T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

İSLAMÎ DÖNEMDE TULEYTULA TARİHİ

- FETHİNDEN MÜLÛKÜ'T-TAVÂİF DÖNEMİNE KADAR (93-422/712-1031) -

Yüksek Lisans Tezi

SEDANUR ÇELENK

İstanbul, 2016

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

İSLAMÎ DÖNEMDE TULEYTULA TARİHİ

- FETHİNDEN MÜLÛKÜ'T-TAVÂİF DÖNEMİNE KADAR (93-422/712-1031) -

Yüksek Lisans Tezi

SEDANUR ÇELENK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi Sedanur Çelenk'nın İSLAMÎ DÖNEMDE TULEYTULA TARİHİ -FETHİNDEN MÜLÛKÜ'T-TAVÂİF DÖNEMİNE KADAR (93-422/712-1031) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 1.03.2016 tarih ve 2016-8/10 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28/03/2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. NUH ARSLANTAŞ	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. ALİ AYTEN	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Sedanur Çelenk

Numarası : 575112006

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Bilim Dalı : İslam Tarihi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans Tezi/Mart 2016

Anahtar Kelimeler : Endülüs Emevîleri, Tuleytula, Şehir Tarihi, Sosyal Hayat, İlmî Hayat

ÖZET

İSLAMÎ DÖNEMDE TULEYTULA TARİHİ

- FETHİNDEN MÜLÛKÜ'T-TAVÂİF DÖNEMİNE KADAR (93-422/712-1031) -

Endülüs, Müslümanlar tarafından 711 yılında fethedilmiş; fakat Tuleytula'nın fethi bir yıl sonra, 712 yılında gerçekleşmiştir. Endülüs Emevi Devleti'nin 1031 yılında yıkılmasıyla Tuleytula'da karışıklıklar başlamış ve şehir 1085 yılında VI. Alfonso (ö. 1109) tarafından ele geçirilmiştir. Fakat İber Yarımadası'nda Müslüman hâkimiyeti 1492 yılına kadar sürmüştür.

Endülüs ile ilgili çalışmalar son yıllarda giderek artmaktadır. VIII. yüzyılda Vizigotların başkenti olan ve aynı yüzyılda Müslüman hâkimiyetine geçtikten sonra büyük isyanlara sahne olan Tuleytula hakkında, bugüne kadar ülkemizde müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple Arapça kaynak eserler ışığında hazırlanan bu çalışmada Tuleytula bölgesi ve çevresi gerek tarihî ve coğrafî açıdan, gerekse ilmî ve sosyo-kültürel açıdan incelenmiştir.

GENERAL INFORMATION

First and Last Name : Sedanur Çelenk

Student ID : 575112006

Department : History of Islam and Arts

Major Field : History of Islam

Thesis Advisor : Asst. Prof. Osman Aydınlı

Type of Thesis and Its Date : Master of Arts/March 2016

Key Words : Andalus Umayyads, Toledo, Urban History, Social Life, Scientific Life

ABSTRACT

The History of Toledo in Islamic Period - From its Conquest (by Muslims) to The Muluk al-Tawaif Period (93-422/712-1031) –

Andalusia was conquered by the Muslims in 711, but the conquest of Toledo, a year later, took place in the year 712. In 1031, after the fall of Andalus Umayyad state of chaos began in Toledo and the city was conquered by Alfonso in 1085. So Muslim rule on the Iberian Peninsula lasted until 1492.

In recent years, the studies about Andalucia are increasing. So far there has not been an independent study in our country about Toledo that the capital of Visigoths in the 8th century and after the Muslim domination, in the same century has been the scene the great rebellion. Therefore in this study that prepared in the light of the Arabic source materials, it was examined Toledo and the surrounding area either historical and geographical aspects or scientific and socio-cultural aspect.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **i**
ÖNSÖZ ..... **iii**
KISALTMALAR ..... **v**

GİRİŞ

I. Kaynaklar ve Araştırmalar 1
A. Kaynaklar 1
1. Coğrafya Eserleri 1
2. Genel Tarihler 3
3. Ensab ve Tabakat Eserleri ile Ansiklopedik Eserler 5
B. Araştırmalar 6
II. Coğrafi Durum 7
A. Endülüs ve Sınırları 7
B. Tuleytula ve Çevresi 10
C. Tuleytula Şehri 16
1. Şehrin Kuruluşu 16
2. Şehrin Topografyası 19
D. Tuleytula ve Çevresinde Bulunan Yerleşim Yerleri 22

BİRİNCİ BÖLÜM
SİYASİ DURUM

I. İslam Fethine Kadar Tuleytula 27
A. İslam Fethine Kadar İber Yarımadasının Kısa Tarihi 27
B. İslam Fethine Kadar Tuleytula Tarihi 40
II. İber Yarımadası ve Tuleytula'nın Müslümanlar Tarafından Fethi 42
A. Fethi Gerektiren Sebepler 42
B. Endülüs Fethi Öncesi Hazırlıkları 46
C. Târık b. Ziyâd'ın Endülüs'e Ayak Basışı ve İlk Fetihler 47
D. Vâdî Lekke Savaşı (Batalla de Guadalete) 49
E. Vâdî Lekke Savaşı (Batalla de Guadalete) Sonrası Endülüs Fetihleri 50
F. Tuleytula'nın Kuşatılması ve Fethi 53
III. Valiler Döneminde Tuleytula (95-138/714-755) 56
III. Endülüs Emevîleri Döneminde Tuleytula 58
A. Emîrlik Dönemi (138-316/756-929) 58

1. Abdurrahman b. Muaviye (I. Abdurrahman) Dönemi (138-172/756-788) 58
2. Hişâm b. Abdurrahman (I. Hişâm) Dönemi (172-180/788-796) 61
3. Hakem b. Hişâm (I. Hakem) Dönemi (180-206/796-822) 62
4. Abdurrahman b. el-Hakem (II. Abdurrahman) Dönemi (206-238/822-852) 65
5. Muhammed b. Abdurrahman (I. Muhammed) Dönemi (238-273/852-886) 67
B. Halifelik Dönemi (316-422/929-1031) 68
1. Abdurrahman b. Muhammed (III. Abdurrahman) Dönemi (300-350/912-961) 68
2. Hişâm b. Hakem (I. Hişâm) Dönemi ve Sonrası (366-399/976-1009 ile 400-403/1010-1013) 70
3. Hammûdîler Dönemi ve Sonrası (416-422/1025-1031) 72
IV. Tuleytula'nın İsyanların Merkezi Konumunda Olmasının Sebepleri 73

İKİNCİ BÖLÜM
İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

A. Hadis İlmi ve Yetişen Âlimler 77
B. Fıkıh İlmi ve Yetişen Âlimler 85
C. Kıraat İlmi ve Yetişen Âlimler 98
D. Arap Dili ve Edebiyatı Alanında Yetişen Âlimler 100
E. Tuleytula'ya Nisbet Edilen Diğer Âlimler 103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOSYO-EKONOMİK HAYAT

A. Tuleytula (Toledo) ve Çevresinde Yaşayan Halklar 116
B. Dini Hayat 121
C. İktisadî Hayat 124

SONUÇ 129
BİBLİYOĞRAFYA 132
EKLER 142

ÖNSÖZ

Üç semavî din mensuplarının birarada yaşabildiği ender yerlerden biri olan Tuleytula (Toledo), şehir olarak kuruluşundan bugüne kadar gerek Endülüs Emevîleri devrinde, gerekse bu devrin öncesi ve sonrasında İber Yarımadası'nın önemli merkezlerinden biri olmuştur.

Hareketli bir siyasi tarihe sahip olan Tuleytula'nın ilmî ve kültürel bakımdan da zengin ve renkli bir geçmişi bulunmaktadır. Özellikle Endülüs Emevîleri devrinde, burada birbirinden farklı kültüre sahip birçok unsur birlikte yaşamıştır. Ayrıca şehir, bugün dahi tarihî değerini ve dokusunu korumaktadır.

Mevcut yönetime karşı sayısız isyanın görüldüğü şehirde âlimlere ve ilme değer verilmiştir. Bilhassa Endülüs Emevîleri devrinde İslamî ilimlere gereken ihtimam gösterilmiş, bu devrin sonrasında ise pozitif bilimlere rağbet artmış hatta bir sonraki aşamada şehir, yarımadadaki önemli tercüme merkezlerinden biri haline gelerek böylece Müslümanların ilmî birikimlerinin batıya aktarımı sağlamıştır.

Tuleytula'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışına kadarki sürecin ele alındığı bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, çalışmada kullanılan kaynak ve araştırmaların tanıtımı yapılmıştır. Aynı zamanda bu yine bu bölümde Tuleytula ve çevresinin coğrafî durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Tuleytula'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ve Müslüman hâkimiyetinin iyi anlaşılabilmesi için evvelâ İslam fethine kadarki tarihi incelenmiş, sonrasında ise yarımadanın ve şehrin fethi izah edilmiştir. Tuleytula'nın, Endülüs Emevîleri'nin yıkılışına kadar süre gelen siyasi tarihi; Valiler, Emîrlik ve Halifelik dönemi şeklinde bir ayrıma gidilerek ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Tuleytula'nın ilmî ve kültürel hayatı üzerinde durulmuştur. Tuleytulalı âlimler ilgilendikleri ilim dallarına göre; hadis, fıkıh, kıraat, Arap dili ve edebiyatı alanları altında incelenerek mümkün olduğunca tanıtılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise Tuleytula'daki sosyo-ekonomik hayat ele alınmış, şehir ve şehrin civarında yaşayan halklar ile bunların dinî ve iktisadî hayatlarından azamî derecede bahsedilmiştir.

Çalışmanın başlangıcından itibaren her aşamaşında yardımlarını esirgemeyen çok kıymetli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tecrübelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Ali Çelik'e ve şimdiye kadar maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunar, bu mütevazı çalışmanın mezkûr konuda yapılacak yeni araştırmalara yardımcı olmasını temenni ederim.

Gayret bizden, başarıya ulaştırmak Allah'tandır.

Sedanur Çelenk

İstanbul 2016

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AMEÁI	*al-Andalus Magreb Estudios Árabes e Islámicos*
AÜDTCFD	*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*
AÜİFD	*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
b.	Bin, ibn
bk.	Bakınız
c.	Cilt
cm	Santimetre
CÜİFD	*Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
DA	*Dini Araştırmalar*
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
DMA	*Dictionary of the Middle Ages*
Ed.	Editör
EJd	*Encyclopaedia Judaica*
EI²	*The Encyclopedia of Islam* (Second Edition)
GRHA	*Gerión, Revista de Historia Antiqua*
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
IJSSS	*International Journal of Social Science Studies*
İA	*İslam Ansiklopedisi*
İSTEM	*İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsî Dergisi*

JASSS	*The Journal of Academic Social Science Studies*
km	Kilometre
km^2	Kilometrekare
m	Metre
mm	Milimetre
MMMA	*Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
s.	Sayfa
SÜİFD	*Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
sy.	Sayı
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme, tercüme eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
[t.y.]	Tarih yok
v.dğr.	Ve diğerleri
[y.y.]	Yayın yeri yok
ZA	*Ziraat Ansiklopedisi*

GİRİŞ

Bugün İspanya ve Portekiz'i içine alan ve İber Yarımadası olarak adlandırılan Endülüs toprakları, İslam dünyasının sınırlarını tamamen farklı bir rotada genişlettiği ve böylece Avrupa'ya taşındığı önemli bir geçiş noktasıdır. Bu durumda başta İberya ve dolaylı olarak da Avrupa, İslam medeniyeti ile bizzat tanışmış ve bu medeniyetin gerek kültürel gerekse ilmî birikimlerinden faydalanmıştır.

Tuleytula (Toledo) bir şehir olarak kuruluşundan bugüne kadar hem coğrafî konumu ve şartlarıyla, hem de hareketli siyasi tarihi, ilmî ve kültürel zenginliğiyle İber Yarımadası için ehemmiyete sahiptir. Şehrin sınırlarından geçen Tâcu (Tajo/Tagus) Nehri ise Tuleytula'ya ayrı bir değer katmaktadır.

Bu çalışmada, ferhinden Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışına (422/1031) dek süre gelen İslamî dönem Tuleytula'sı anlatılmaktadır. Mevcut Arapça kaynaklarda Tuleytula'yla ilgili fazla bilgi bulunmaması sebebiyle yaklaşık altı yüz yıllık bir süreç incelenmiştir. Kaynaklarda şehir hakkında daha ziyade mevcut yönetime karşı olan isyanlar görülürken, şehrin ilmî ve kültürel hayatı ile sosyo-ekonomik hayatı hakkında fazla bir veri bulunamamıştır.

I. Kaynaklar ve Araştırmalar

A. Kaynaklar

1. Coğrafya Eserleri

Tuleytula ve çevresi hakkında verdiğimiz bilgiler daha çok Endülüslü yahut hayatının bir kısmını Endülüs'te geçirmiş coğrafya âlimlerinin eserlerine dayanmaktadır. Bunun dışında Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) gibi Endülüs bölgesinden uzakta yaşamış âlimlerin eserlerinden de faydalanılmıştır.

Farsça yazılan ilk coğrafya eseri olma özelliğini taşıyan ve 372/982-983 yılında yazılmış olabileceği söylenen[1] *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-Magrib*[2] adlı anonim eserde Endülüs yarımadasının coğrafi konumu ve Tajo (Tâcu) Nehri hakkında bilgi edinilmiştir.

Endülüslü Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Kitabü'l-mesâlik ve'-memâlik*[3] adlı eserinden bölgenin coğrafyası, yer adları ve şehrin özellikleri hakkında birtakım kıymetli

[1] Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 304.
[2] *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-Magrib* (trc. V. F. Minorsky), London 1937 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1993] içinde).

bilgiler elde edilmiştir. Özellikle Tuleytula'nın dâhil olduğu iklim bölgesi ve Tajo Nehri'nin uzunluğu hakkındaki veriler bu önemli bilgilerden bazılarıdır.

Endülüslü tarihçi ve coğrafyacı olan İbn Gâlib'in (ö. 571/1175[?]) *Ferhatü'l-Enfüs fî târîhi'l-Endelüs* adlı eserinde yer alan coğrafi bilgiler, IX./XV. yüzyılda yazıldığı sanılan *Tâ'likun müntekan min Ferhati'l-enfüs fî târîhi'l-Endelüs* adlı çalışma ile günümüze ulaşmıştır. Mezkûr çalışmadan elde edilen bilgiler önce makale olarak, sonra kitap olarak yayımlanmış ve günümüze ulaşmıştır. Elinizdeki çalışmada "Nassu Endelüsiyyu Cedîd: Kıtatü min Kitabü Ferhatü'l-Enfüs li İbn Gâlib"[4] adlı makaleden faydalanılmıştır.

Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *Takvîmü'l-büldân*[5] adlı eserinde Endülüs yarımadası hakkında önemli bilgiler elde edildiği gibi, Tuleytula'nın dünya üzerinde yeraldığı iklim bölgesi ve şehrin coğrafi özellikleri hakkında da birtakım bilgiler elde edilmiştir.

Endülüslü olmamakla birlikte Endülüs'ü ziyaret edip bölgeyi tanıyan İbn Havkal'ın (IV./X. yüzyıl)[6] *Suretü'l-arz*'ından[7] ve ayrıca İbn Havkal'ın *Kitabu mesâlik ve'l-memâlik* olarak da bilinen aynı çalışmasının İngilizce tercümesi olan *The Oriental Geography of Ebn Haukal*'dan[8] da faydalanılmıştır. Bu nüshanın kullanılmasının bir diğer sebebi ise eserin mütercimi William Ouseley'in; hem kendisine ait Arapça bir nüshadan, hem de Eton College Kütüphanesi'nde bulunduğunu söylediği Arapça bir nüshadan karşılaştırma yaparak İbn Havkal'ın eserini tercüme etmesidir.

Endülüs'ü içine alan yarımadanın üçgene (müselles) benzetilmesi, Tuleytula'nın dünya üzerinde yeraldığı iklim bölgesi ve şehirdeki su dolaplarının varlığı gibi birçok kıymetli bilgiyi Kurtuba'da eğitim görmüş ve Endülüs'ü dolaşmış Müslüman bir coğrafyacı olan İdrisî'nin (ö. 560/1165)[9] *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk*[10] adlı eserinden elde etmiş bulunmaktayız.

Çalışmamızda coğrafya âlimlerinden Yâkût el-Hamevî'nin (ö.626/1229) *Mucemü'l-Büldan*[11] adlı eserinden azami derecede istifade edilmiş ve özellikle Tuleytula ve çevresinde bulunan yerleşim yerleri hakkında oldukça bilgi elde edilmiştir. Bununla birlikte Tuleytula lafzıyla ilgili Yâkût el-Hamevî'nin, yazılışları aynı olmakla birlikte farklı yerlere dalalet eden

---

[3] Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitabü'l-mesâlik ve'-memâlik*, thk. A. P. Van Leeuwen, A. Ferre. Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992, I-II.
[4] Lütfi Abdülbedi, "Nassu Endelüsiyyu Cedîd: Kıtatü min Kitabü Ferhatü'l-Enfüs li İbn Gâlib", *MMMA, I*, 2. Basım, Kahire 1993.
[5] Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, Paris 1840 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).
[6] Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA,* İstanbul 1999, XX, s. 34-35.
[7] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, nşr. Johannes Hendrik Kramers, Leiden 1939.
[8] İbn Havkal, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, (trc. William Ouseley), Londra 1800.
[9] Ramazan Şeşen, "Şerif İdrisî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s. 493-495.
[10] İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk*, Beyrut 1989, I-II.
[11] Ebû Abdullah Şehabeddin Yâkût b. Abdillah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru's-Sâdır, Beyrût 1977, I-V.

yer isimleri hakkında bilgi verdiği *Kitâbü'l-müşterik vad'an ve'l-müfterik sak'an*[12] adlı eserden faydalanılmıştır.

Son olarak Ya'kubî'nin (ö. 292/905) *el-Büldân*'ından,[13] İbnü'l-Fakih'in (ö. III-IV/IX-X. yüzyıl) *Muhtasaru kitabi'l-büldan*'ından,[14] İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-913) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inden[15] ve Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm*'inden[16] konuyla ilgili içerdiği bilgilerin azlığı sebebiyle mümkün mertebe yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra Endülüslü âlimlerden olan İshâk b. Hüseyin'in (ö. IV./X. yüzyıl) *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûrati fî külli mekân*'ında,[17] Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zührî'nin (ö. XII. yüzyıl ortaları) *Kitabu'l-cografiyye*'sinde[18] ve Antik Yunanlı bir coğrafyacı olan Strabon'un[19] (ö. M.S. 23) *The Geography of Strabo*[20] adlı eserinde konuyla ilgili verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

2. Genel Tarihler

"Endülüs tarihine dair Endülüslüler tarafından tarih tarzında telif edilen kaynakların elimizdeki ilk örneği" olarak tarif edilen[21] *Kitâbü't-Târîh*[22] adlı eserin müellifi Abdülmelik b. Habîb'in (ö. 238/853) Tuleytula kökenli olduğu söylenmektedir.[23] Mezkûr eserde Tuleytula'nın fethi sonrasında ganimet olarak ele geçirilmiş olan Hz. Süleyman'a ait olduğu söylenen masa ve kıymetli mücevherler hakkında kıymetli bilgiler verilmiştir.

Ahbâr Mecmûa[24], müellifi belli olmamakla birlikte kuvvetle muhtemel ilk Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman zamanında (300-350/912-961) yazılan bir eser olup, Endülüs'ün fethi ile başlayarak III. Abdurrahman devri sonuna kadar süre gelen olayları ihtiva

---

[12] Yâkût el-Hamevî, *Kitâbü'l-müşterik vad'an ve'l-müfterik sak'an*, (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1994] içinde).
[13] Ya'kubî, *el-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannavi, Beyrut 2002.
[14] İbnü'l-Fakih, *Muhtasaru kitabi'l-büldan*, Ed. Micheal Jan de Goeje, 2. Basım, Leiden 1967.
[15] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Ed. Michael Jan de Goeje, 2. Basım, Leiden 1967.
[16] Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.
[17] İshâk b. Hüseyin Müneccim, *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûrati fî külli mekân*, thk. Fehmi Sa'd, Beyrut 1998.
[18] Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zührî, *Kitâbü'l-cografiyye*, thk. Muhammed Hac Sadık, Kahire [t.y.].
[19] Strabon, M.Ö. 64/63 ile M.S. 23 arasında yaşamıştır. Kendisi Amasya doğumludur. *Coğrafya* adlı eseriyle ünlenmiştir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Strabo", Chicago 1972, XI, s. 296-297.)
[20] Strabo, *The Geography of Strabo* (trc. Hans Claude Hamilton, William Falconer), I-III, London 1854.
[21] Özdemir, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)", s. 13.
[22] Abdülmelik b. Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, thk. Jorge Aguade, Madrid 1991.
[23] Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, s. 510-511.
[24] *Ahbâr mecmûa fî fethi'l-Endelüs ve zikri ümerâihâ rahimehumullâh ve'l-hurûbi'l-vâkıati bihâ beynehüm*, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Kahire 1989.

etmektedir.[25] Çalışmamızda Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fetih süreci ve Tuleytula'nın fethi ile ilgili bilgileri anlatırken bu eserden çokça faydalanılmıştır.

Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl,[26] bu çalışmada faydalanılan bir diğer anonim eser olup esere, Endülüs hakkında genel bilgiler verilerek başlanmıştır. Ayrıca burada Tuleytula şehrinin kuruluşu hakkında bilgiler verilmiş ve şehrin 478/1085'te Hıristiyanlar tarafından ele geçirilişi[27] anlatılmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak mezkûr eserin en erken XI. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı söylenebilir. Eserde, şehir hakkında Tâcu (Tajo) Nehri'nin geçtiği yerler ve eğimi gibi coğrafi bilgiler de bulunmaktadır.

Çalışmada İslam Tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olan Belâzürî'nin (ö. 279/892-893) *Fütûhu'l-büldân*[28] adlı eserinden ve aynı şekilde Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ünden[29] de faydalanılmıştır. Taberî, kâinatın yaratılışını anlatmakla başladığı eserini 302/915 yılına kadar getirmiştir. Endülüs'ün 92/711 yılında Müslümanlar tarafından fethedildiği göz önünde bulundurulduğunda eser, bölgeyle ilgili yaklaşık iki yüz yıllık bir bilgi sunmaktadır. Fakat eserde Tuleytula'ya yalnızca değinildiğini söylemekte yarar vardır.

Çalışmada İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) kâinatın yaratılışından başlayıp 628/1231 yılına kadar getirdiği *el-Kâmil fi't-târîh*[30] adlı hacimli eserinden hem Endülüs hem de Tuleytula tarihi hakkında hayli istifade edilmiştir. Özellikle İbnü'l-Esîr'in Tuleytula'nın fethi konusunda Taberî'den naklettiği bilgilere ilaveten birtakım açıklamalar yapması konunun anlaşılmasını kolaylatırmıştır. Endülüs Emevî Devleti'nin 422/1031 yılında yıkıldığı dikkate alındığında mezkûr eserin bu çalışma hakkındaki önemi anlaşılacaktır. Ayrıca eserde sadece Müslüman fethi sonrasındaki Endülüs'ten bahsedilmemiş, fetih öncesi yarımadanın durumu hakkında da bilgiler sunulmuştur.

El-Beyânü'l-mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib[31] adlı eserin sahibi olan İbn İzârî'nin (ö. 712/1313'den sonra) Endülüs'ten Mağrib'e göç eden bir aileye mensup olduğu[32] ve eserini oluştururken Endülüslü tarih ve coğrafya âlimi Râzî'nin (ö. 344/955[?]) rivayetlerinden faydalandığı söylenmektedir. Hatalı olduğu söylenen tercümelerinin dışında

[25] Ahmet Ağırakça, "Ahbâr Mecmûa", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 489.
[26] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, thk. Luis Molina, Madrid 1983, I-II.
[27] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi meçhul*, I, s. 50.
[28] Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, Leiden 1866 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).
[29] Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1967, I-XI.
[30] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I-IX, thk. Halil Me'mûn Şîhâ, Beyrut 2002.
[31] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, I-IV, thk. Georges Colin, E. Lévi-Provençal, Beyrut 1980.
[32] Mehmet Özdemir, "İbn İzârî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, s. 98.

Râzî'nin telif ettiği orijinal eserlerin günümüze ulaşmadığı[33] dikkate alındığında İbn İzârî'nin mezkûr çalışmasında Râzî'den rivayette bulunmasının önem arzettiği görülecektir.

Çalışmamızda faydalandığımız *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*,[34] İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374-75) *A'mâlü'l-a'lâm fîmen bûyî'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm* adlı eserinin Evarista Lévi-Provençal tarafından Endülüs ile ilgili kısımları alınarak derlenmiş kıymetli bir çalışmadır. İbnü'l-Hatîb, Endülüs'te Nasrîler döneminde (1238-1492) vezirlik yapmıştır. Aynı zamanda tarih ilmiyle de ilgilenmiş ve bu alanda çeşitli eserler yazmıştır. Ayrıca kendisinin Yemen asıllı bir aileye mensup olduğu ve atalarının bir dönem Tuleytula'da yaşamış olduğu söylenmektedir.[35] Endülüs Müslümanlarının tarihini inceleyen kimselerin mezkûr esere gereken önemi vermeleri gerektiğini düşünmekteyiz.

Çalışmamızda İbn Haldun'un (ö. 808/1406) şöhret bulmuş olan *Mukaddime*'sinden[36] de istifade edilmiştir. Eserde, bölgedeki sosyal yapı ile ilgili kıymetli bilgiler verildiği gibi bölgenin coğrafi konumu ve dünya üzerinde hangi iklimde yer aldığıyla ilgili bilgiler de verilmiştir.

3. Ensab ve Tabakat Eserleri ile Ansiklopedik Eserler

İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013), Endülüslü âlimlerin biyografileri hakkında çalışma yapan önemli bir kimsedir. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*[37] adlı eserinde, Tuleytulalı yahut Tuleytula bölgesinde yaşamış olan âlimler de zikredildiği için mezkûr eserin bu çalışmada önemli bir yeri bulunmaktadır. Ayrıca esere birden fazla zeyl yazılmıştır. Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*[38] adlı eseri bu zeyllerin ilklerinden kabul edilmektedir.[39] İbnü'l-Faradî'nin eserine yazılan zeyllerden bir diğeri de şüphesiz İbn Beşküval'in (ö. 578/1183) *es-Sıla*[40] *(fî târîhi e'immeti'l-Endelüs)* adlı eserdir. Her iki zeyl incelendiğinde, Tuleytulalı âlimler hakkında İbnü'l-Faradî'den edinilen bazı bilgiler teyid edilmiş ve bazen de bazı âlimler hakkında ek bilgi sunulduğu görülmüştür. Bununla birlikte bu zeyllerde herhangi bir sebepten ötürü İbnü'l-Faradî'de yer verilmemiş bazı âlimler ve biyografileri de tespit edilerek bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

---

[33] Mehmet Özdemir, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 478-479.
[34] Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye: A'mâlü'l-a'lâm*, thk. E. Lévi-Provençal, Beyrut 1956.
[35] Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s. 74-75.
[36] İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
[37] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I-III, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Beyrut 1989.
[38] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*, I-II, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Kahire 1989.
[39] Ayrıntılı bilgi için bk. Thomas B. Irving, "İbnü'l-Faradî", *DİA*, İstanbul 2000, XX, s. 39-40.
[40] İbn Beşküval, *es-Sıla*, I-III, thk. İbrâhim Ebyârî, Kahire 1989.

B. Araştırmalar

İber Yarımadası'nın İslam fethinden önceki tarihi hakkında faydalandığımız eserler arasında Sabahat Atlan'ın *Roma Tarihi'nin Ana Hatları Cumhuriyet Devri*[41], Oktay Akşit'in *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*[42], Oğuz Tekin'in *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*[43] adlı eseri bulunmaktadır. Ayrıca az da olsa istifade edebildiğimiz eserler arasında; Galip Kemali Söylemezoğlu ve Nurullah Ataç'ın tercüme ettiği *İspanya Tarihi*[44] ve Ulick Ralpf Burke'un A *History of Spain*[45] adlı eseri, Britanyalı oryantalist Montgomery Watt'a ait olup Pierre Cachia'nın da eklemelerde bulunduğu *Endülüs Tarihi*[46] ve son olarak da Muhammed İmamüddin'in *Endülüs Siyasi Tarihi'*[47] adlı eseri bulunmaktadır.

Endülüs ile ilgili Osmanlı döneminde yapılan ilk çalışma Ziya Paşa'nın (ö. 1880) Viardot'tan tercüme ettiği *Endülüs Tarihi*[48] isimli bir eserdir. Bölge hakkında yazılan bir diğer eser ise Osmanlı İmparatorluğunda valilik görevinde bulunmakla birlikte mütercimlik de yapmış olan Hüseyin Nâzım Paşa'nın (ö. 1927) *İspanya ve Portugal Tarihi*[49] adlı tercüme eseridir. Çalışmada her iki tercümeden de azami ölçüde faydalanılmıştır. Zikredilen tercüme eserlerin dışında son dönemde ülkemiz sınırlarında Endülüs hakkında yapılan müstakil çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*[50] adlı ve *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*[51] adlı eserleri bunun önemli örneklerinden olup bu çalışmada istifade istifade edilen eserler arasında bulunmaktadır.

Çalışmada ayrıca Hannah Lynch'in, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital*[52] adlı eserinden de istifade edilmiştir. Bu, Toledo hakkında yazılmış olan müstakil bir eser olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir.

---

[41] Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları Cumhuriyet Devri*, İstanbul 1970.
[42] Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*, İstanbul 1976.
[43] Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul 2008.
[44] Louis Bertrand, *İspanya Tarihi*, trc. Galip Kemali Söylemezoğlu, Nurullah Ataç, İstanbul 1940. Eserin İspanyolca yazılmış orjinali *Historia de España* adıyla biliniyor olup Rafael Altemira y Crevea tarafından yazılmış olmalıdır. Eser daha sonra Louis Bertrand tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş ve Fransızca tercümeden de Türkçe'ye tercüme edilmiş olmalıdır.
[45] Ulick Ralpf Burke, *A History of Spain*, I-II, Londra 1895.
[46] W. Montogomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, İstanbul 2011.
[47] S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, 1990 Ankara.
[48] Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304.
[49] Hüseyin Nâzım Paşa, *İspanya ve Portugal Tarihi,*[y.y.] [t.y.].
[50] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Ankara, 2013
[51] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2012.
[52] Hannah Lynch, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital"*, London 1910.

II. Coğrafi Durum

A. Endülüs ve Sınırları

Bugün Tuleytula'nın da içinde bulunduğu İspanya'yı ve bununla birlikte Portekiz'i de içine alan İber Yarımadası, Müslümanlar tarafından Endülüs[53] (Bilâdi'l-Endelüs)[54] olarak adlandırılır.[55] Endülüs büyükçe bir yarımada olup denizlerle çevrilidir.[56] Günümüze ulaşan en eski İslam coğrafya eserlerinden birinin müellifi olan İstahrî, eserinde kabaca Endülüs'ün Frank topraklarına kadar Bahru'l-Rûm (Akdeniz) olarak adlandırılan denizle ve aynı zamanda el-Bahru'l-Muhît (Atlas Okyanusu) adı verilen denizle çevrili olduğunu yazmaktadır.[57] İbn Hurdazbih eserinde, Endülüs'ün kuzey sınırından bahsedip orada; Roma, Bürcân, Sakâlibe'nin iki yurdu ve İberlilerin bulunduğunu söylemektedir.[58] İdrisî ise Endülüs topraklarının el-Mağribu'l-Aksâ'dan[59] (Uzak Batı) el-Bahru'l-Muzlim (Atlas Okyanusu) ile başladığını ve doğuda Bahru'ş-Şâm (Akdeniz) adlı denizin bulunduğunu ifade etmektedir.[60]

Endülüs bölgesinin yer aldığı İber Yarımadası, Müslümanlar tarafından düzgün olmayan bir üçgene benzetilmiştir.[61] Bunu söyleyen âlimlerden biri olan İdrisî, Endülüs'ün bir üçgeni (müselles) andırdığını fakat doğusunun giderek darlaştığını ve bölgenin el-Bahru'ş-Şâm (Akdeniz) ile el-Bahru'l-Muzlimu'l-Muhît (Atlas Okyanusu) arasında bulunduğunu söylemektedir.[62] Yine İdrisî bu bilgiyi teyid ederek, yarımadanın üç tarafının denizle çevrili olduğunu; kuzeyde Bahru'l-İngilişîn, güneyde Şam Denizi, kalan kısımlarda ise Bahru'l-Muzlim'in[63] olduğunu tekrar etmektedir.[64] Ebü'l-Fidâ ise Endülüs yarımadasının üçgene

---

[53] İspanyolca'da Endülüs kelimesinin karşılığı Andalucía'dır. Kelimenin kökeninin ise "Vandalucia, Vandalicia, Vandalia" olduğu söylenmektedir. (bk. *Diccionario General Etimologico de la Lengua Española*, "Andalucía", 2. Basım, Madrid 1887, I, s. 314.) Vandallar diyarı olarak bilinen Andalucia, Güney İspanya'da önemli bir bölgedir. Eski çağlarda Tartessos adı verilen ticaret merkezinin Vandallar devrindeki karşılığı olan Sevilla bu yerin başkentidir. (bk. Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları Cumhuriyet Devri*, İstanbul 1970, s. 222.) Hüseyin Nâzım Paşa, Endülüs adının Vandallardan kalma "Vandalusya" ve "Vandalusi" kelimelerinden geldiğini söylemektedir. (bk. Hüseyin Nâzım Paşa, s. 17.); İbnü'l-Esîr'de ise Endülüs adı, yarımadanın ilk sakinlerinden olan Endelüş kavminden gelmekte olduğuna dair bilgi mevcuttur. Endelüş lafzı ise zamanla Endülüs haline gelerek Arap Dili'ne uygun bir hale gelmiştir. Ayrıca Nuh Tufanı'ndan sonra bölgenin ilk sakinlerinin Endülüs olarak adlandırılan bir kavim olduğuyla ilgili bir bilgi mevcuttur. Aynı zamanda bu ismin Hz. Nuh'un oğullarından olan Yafes'in oğlu Endülüs'ten geldiği de zikredilmektedir. Oğul Endülüs bölgeyi imar eden ilk kimse olduğu söylenmektedir. (bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 209-210.)

[54] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47.

[55] C. F. Seybold, "Endülüs", *İA*, İstanbul 1988, IV, s. 270.

[56] İshâk b. Hüseyin, s. 106.

[57] İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 41.

[58] İbn Hurdazbih, s. 92.

[59] el-Mağribu'l-Aksâ olarak adlandırılan yer, bugünkü Fas ülkesi olmalıdır.

[60] İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs li'l-İdrisî*, thk. R. Dozy, Michael Jan de Goeje, Leiden 1866, s. 165.

[61] Seybold, s. 270.

[62] İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 165.

[63] İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs* adlı eserinde Bahru'l-Muzlim'in batıda yer aldığını söylemektedir. (bk. İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 173.)

benzediğini açık bir şekilde ifade etmiş, mezkûr üçgenin sınırlarını ise şöyle belirtmiştir; güneybatıda Kadiz ve Bahru'z-Zukâk (Cebelitârık), doğuda Tarragona ve bu yerin kuzeyinde Barşelûne, güneyinde ise Belensiye, Tortûse, Hâciz ve Mayurka adası bulunmaktadır. Üçgeni oluşturan son köşe ise kuzeyde bulunmaktadır. Yarımadanın batısında ve kuzeyinde ise Bahru Muhît (Atlas Okyanusu) adlı deniz bulunmaktadır.[65] Abbasi Halifesi el-Me'mun döneminde (198-218/813-833) onun emriyle yaptırılan dünya haritası[66] incelendiği zaman yarımadanın üçgenimsi bir yapıda olduğu görülecektir.[67] Yine İdrisî'nin *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk* adlı eserinden yola çıkılarak hazırlatılan dünya haritasına[68] bakıldığında da benzer durum görülecektir.[69] Bugün dünya haritası incelendiğinde, yarımadanın tam manasıyla üçgene benzemediğini görsek de üçgen teşbihinin çok hatalı olmadığı belirtilmelidir.

Endülüs sınırları Arapça yazılmış olan coğrafya eserlerinde yukarıda belirttiğimiz şekliyle anlatılmaktadır. Benzer bir anlatım *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde de kendini göstermektedir. Mezkûr esere göre Endülüs; doğuda Rum sınırları, batıda Batı Okyanusu[70], kuzeyde Rum ülkesi, güneyde ise Rum Denizi şeklinde tarif edilmiştir.[71]

Bu bilgilerden hareketle genel hatlarla İslam dönemi Endülüs bölgesinin sınırlarını şöyle çizebiliriz: güneyinde onu Kuzey Afrika/Mağrib'e bağlayan Cebelitârık Boğazı, kuzeyinde ise el-Ardu'l-kebîra olarak adlandırılan ve bölgeyi Frank topraklarına bağlayan geçitler bulunmaktadır. Bu geçitler Pirene Dağları üzerindeki el-Ebvâb, el-Hâciz yahut el-Burt/Burtât'tır. Bölgenin doğu ve kısmen güneyini El-Bahru'ş-Şâmî (Şam Denizi) veya el-Bahru'r-Rûmî (Rum Denizi) olarak adlandırılan Akdeniz, batısını ise Bahru'z-Zulumat veya el-Bahru'l-Muzlim (Karanlık Deniz) olarak adlandırılan Atlas Okyanusu kuşatmaktadır.[72]

Müslüman coğrafya âlimleri Endülüs topraklarının alanı yahut genişliği hakkında da bize birtakım bilgiler sunmuşlardır. Bu âlimlerden Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229), *Mucemü'l-Büldan* adlı eserinde Endülüs'ün büyük bir yarımada olduğunu ve yirmi küsûr şehir uzunluğunda bulunduğunu söylemektedir.[73] İbn Hurdazbih ise Kurtuba'dan sahile beş gecelik bir mesafe olduğunu, Kurtuba sahili, Gırnata ve Erbûne (Narbonne) arasında bin mil[74]

---

[64] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 535; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 173.
[65] Ebü'l-Fidâ, s. 165.
[66] Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2. Basım, İstanbul 2008, III, s. 21.
[67] Halife Me'mun'un Dünya Haritası için bk. Harita 1. (Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, s. 24.)
[68] İdrisî'nin *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk* adlı eserinden yola çıkılarak hazırlatılan dünya haritası için bk. Harita 2. (Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, s. 27.)
[69] Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, s. 24-27.
[70] Batı Okyanusundan maksat Atlas Okyanusu olmalıdır.
[71] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 154.
[72] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Ankara, 2013, s. 20-21.
[73] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 262.
[74] Kurtuba şehrinin denize kıyısı bulunmamakla birlikte şehir güneyden Vadilkebir (Guadalquivir) Nehri'ne bitişiktir. Bu sebeple İbn Hurdazbih'in Kurtuba sahilinden kastının Vadilkebir Nehri mi yoksa deniz kenarı mı

bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca İbn Hurdazbih, Erbûne'nin Fransa sınırında bulunan son Endülüs toprağı olduğunu da eklemektedir.[75] İbnü'l-Fakih ise Kurtuba ile Erbûne arasında bin millik bir mesafe bulunduğunu ifade etmektedir.[76]

Osmanlı bürokratlarından Hüseyin Nâzım Paşa'nın (1854-1927) *İspanya ve Portugal Tarihi* adlı tercüme eserinde mezkûr toprakların alanı ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Buna göre yarımadanın çevresi 630 fersah[77] ve alanı ise 28900 fersah karedir.[78] Fakat Paşa bu verileri bize verirken İspanya Hükümeti'nin sınırlarına dâhil olan bütün toprak parçalarını hesaba katmıştır.[79] Paşa, 28900 fersah karenin hem yarımadanın alanı olduğunu, hem de İspanya Hükümeti'ne ait tüm toprak parçalarını da kapsadığını söylemesi sebebiyle yarımadanın alanının kendisinin belirttiği gibi 28900 fersah kare olmadığı söylenebilir.

Müslüman coğrafyacılar İber Yarımadası'nı Yakın Endülüs (el-Endelüsü'l-Ednâ) veya Batı Endülüs (el-Endelüsü'l-Ğarbî); Doğu Endülüs (el-Endelüsü'ş-Şarkî) veya Uzak Endülüs (el-Endelüsü'l-Aksâ) olarak ikiye ayırmışlardır. Tuleytula ise bu taksimat içerisinde Yakın Endülüs'e düşmekte[80] bu durumda Tuleytula, Batı Endülüs'te yer almaktadır. Bunu destekleyen bilgi İdrisî ve İbn Haldun'da görülmektedir. İdrisî, Endülüs yarımadasının ortasında eş-Şârât adı verilen dağların[81] bulunduğunu ve Tuleytula'nın ise bu dağın güney kısmında yer aldığını söylemektedir.[82] İbn Haldun ise doğunun eş-Şârât adı verilen dağların

---

olduğunu anlamayadık. (Vadilkebir Nehri için bk. Şevket Yıldız, "Kurtuba VIII-XII. Yüzyıllar", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2008), s. 92.) Buradaki dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da uzunluk ölçüsü olarak sadece "mil" ifadesinin kullanımıdır. Biz buradaki uzunluk ölçüsünün kara mili olduğunu varsayarak hesaplama yapmayı uygun gördük. Buna göre İslam tarihinin başından itibaren bir milin metrik cinsinden değeri olarak 1475-1490 m, 1615-1625 m, 1845-1850 m, 1920-1940 m, 1975-1995 m ve son olarak 2425-2470 m verildiği söylenmektedir. O halde zikredilen mesafe en az 1.475 km en fazla ise 2.470 km yapmaktadır. (Mil hesabı için bk. Cengiz Kallek, "Mil", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s. 54.)

[75] İbn Hurdazbih, s. 89.

[76] İbnü'l-Fakih, *Muhtasaru kitabi'l-büldan*, Ed. Micheal Jan de Goeje, 2. Basım, Leiden 1967, s. 82; Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 140.

[77] 3770.55 kilometreye karşılık gelmektedir. 1 Fersah = 3 Mil = 5.985 km'dir. (bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 412.)

[78] 1 fersah yaklaşık 6 km'ye karşılık geldiği düşünülürse, 1 fersah karenin de yaklaşık 36 km^2'ye karşılık geldiğini düşünmekteyiz. Böylece 28.900 fersah kare 1.040.400 km^2'ye tekabül etmektedir. Oysa bu sayı yaklaşık olarak 596.768 km^2 olmalı idi. Çünkü bugün İspanya'ya ait olan toprakların alanının tamamı 504.783 km^2, Portekiz'in ise 91.985 km^2'dir. Fakat bu verilere her iki ülkenin İber yarımadası dışında var olan toprakları da dâhildir. Ayrıca İspanya'nın güney ucunda bulunan fakat bugün İngiltere'ye ait olan Cebelitârık toprağı ise bu veri dâhilinde değildir. Elimizde bulunan verilerin toplamı 596.768 km^2'dir. (Her iki ülkenin alanı için bk. *Enyclopaedia Britannica*, "Spain", Chicagol 1972, XI, 64; *Encyclopaedia Britannica*, "Portugal", Chicago 1972, IX, s. 632.)

[79] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 2-3.

[80] Bekrî, II, s. 907; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 21.

[81] İdrisî (ö. 560/1165), zikredilen dağın güneyini İşbânyâ, kuzeyini ise Kaştâle olarak isimlendirmiştir. Fakat kendisinin yaşadığı dönemde Tuleytula er-Rûmu'l-Kaştâliyyîn toprağı olmuştur. (bk. *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 174-188.)

[82] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 536; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 173.

kuzey tarafından itibaren başladığını, batının da mezkûr dağlarla başlayıp güneyde Tarif'i[83] de kapsadığını söylemesiyle[84] birlikte Tuleytula'nın Batı Endülüs'te yer aldığını söyleyebiliriz.

Endülüs'ün coğrafi özellikleri bakımından vereceğimiz bir diğer bilgi de bölgedeki dağlarla ilgilidir. Yarımadada dağlar doğu batı uzantılı olup, Cebelü'l-Berânis (Sierra Morena), el-Birinyûh (Pireneler), Cebelü's-Selc (Sierra Nevada) ve Cibâlü Rayye (Mâleka/Malaga Sıradağları) bunlar arasında önemli olanlardır.[85] Hüseyin Nâzım Paşa, yarımadadaki dağların özelliğiyle ilgili verdiği bilgilerde, dağların testere dişlerine benzemesi sebebiyle bunların İspanyolca'da "testere dişi" anlamına gelen "Sierra"[86] kelimesiyle adlandırıldığını söylemektedir.[87]

B. Tuleytula ve Çevresi

Vizigotlar zamanında Endülüs'te dört önemli merkezden biri[88] ve Endülüs'ün en eski şehirlerinden olan Tuleytula'ya[89] gelince, burası eski zamanlardan itibaren bölge içinde büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca mezkûr şehir, Kurtuba Emirliği'nin üssü konumundadır ve emirliğin ikamet yeri olması hasebiyle önemlidir. Şehre hâkim olan iklimden olsa gerek uzun yıllar bozulmayan buğdayları[90] sayesinde Tuleytula, Endülüs bölgesinin önemli bir tahıl merkezi olmalıdır. Ayrıca şehri üç taraftan çevreleyen Tâcu (Tajo) adında bir de nehir bulunmaktadır.[91] İbn Havkal Endülüs'ün en dikkat çekici şehirlerini sıralarken evvelâ Tuleytula'dan başlamıştır.[92] İstahrî de eserinde Endülüs'ün on altı meşhur şehrini sıralamıştır.[93] Bunlardan biri Tuleytula'dır. Romalı tarihçi Livy ise Toledo'yu "*küçük bir şehir fakat konumu gereği kuvvetli (urbs parva, sed loco munita)*" diyerek övmüştür.[94]

Tuleytula'nın doğusunda Vâdi'l-Hicâra[95], Cinânü'l-verd[96] ile Roma sahil kentleri,[97] batısında ise Rabâh[98] ve Tâcu (Tajo) Nehri kıyısında yer alan Talebîra[99] adlı yerleşim yeri

---

[83] Bugün İspanya'nın güneyinde yer alan Cebelitârık boğazının bulunduğu kıyıda bulunan bir yerleşim yeridir.
[84] İbn Haldun, I, s. 310.
[85] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 21.
[86] Bugün İspanyolca'da testere anlamına geldiği gibi küçük sıradağ anlamına da gelmektedir. (bk. İnci Kut, Güngör Kut, *Büyük İspanyolca-Türkçe Türkçe-İspanyolca Sözlük*, "Sierra", İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2007, s. 639.)
[87] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 3.
[88] Dört önemli merkez Tuleytula, İşbîliye, Mâride ve Kurtuba olarak sıralanmıştır. (bk. İshâk b. Hüseyin, s. 109-110.)
[89] İshâk b. Hüseyin, s. 109-110; Lütfi Abdülbedi, s. 288-289.
[90] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[91] E. Levi Provençal, "Tulaytula", *EI*^{2}, Leiden Brill 2000, X, s. 604.
[92] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, s. 110; İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 24.
[93] bk. İstahrî, s. 41.
[94] *Encyclopaedia Britannica*, "Toledo", Chicago, XI, s. 830.
[95] Ya'kubî, *el-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannavi, Beyrut 2002, s. 194; İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 553.
[96] Yâkût el-Hamevî, Cinânü'l-verd'in Ashab-ı Kehf kıssasının geçtiği yer olduğunu söylemektedir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.)

bulunmaktadır. Bölgenin kuzeyiyle ilgili herhangi bir yerleşim yeri adı tespit edememekle birlikte, güneyinde Kaştâle (Kastilya/Castilla) adı verilen dağın uzandığını,[100] ayrıca başkent Kurtuba'nın da şehrin güney tarafında yer aldığını söyleyebiliriz.[101]

Tuleytula bölgesinin coğrafi özelliklerini sıralarken elbette bölgede bulunan dağları da zikretmemiz gerekmektedir. Bu konuda İstahrî, Tuleytula'da yüksek dağların varlığından ve etrafında yedi kadar dağın bulunduğundan bahsetmektedir.[102] Ayrıca Tuleytula'nın güneyinde Kaştâle[103] (Kastilya/Castilla), Tuleytula bölgesinde Evgânî[104] ve Vâdi'l-Hicâra'nın (Guadalajara) yakınındaysa Kuntîş[105] adlı dağlar bulunmaktadır.

Coğrafya ilminde XI. yüzyılın ilk yarısında, Matematik konumla ilgili yaşanan gelişmeler arasında Tuleytula'yı da yakından ilgilendiren bir husus bulunmaktadır. Buna göre sıfır meridyeni Atlas Okyanusu'na konumlandırılmıştır. Bu da demek oluyor ki sıfır meridyeni Kanarya Adaları'nın 17º30' batısına ve Tuleytula'nın 28º30' batısına götürülmüştür.[106] Buradan da anlaşılacağı üzere Tuleytula'nın matematik konumu üzerinde durularak bu yer, haritacılık alanında[107] önemli bir nokta haline gelmiştir.

Tuleytula'nın, çevresindeki yerleşim yerlerine olan uzaklığına kısaca değinmek gerekirse; Endülüslü tarihçi ve coğrafyacı olan İbn Gâlib (ö. 571/1175[?]) ve Yâkût el-Hamevî, Kurtuba (Cordoba) ile Tuleytula arasında atlı birliklerle, Ebü'l-Fidâ ve *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl* adlı anonim eserde ise herhangi bir vasıta zikretmeksizin yedi günlük yol[108] olduğunu söylerken; İbn Havkal ve Makdisî, Tuleytula ve Kurtuba arasında altı günlük mesafe[109] bulunduğunu kaydetmektedir. İdrisî, iki şehir arasındaki bu mesafenin

---

[97] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[98] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.
[99] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551. Talebîra, bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Talavera de la Reina adıyla bilinen yerin Arapça karşılığı olmalıdır.
[100] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 536.
[101] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[102] İstahrî, s. 42.
[103] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 536.
[104] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 281.
[105] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 402.
[106] Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, s. 12-20.
[107] Müslüman âlimler coğrafya ilmiyle ile ilgilendikleri gibi haritacılık alanıyla ilgili de önemli çalışmalarda yapmışlardır. Bunların en önemlilerinden birisi Abbasi Halifesi el-Me'mun döneminde (198-218/813-833) kendisinin emriyle yaptırılan dünya haritasıdır. Müslüman âlimlerin coğrafya ile ilgili çalışmaları haritacılıkla kalmayıp -haritacılık ve astronomi gibi bilimlere yardımcı olma amacıyla olsa gerek- coğrafi koordinatları tespit etmek için de çeşitli çalışmalarda bulunmuşlardır. (bk. Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, s. 12-21.)
[108] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40; Lütfi Abdülbedi, s. 288-289; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, thk. Luis Molina, Madrid 1983, I, s. 50.
[109] İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 18; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 247.

dokuz günlük yola karşılık geldiğini[110], İbn Hurdazbih ve İbü'l-Fakih ise yirmi gece, Taberî ise yirmi günlük bir mesafe bulunduğunu belirtmektedir.[111]

Tuleytula ile Leşbûne (Lizbon); Tuleytula ile Bahru'l-İnkilîşîn (İngiliz Denizi) kıyısındaki Şente Yakûb[112] (Santiago de Compostela) ve Tuleytula ile doğusunda bulunan Belensiye (Valencia)[113] arasında da dokuz günlük mesafe bulunmaktadır.[114] Diğer bir görüşe göre Tuleytula ile Belensiye aradaki mesafe yaklaşık yedi gündür. Ayrıca Gırnata (Granada) ve Mürsiye (Murcia) ile Tuleytula arasındaki mesafe de yaklaşık yedi gündür.[115] Tuleytula ile Fette Kalesi[116] arasında iki günlük yol[117] ve Tuleytula ile Leyun (Leon)[118] arasında ise yedi günlük yol bulunmaktadır.[119] Ayrıca Tuleytula ile Şenterîn[120] adlı yerleşim yerinin arasındaki mesafenin yetmiş mil olduğu söylenmektedir.[121]

Tuleytula bölgesindeki kalelere bakacak olursak; Kâsım[122], Mûra[123], Mûlüs[124], Rabâh[125], Şebetrân[126] ve Erîliye şeklinde zikredilebilir. Erîliye[127], Suritte[128] ile Tuleytula arasında bulunmaktadır. Kalenin her iki yerleşim yerine olan uzaklığı ise onar fersahtır.[129]

Kaynaklarda Endülüs coğrafyasında altı[130] ya da yedi büyük nehirden biri olarak zikredilen[131] ve Tuleytula'yı üç taraftan çevreleyen[132] nehir; İspanyollar tarafından Tajo (El

---

[110] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 536; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 173.

[111] İbnü'l-Fakih, s. 82; İbn Hurdazbih, s. 89; Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1967, VI, s. 481.

[112] Bugün İspanya'da, Galiçya özerk topluluğunda bulunan Santiago de Compostela adıyla bilinen yerleşim yerinin Arapça karşılığı olmalıdır. (Şente Yakub için bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 368; Lütfi Şeyban, "İspanya'da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-IX: Kuzey İspanya", *IJSSS*, sy. 32, Kış III 2015, s. 25-28.) İdrisî'nin faydalandığımız eserlerinde Bahru'l-İnkilîşîn'i açıklayıcı herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız ve zikredilen denizle birlikte verilen Şente Yakûb'un bugünkü karşılığı Santiago de Compostela olduğu ve Santiago de Compostela'nın da İspanya'nın kuzey batı ucunda (sahilinde) kaldığı göz önüne alındığında Bahru'l-İnkilîşîn'den kasıt Atlas Okyanusu olmalıdır.

[113] Bugün Valensiya olarak bilinen şehir, İspanya'nın doğusunda bulunmaktadır. Özerk topluluklardan müteşekkil olan İspanya'daki Comunidad Valenciana özerk topluluğunun da başkentidir. (Belensiye için bk. Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 390-391.)

[114] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 536; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 173.

[115] Ebü'l-Fidâ, s. 168.

[116] Fette Kalesi metinde "حصن فتة" şeklinde yazılmaktadır.

[117] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 561.

[118] Bugün Leon olarak bilinen şehir, İspanya'nın kuzeybatısında bulunmaktadır. Ayrıca Castilla ve Leon özerk topluluğunun da başkentidir.

[119] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 732.

[120] Batı Endülüs'te Bâce bölgesinde bir yerleşim yer. (Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 367.)

[121] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 58.

[122] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 295.

[123] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 221.

[124] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 228.

[125] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.

[126] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 321.

[127] Kale, 533/1138-1139 yılında Frenkler tarafından ele geçirilmiştir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 166.)

[128] Bugün İspanya'da Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan ve Toledo gibi bir il olan Guadalajara şehrindeki Almonacid de Zorita adıyla bilinen kasabanın Arapça karşılığı olmalıdır. (Almonacid de Zorita hakkında bilgi için bk. http://www.almonaciddezorita.es/historia (16.08.2014); Yusuf Ahmed Benî Yasin, *Büldanü'l-Endelüs*, el-Ayn 2004, s. 332.)

[129] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 166.

Rio Tajo)[133], Avrupalılar tarafından ise Tagus olarak adlandırılmıştır. İdrisî ise Tâcu'yu (Tajo) "en-Nehru'l-Kebîr" (Büyük Nehir) olarak kaydetmiştir.[134] Ayrıca İdrisî, nehrin "Tâce" olarak isimlendirildiğini söylemiş,[135] buna ilaveten "Tuleytula Nehri" ifadesini de kullanmıştır.[136] İbn Haldun ise *Mukaddime*'sinde nehrin adını "Bâce" olarak zikretmiştir.[137]

Mezkûr nehri Dicle Nehri'ne benzeten İbn Havkal, Tâcu'nun kaynağı olarak Benî Sâlem'i;[138] Ebü'l-Fidâ ise Şârat Dağı'nı göstermektedir.[139] İstahrî, nehrin Şente Beriyye denen beldeden çıktığını söylerken;[140] Endülüslü coğrafya âlimlerinden Bekrî (ö. 487/1094), nehrin kaynağının Tuleytula bölgesinde bulunan bir dağ olduğunu ve Atlas Okyanusuna döküldüğünü ifade etmektedir.[141] İbn Gâlib'in rivayetleri ise Bekrî'den edindiğimiz bilgilerle benzer olup, nehrin kaynağının Endülüs'ün doğusunda bulunan bir dağ olduğunu söylemektedir. İbn Gâlib'den gelen rivayette nehrin uzunluğu için 610 mil[142] ifadesi kullanılırken, Bekrî'den edindiğimiz rivayette nehrin uzunluğu 980 mil[143] olarak gösterilmiştir. Nehrin uzunluğu hakkında Bekrî'nin daha isabetli davrandığı söylenilebilir.

Endülüs hakkında yazılmış anonim bir esere göre nehir Endülüs'ün doğusunda bulunan Ferrîre Dağı'ndan ve muhtemelen dağın yakınlarında bulunduğunu düşündüğümüz bir kalenin karşısından büyükçe bir gözden doğmaktadır. Nehir, Sarakusta (Zaragoza) bölgesinin bir bölümünden geçerek Tuleytula'ya ulaşır. Oradan Talebîra'ya[144] akabinde de Înîşe'ye (veya Eynîşe), Muhâzatü'l-Belâd'a ve Şenterîn'e ulaşır. Ardından Üşbûne (Lizbon)

---

[130] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 11.
[131] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 21.
[132] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[133] Tajo, İspanyolca'da "uçurum, yarık" manalarına da gelmektedir. (bk. İnci Kut, Göngör Kut, *Büyük İspanyolca-Türkçe Türkçe-İspanyolca Sözlük*, "Tajo", s. 666.) Tajo Nehri, Sierra de Albarracín'den doğup Lizbon yakınlarında Atlantik Okyanusu'na dökülmektedir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Tagus River", Chicago 1872, XI, s. 496.)
[134] *Nüzhet*, II, s.551.
[135] *Nüzhet*, II, s. 551; *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 183-184.
[136] *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 183-184. Ya'kubî, Tuleytula'dan bahsederken burada "Düveyr" adlı büyük bir nehrin bulunduğunu söylemektedir. (Ya'kubî, s. 194.) Fakat görüşümüze göre Ya'kubî, Tâcu (Tajo) Nehri'den bahsederken Tuleytula'nın kuzeybatısında, Tajo Nehri'ne paralel uzanan Duero Nehri ile karıştırıp "Düveyr" adını kullanmıştır. Dolayısıyla Ya'kubî'nin eserinde adı geçen Düveyr'in aslında Tajo (Tâcu) Nehri değil Duero Nehri olduğunu düşünmekteyiz. Zira Tuleytula'da Düveyr adını taşıyan nehir bilgisine yalnızca Ya'kubî'nin eserinde rastlamış bulunmaktayız. (Doero Nehri hakkında bilgi için bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Douro River", Chicago 1972, IV, s. 200.)
[137] I, 310.
[138] *The Oriental Geography*, s. 24-25; Benî Sâlem, Endülüs'teki Bârûşe bölgesinde bulunan bir yerleşim yeridir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 182.)
[139] Ebü'l-Fidâ, s. 168.
[140] İstahrî, s. 42.
[141] Bekrî, I, s. 239-240.
[142] Lütfi Abdülbedi, s. 308.
[143] Bekri, I, s. 239-240.
[144] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Talavera de la Reina adıyla bilinen yerin Arapça karşılığı olmalıdır.

şehrinden Atlas Okyanusuna (el-Bahru'l-garbî'l-muhît) dökülür. Nehrin eğiminin ise altı yüz yirmi mil olduğu söylenmektedir.[145]

Farsça yazılmış coğrafya eserinden biri olan *Hudûdü'l-Âlem*'de, nehrin Tuleytula yakınlarındaki İspanya dağlarından doğduğu söylenmektedir. Nehir, Tuleytula etrafından ilerleyerek batıya doğru akar ve bir ara doğuya yöneldikten sonra tekrar batı istikametinde ilerler. Merida ve Şenterîn sınırlarına kadar akmaya devam eden nehir, sonunda Batı Okyanusu'na yani Atlas Okyanusu'na dökülür.[146]

Hüseyin Nâzım Paşa'dan edindiğimiz bilgilere göre ise nehir[147], Albarrasin dağlarından doğar ve güney-güneybatı yönünde ilerleyerek, Vâdi'l-Hicâra üzerinden geçip, yarımadanın batısında bulunan Portekiz'de Atlas Okyanusuna dökülür.[148]

Tuleytula'yı geçtikten sonra Tâcu Nehri'nin kıyısında Talebîra[149], kuzeyinde ise Leşbûne[150] (Lizbon) adlı yerleşim yerleri bulunmaktadır.[151] Batıya doğru akan Tâcu Nehri'nin güzergâhı ise Tuleytula'dan itibaren sırasıyla Talebîra, el-Muhâza, el-Kantara, Kanîtera Mahmûd[152], Medinetü Şenterîn ve Leşbûne'dir.[153] Daha önce de zikrettiğimiz gibi nehir buradan denize dökülür.[154]

İslam âlimleri zikrettiğimiz bilgileri bize ulaştırmakla birlikte Tuleytula şehrini geçerken nehrin üzerinde güzel bir yapıya sahip olan Alkantara köprüsünden[155] bahsetmektedirler.[156] Köprünün uzunluğu 50 kulaç[157] kadar olup[158], köprüde bir adet de kemer bulunmaktadır. Ayrıca Alkantara'nın altından nehrin sert bir şekilde aktığı

---

[145] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 11.
[146] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 79.
[147] Eserde nehrin adı "تاژ نهری" şeklinde yazılmıştır.
[148] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 3.
[149] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 37-38; İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551. Talebîra, bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Talavera de la Reina adıyla bilinen yerin Arapça karşılığı olmalıdır.
[150] Yakut el-Hamevî, eserinde bu yerleşim yerine Üşbûne de demektedir. bk. Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 16.
[151] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 547.
[152] قنيطر محمود
[153] Leşbûne, bugün Portekiz'in başkenti olan Lizbon şehridir. Mezkûr yerleşim yeri Toledo'nun güneybatısında, Tajo (Tâcu) Nehri'nin ise hemen kuzeyinde yer almaktadır. (Leşbûne için bk. Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 16.)
[154] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 553; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 189.
[155] Tajo (Tâcu) Nehri boyunca biri Toledo'da diğeri Careces'te olmak üzere iki farklı Alkantara Köprüsü bulunmaktadır. Kantara, Arapça'da kemerli taş köprü anlamına gelmektedir. Her iki köprünün de kemerli ve taştan yapıldığı düşünülürse bugün aynı isimle tanınması yadırganacak bir durum değildir. Alkantara adlı diğer köprü İspanya'nın batısında yer alan Careces adlı şehirde bulunan Alcantara adlı yerleşim yerinde bulunmaktadır. Köprü, Portekiz'in doğu sınırına çok yakındır. M.Ö. 105-106 yıllarında Romalılar tarafından yaptırılmıştır. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Alcántara", Chicago 1972, I, s. 225.)
[156] İbn Havkal, *The Suretü'l-arz*, s. 116; Bekrî, II, s. 907. İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47.
[157] 1 kulaç yaklaşık 199,5 cm ise; 50 kulaç = 9975 cm = 99,75 m'dir. (Kulaç için bk. Cengiz Kallek, "Kulaç", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, s. 353.)
[158] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, s. 116.

söylenmektedir. Köprünün sonunda bulunduğu söylenen su dolabının havada 90 zirâ' (arşın)[159] yükseldiği, hatta zaman zaman köprünün üzerine kadar çıktığı ifade edilmektedir.[160]

Antik Yunanlı bir coğrafyacı olan Strabon'un, İberya ile ilgili bilgileri de bizlere sunduğu *Coğrafya* adlı eserinden edindiğimiz bilgilere göre Tâcu (Tajo) Nehri'nde bolca balık ve istiridye bulunmaktadır.[161] Ayrıca nehirde gel-git olayına sıkça rastlanmaktadır.[162]

Dünya, coğrafya âlimleri tarafından *İklim*[163] adı verilen farklı bölgelere ayrılmıştır. Tuleytula'nın bu iklimlerden hangisine dâhil olduğuna gelince; Bekrî, Yakın Endülüs'e (el-Endelüsü'l-Ednâ) dâhil ettiği bu şehri beşinci iklimin birinci kısmına yerleştirmiştir.[164] Ebü'l-Fidâ ise bu yerin Ekalîm-i Hakikiyye'de beşinci iklimin son kısmında, Ekalîm-i Örfiyye'de ise Endülüs'te yer aldığını söylemektedir.[165] İdrisî'ye göre ise Tuleytula, dördüncü iklimin birinci kısmında yer almaktadır.[166] İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde Tuleytula'nın dördüncü iklimin birinci kısmında mı yoksa beşinci iklimin birinci kısmında mı yer aldığını kesin olarak tespit edemedik.[167] Fakat Tuleytula'nın Endülüs bölgesinin tam ortasında bulunduğu ve bir geçiş bölgesi olduğu gözönünde bulundurulduğunda konuyla ilgili farklı görüşlerin olması normal kaşılanmalıdır.

Tuleytula'nın hoş bir iklimi olduğu, ayrıca mevcut ikliminin sonucu olarak şehirdeki buğdayların aşağı yukarı yüz yıl boyunca bozulmadan saklanabildiği, öyle ki bu uzun süre içerisinde buğdayların rengi, kokusu ve tadının değişmediği söylenmektedir.[168] Yakut el-Hamevi, buğdayların 70 yıl bozulmadan kaldığını[169]; Endülüslü bir coğrafyacı olan

---

[159] 1 arşın, 50.692 cm'ye tekabül etmekte ise; 90 arşın = 4562.28 cm = 45.6228 m'dir. (Endülüs ve Mağrib'te kullanılan ez-Zirâu'r-reşşâşiyye baz alınmıştır.) (Arşın için bk. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 411.)

[160] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551.

[161] Strabo, *The Geography of Strabo*, (trc. Hans Claude Hamilton, William Falconer), London 1854, I, s. 228.

[162] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 547.

[163] İklim, Grekçe meyil anlamına gelip klima sözcüğünden türemiş olup, Arapça'da "*bölge*" anlamına gelmektedir. Yeryüzünün yedi iklime ayrılması fikri Batlamyus'a nispet edilmekle birlikte bu fikrin İranlılara ait olduğu da söylenmektedir. İranlılar enlemi göz önünde bulundurmaksızın ülkelerini baz alarak Hint, Arabistan, Çin, İran, Afrika, Türk ve Rum olmak üzere yeryüzünü yedi kısma ayırmışlardır. Buna *kişver sistemi* denmektedir. (bk. Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, s. 28.) İklimin sınırı, meskûn yöredeki en uzun günden yola çıkılarak hesaplanır. Müslüman âlimler de Batlamyus'un *Geographia* adlı eserinden yola çıkarak bu taksimatı geliştirmişlerdir. İbn Havkal (IV/X. yüzyıl) ile birlikte bu taksimat yirmi ikiye kadar yükselmiştir. İdrisî ise yedi iklimin her birini ona bölmüş, İbn Haldun (ö.808/1406) da aynı taksimatı uygulamıştır. (bk. İbn Haldun, I, s. 293-330; Ak, s. 29.) Bekrî de yeryüzünü yedi iklime ayıran âlimler arasında yer almaktadır. (bk. Bekrî, II, s. 907.) Gerek Batlamyus'un çalışmasını gerekse Müslüman âlimlerin çalışmalarını gözden geçiren Ebü'l-Fidâ (ö.732/1331), yeryüzünü Ekalîm-i Hakikiyye olarak yedi iklime ayırdıktan sonra ayrıca Ekalîm-i Örfiyye adı altında yirmi sekize ayırmıştır. (bk. Ak, s. 28-30.)

[164] Bekrî, II, s. 907.

[165] Ebü'l-Fidâ, s. 176.

[166] İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs li'l-İdrisî*, s. 165.

[167] (Dördüncü iklimin birinci kısmı için bk. İbn Haldun, I, s. 309-310; Beşinci iklimin birinci kısmı için bk. İbn Haldun, I, s. 317-318.)

[168] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 48.

[169] Yâkût, IV, s. 39-40.

Muhammed b. Ebû Bekr Zührî (ö. XII. yüzyılın ortaları)[170] ise buğdayların 70, 80 hatta 100 yıldan daha uzun süre dayandığını söylemektedir.[171] Bekrî ise konuya daha temkinli yaklaşmış ve "buğdayların, üzerinden yıllar geçse de bozulma ve kurtlanma emaresi göstermediğini" beyan etmiştir.[172]

Genel itibariyle buğday, serin ve kurak iklimlerde, dünya genelinde yıllık ortalama yağışı 350-1150 mm olan yerlerde yetişmektedir. Kaliteli buğday ise fazla yağmur almayan, kışları soğuk, yazları ise sıcak yerlerde yetişmektedir.[173] Burada dikkat edilmesi gereken husus ise; çok nemli ortamlarda yetişemeyen buğdayın saklanması için, yine nemli olmayan bir ortama ihtiyaç duymasıdır. Bu durum, Tuleytula'nın iklimi hakkında az da olsa fikir vermektedir.

C. Tuleytula Şehri

1. Şehrin Kuruluşu

Tuleytula (Toledo) lafzının kökeni hakkında birtakım farklı rivayetler bulunmaktadır. Arapça'ya *Tuleytula* olarak geçen şehrin adına[174] *Müsta'rib*ler, *Tolétho*[175], Romalılar ise *Toletum* demişlerdir. Roma İmparatoru Titus Livius'un (M.S. 17) Roma tarihini anlattığı eserinde M. Fulvius'un M.Ö. 193'te şehri ele geçirdiği ve buraya *Toletum* adı verildiği söylenmektedir.[176] Bunlara ilaveten şehir, Endülüslü Yahudiler tarafında *Toledot* olarak adlandırılmış olup,[177] kökeni ve hikâyesi hakkında Yahudilere ait farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre Toletum, "nesillerin şehri" anlamına gelmektedir. Rivayete göre Babil Kralı Buhtunnasr[178] (Nebukadnezar) (M.Ö. 605-562), Kudüs'ü ele geçirdiğinde Filistin'den sürülen Yahudiler bu topraklara gelmişler ve buraya *Toledot* adını

[170] Özdemir, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)", s. 34.
[171] Zührî, *Kitâbü'l-cografiyye*, (thk. Muhammed Hac Sadık), Kahire [t.y.], s. 83.
[172] Bekrî, II, s. 907.
[173] Nesip Karaçay (v.dğr.), "Buğday", *ZA*, İstanbul 1958, I, s. 146.
[174] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[175] Mehmet Özdemir, "Tuleytula", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, s. 363.
[176] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[177] Özdemir, "Tuleytula", s. 363.
[178] Buhtunnasr, üç kez Kudüs'e yönelmiştir. İlkinde İsrail Kralı Yehoyakim'i emri altına almıştır. Beraberinde ise pek çok insanı ve mabedin değerli eşyalarını götürmüştür. 597 yılında kralın isyanı üzerine Kudüs'e tekrar gelen Buhtunnasr, mevcut kral Yehoyakin'in amcası Mattanya'nın adını Tsedekya olarak değişitirip yeni kral yapmıştır. Mabedin kalan önemli eşyalarını ve Yehoyakim'in oğlu olan Kral Yehoyakin'i alarak Kudüs'ü terk etmiştir. On yıl sonra ise son kuşatmasını gerçekleştirmiştir. Şehri ele geçirdikten sonra ise Kudüs ateşe verilmiş, Süleyman Mabedi yıkılmış ve halkın bir kısmı sürgün edilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'te de bu konu *II. Krallar*'ın 25. babında ve *II. Tarihler*'in 36. babında anlatılmıştır. (bk. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul 1992, VI, s. 380-381; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 325.)

vermişlerdir.[179] Konu hakkında başka bir görüş Yahudi tarihçi Eliyahu Kapsali'ye (ö.1555) aittir. Kendisi, *Seder Eliyahu Zuta* isimli kroniğinde Tuleytula gibi bazı şehir isimlerinin Yahudiler tarafından verildiğini söyleyip, Tuleytula adının İbranicede "hareket etme, taşınma" anlamındaki "tiltul"dan geldiğini ileri sürmüştür.[180] Yahudi Isaac Abravanel[181] (ö. 1508) ise "Tuletula/Toledo" lafzının, İbranice "gezinip durma, boş boş dolaşma" anlamına gelen *Taltela*'dan geldiğini söylemektedir.[182] Rivayete göre Yahudiler mezkûr şehre Tanrı tarafından yerleştirilmiştir.[183]

İslam kaynaklarında "Hükümdarlar Şehri"[184] olarak da zikredilen şehre "Sen mutlusun" (انت فارح/ente fârih) anlamı yüklenmiştir.[185] Bekrî ise Tuleytula lafzını "şehrin muhafazasını isteyen mutlu halk" olarak anlamlandırmıştır.[186]

Şehir, Müslüman fethinden sonra Müslümanlarca "Tuleytula (Tuleytile) / طُلَيطُلَة" şeklinde telaffuz edilmiş, İslam kaynaklarına da bu şekilde geçmiştir.[187] Ayrıca Yâkût el-Hamevî'nin aynı adı taşıyan yerleşim yerleri hakkında kaleme aldığı *Kitâbü'l-müşterik vad'an ve'l-müfterik sak'an* adlı eserinde Tuleytula[188] ile aynı isme sahip başka bir yerleşim yerinin bulunmadığını söylemekte yarar vardır.[189]

Tuleytula lafzının kökeni hakkında fikir edinmemizi sağlayan bir de şiir bulunmaktadır. M.S. IV. yüzyılda yaşamış olan Latin şâiri Rufo Festo Avieno'nun bir şiirinde[190] şehrin adının nereden geldiği hususunda bilgi verilmektedir. Şâir bu şiirinde,

---

[179] Hannah Lynch, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital"*, London 1910, s. 8.

[180] Nuh Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler,* İstanbul 2013, s. 231. (Tuleytula lafzının İbranice "tiltul" yani "taşınma" kelimesinden türemesi hakkında Ayrıca bk. Nuh Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, İstanbul 2015, s. 203.)

[181] 1437 yılında Lisbon'da doğan Abravanel'in, 1481 yılında Kral Alfonso'nun ölümünden sonra Lizbon'daki sükûnetli hayatı son bulmuştur. Kraliçe İsabel ve Kral Ferdinand zamanında zor bir hayat yaşamıştır. Oğlu Yosef'in tavsiyesiyle 1503 yılında Venedik'e taşınmış ve 1508 yılında aynı yerde ölmüştür. [bk. Zvi Avneri (Hans Lichtenstein), "Isaac Ben Judah Abrabanel", *EJd*, Jerusalem [t.y.], II, s. 103-105.]

[182] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1198.

[183] Nuh Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, İstanbul 2015, s. 378.

[184] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.

[185] Lütfi Abdülbedi, s. 307.

[186] Bekrî, II, s. 907.

[187] bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40; E. Levi Provençal, "Toledo", *İA*, 2. Basım, İstanbul 1979, XII/I, 427; Özdemir, "Tuleytula", s. 363.

[188] Müslümanlar tarafından Tuleytula olarak isimlendirilen şehir, bugün İspanyollarca Toledo olarak adlandırılmaktadır. Toledo, özerk topluluklardan oluşan İspanya'nın Castilla La Mancha özerk topluluğunun da başkentidir. Ayrıca bugün Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio eyaletinde ve Filipinlerin Cebu Adasında Toledo ile aynı adı taşıyan iki yerleşim yeri daha bulunmaktadır. (İspanya'da bulunan Toledo şehri için bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Toledo", Chicago 1972, XI, s. 829-830; ABD'de bulunan Toledo şehri için bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Toledo", Chicago, XI, s. 830; Filipinlerdeki Toledo şehri için bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Toledo", Chicago 1972, XI, s. 829.)

[189] Yâkût el-Hamevî, *Kitâbü'l-müşterik vad'an ve'l-müfterik sak'an*, (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1994] içinde).

[190] Bahsedilen şiir şu şekildedir:
"Et Carpetanos inter proverbe sub Auras
Toletum labor Alcide præclareque gentes

Tuleytula'nın da içinde bulunduğu Carpetania bölgesinin[191] kurucusu olarak Herkül'ü göstermektedir.[192] Gerçekte şehrin kurucusu Herkül müdür bilinmez ama, bugün Toledo'da, "Cuevas de Hércules" (Herkül Mağarası) adını taşıyan bir mağara[193] bulunmaktadır.

Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl adlı eserde geçen ve ihtilaflı olduğu söylenen rivayete göre şehir, Vizigotlar tarafından kurulmuştur. Fakat bunun öncesinde ise şehrin Roma sınırları içinde yer aldığı söylenmektedir. Aynı eserin sahih olduğu belirtilen rivayetine göre ise şehir, Hz. İbrahim zamanındaki Endülüs hükümdarından el-Hazer tarafından kurulmuştur. Eserde aktarılan bir diğer rivayet ise Nemrud, Firavun, Hz. İbrahim ve oğlunun Mağrib ve Endülüs bölgesinden olduğu, Tuleytula'ya geldikleri ve burayı ele geçirdikleri hatta burada yüz yıl yaşadıkları ve buradan Kartâcennü[194] (Kartaca) adlı yere geçtikleri şeklindedir.[195]

Toledo doğumlu Kastilya Kralı X. Alfonso'nun[196] *Cronica General*'inde geçen ve tarihçi Mosén Diego de Valera[197] tarafından desteklenen görüşe göre ise Toledo, Epirus Kralı Pirus (M.Ö. 319-272)[198] tarafından kurulur. Pirus, Kral Hispan'ın kızı İberia ile evlidir. Pirus, İberia'yı Tajo (Tâcu) Nehri'nin etrafındaki bahçelere getirir. Daha sonra ise biri San Roman'da[199] diğeri de Alcazar'da Los Dos Hermanos (İki Kardeş) olarak bilinen iki kulenin

---

Metropolis in gente Tajo ses undique iactat
In qua tardi gradus conspectat parte Trionis
Haud Pater Alcides (ut dicunt) condidit urbem,
Mor ubi ter gemina Victor gerione perempto,
In Latium meditatus iter Dionysii quondam,
Prium dicta fuit de fundatoris honesto
Nomine; Toletum alii dixere coloni."

[191] Carpetanos (Carpetani) diye adlandırılan kimseler Tajo Nehri kenarında yaşayan bir topluluk olup, toplumsal bir birlik sayılmamaktadırlar. Yaşadıkları alanın içerisinde Toledo da bulunmaktadır. (bk. Dionisio Urbina Martinez, "La Carpetania Romana y Los Carpetanos Indígenas: Tribu, Etnia, Nación o El Pais de Los Escarpes", *GRHA*, c. 16, yıl 1998, s. 183.)

[192] Lynch, s. 8.

[193] Bilgi için bk. http://www.toledo-turismo.com/en/cuevas-de-hercules_1157 (29.12.2014)

[194] Kartâcennü İfrikiyye'de bir yerleşim yeridir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 323.)

[195] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47.

[196] 1252-1284 yılları arasında Kastilya-Leon Kralı olan X. Alfonso (1221-1284), İspanyollarca bilge olarak nitelendirilir ve bu durum Alfonso el Sabio şeklinde ifade edilir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Alfonso X", Chicago 1972, I, s. 258.)

[197] Diego de Valera (1412-1488 sonrası), Kastilyalı bir vakanüvistir. Diego de Valera hakkında bilgi için bk. http://www.saavedrafajardo.org/Archivos/LIBROS/Libro0183.pdf (27.12.2014)

[198] Pirus (M.Ö. 319-272), Epirus kralıdır. Makedonya ve Roma'ya karşı elde ettiği zaferlerden dolayı "Pyrrhic victory" yani "Pirus zaferi" sözünün kaynağını oluşturur. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Pyrrhus", Chicago 1972, IX, s. 827.) Pyrrhic victory, kazanç değeri taşımayan zafer anlamına gelir. Çünkü bu kazancı elde edebilmek için birçok şey kaybedilmiştir. [Pyrrhic victory ifadesi için bk. http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/pyrrhic-victory (27.12.2014)]

[199] San Roman'dan kasıt Toledo'da bulunan ve aynı adı taşıyan kilise olmalıdır.

varlığını keşfeder. Kule, Rocas'ın[200] düşmanlarına ve Tartus'a[201] karşı Kral Rocas'ın iki oğlu tarafından inşa ettirilmiştir.[202]

Zikrettiğimiz bilgileri bize aktaran Hannah Lynch, Toledo'nun kurucusu olarak Rocas ve Tartus'un gösterilmemesini buna karşın onların yerine kurucu olarak Pirus ve karısı İberia'nın gösterilmesini eleştirmiştir.[203] Tajo (Tâcu) Nehri 1007 km uzunluğunda[204] olması hasebiyle kanaatimize göre zikredilen bahçelerin Toledo'ya dâhil olup olmadığı da ayrı bir muammadır. Ayrıca XVI. yüzyılda yaşamış ve Toledo ile ilgili *Historia o Descripcion de la Ciudad de Toledo* adlı esere imza atmış bir tarihçi olan Pedro de Alcocer, çok eskiye dayandığı için bölgede yaşayan ırkın kökeninin ve bölgedeki yerleşimin başlangıcının bilinemeyeceğini düşünmektedir.[205]

2. Şehrin Topografyası

Yakın Endülüs şeklinde tabir edilen yerde bulunan[206] ve Endülüs'ün merkez noktasında olduğu söylenen Tuleytula için İdrisî, şehrin Şârât bölgesinde bulunduğunu ve yine bölgeyle aynı adı taşıyan dağlara sahip olduğunu söylemektedir.[207] X-XII. yüzyıllarda Tuleytula, şehrin kurulduğu yer olarak 106 hektarlık bir alanı oluşturuyordu. Onun büyüklüğünü diğer önemli Endülüs şehirleriyle kıyaslandığında, aynı asırlarda İşbîliye (Sevilla) 187, Kurtuba'da (Cordoba) sadece sur içi 182, Mayûrka (Mallorca) 90, Gırnata (Granada) 74 hektardan oluşmaktaydı. Romalılar zamanında ise dönemin önemli şehirlerinden Sarakusta (Zaragoza) 47, Barselona ise 12 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı. Yarımada dışına çıktığımızda ise XI. yüzyıl içerisinde Paris sadece 20 hektar idi.[208] Bu veriler Avrupa'daki şehirleşme hususunda Müslümanların etkisini göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Endülüs'ün dört önemli şehrinden biri olduğu söylenen[209] yine aynı bölgeye Vizigotlar döneminde başkentlik yapan[210] Tuleytula'nın kadîm yapıları ve güçlü surları bulunmakta

---

[200] Rocas, doğu diyarından Edom denen bir yerin kralı olarak kabul edilir. Kendisinin bilgelik arayışı için krallığından vazgeçip dünyayı dolaştığı söylenmektedir. Ayrıca Toledo'da bulunmuştur. (Bilgi için bk. Robert Southey, *Roderick, the Last of the Goths*, 4. Basım, Londra 1816, I, s. 275-276.)

[201] Tartus, Rocas ile Toledo'da karşılaşmış bir kimsedir. (Bilgi için bk. Southey, I, s. 277-278.)

[202] Lynch, s. 6-8.

[203] Lynch, s. 6-8.

[204] Ayrıntılı bilgi için bk. *Encyclopadia Britannica*, "Tagus River", Chicago 1972, XI, s. 496.

[205] Lynch, s. 10.

[206] Bekrî, II, s. 907.

[207] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 536-538.

[208] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 30.

[209] Diğer önemli şehirler verilen sıraya göre Kurtuba, İşbîliye ve Mâride'dir. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47.)

[210] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47.

idi.[211] Şehrin özelliklerini sıralarken Tâcu (Tajo) Nehri'nin varlığından olsa gerek suyu, hoşa giden bir havası, bereketli toprakları, meyveleri bulunduğu söylenmektedir.[212]

İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiye göre ulaşılması zor ve görkemli bir şehir olan veya Endülüs'te ulaşılması daha güç başka bir yer olmadığı söylenen Tuleytula,[213] yüksekçe bir tepenin üzerinde kuruludur.[214] Ayrıca Endülüsle ilgili çalışmaları bulunan Provençal, şehrin granit bir tepe üzerinde kurulu olduğu söylemektedir. Deniz seviyesinden 568 metre yükseklikte bulunmakla birlikte üç tarafını[215] Tâcu Nehri çevrelemektedir.[216] Yapıları mermerden[217], kurşunla kuvvetlendirilmiş taşlardan[218], başka bir rivayete göre sert taşlardan[219] oluşmaktadır. Şehir, yaklaşık yedi tepeli olup, meskûn ve bayındır bir haldedir.[220] Yüksek kaleler[221] ve güçlü surlarla çevrili şehirde[222] Tâcu Nehri'nin varlığı da şehir için doğal bir set oluşturmaktaydı. Elbette Tuleytula'nın Vizigotlar döneminde başkent olmasında bunun büyük bir payı olmalıdır.

Bugün Toledo'da günümüze kadar ulaşabilmiş birtakım yapılar mevcuttur. Bunların tamamını çalışmamızda zikretmek yerine önemli gördüğümüz birkaçından bahsedeceğiz. Özellikle Arapça yazılmış kaynak eserlerde adı ve güzelliği sıkça zikredilen Alkantara köprüsü[223] bunlardan biri olup Tâcu Nehri'nin üzerinde bulunmaktadır.[224]

Emevîler döneminde cami olarak inşa edilen Bâbü'l-Merdûm Camii'nin yaklaşık 1000 yıllarında inşa edildiği sanılmaktadır. Tuleytula'nın Müslümanların elinden çıkmasıyla kiliseye çevrilen cami bugün *Mezquita del Cristo de la Luz* olarak adlandırılmaktadır. Zikrettiğimiz yapının kitabesinde şöyle yazmaktadır: *"Bismillâhirrahmânirrahîm, bu mescidi Ahmet b. Hadîdî Allah'tan sevap arzu ederek kendi malından yaptırmıştır. Allah'ın yardımı ve*

---

[211] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304, s. 23.
[212] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 47.
[213] Ya'kubî, s. 194.
[214] *Hudûdü'l-Âlem*, 155; İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 25-26; İstahrî, s. 42; Ebü'l-Fidâ, s. 177.
[215] Üç taraftan maksat şehrin güneydoğu, güney ve güneybatısı olmalıdır.
[216] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[217] İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 25-26.
[218] İstahrî, s. 42.
[219] İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 25-26.
[220] İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 25-26.
[221] Lütfi Abdülbedi, s. 288-289.
[222] Lütfi Abdülbedi, s. 288-289; *Ahbâr mecmûa fî fethi'l-Endelüs ve zikri ümerâihâ rahimehumullâh ve'l-hurûbi'l-vâkıati bihâ beynehüm*, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Kahire 1989, s. 20; İshâk b. Hüseyin Müneccim, *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûrati fî külli mekân*, thk. Fehmi Sa'd, Beyrut 1998, s. 107.
[223] Daha önce de zikrettiğimiz gibi bugün İspanya sınırlarında Alkantara adında başka bir köprü daha bulunmaktadır. Toledo dışındaki bu köprü İspanya'nın batısında yer alan Careces adlı şehrin Alcantara adını taşıyan yerleşim yerinde bulunmaktadır. Köprü, Portekiz'in doğu sınırına çok yakındır. M.Ö. 105-106 yıllarında Romalılar tarafından yaptırılmıştır. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Alcántara", Chicago 1972, I, s. 225.)
[224] Bekrî, II, s. 907; İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551; İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 116.

bahşettiği mutluluğuyla Mûsâ b. Ali el-Bennâ'nın elerinde, 390/999 senesi Muharrem/Aralık ayında tamamlanmıştır."[225]

Günümüze ulaşan yapılardan bir diğeri de *Santa Maria La Blanca* adı verilen sinagogtur. Babil Kralı Buhtunnasr, Kudüs'ü M.Ö. VI. yüzyılda ele geçirdiğinde Flistin'den sürülen ve Tuleytula'ya gelen Yahudilerin burada, bugün Santa Maria La Blanca olarak bilinen bir mabet inşa ettirdikleri söylenir.[226] Fakat sinagogun Yosef Abu Ömer tarafından 1203 yılında kurulduğu[227] yahut 1360 yılında Şmuel ha-Levi Abulafya tarafından yaptırıldığı söylenmektedir.[228] Daha sonra ise aynı sinagog, 1411 yılında Vincente Ferrer tarafından kiliseye çevrilmesiyle Santa Maria La Blanca adını almıştır.[229] Sinagogun mimari yapısı göz önünde bulundurulursa *mudejar* üslupla[230] inşa edildiği görülecektir. Tuleytula, 712 yılında Müslümanlar tarafından fethedildiğinde hali hazırda Yahudi nüfusun varlığı ve yine bu nüfusun bir ibadethaneye ihtiyacı olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bugün *mudejar* üslupla varlığını devam ettiren Santa Maria La Blanca Sinagogu'nun çok erken tarihlerde inşa edilmiş bir yapı olması kanaatimizce mümkün görünmemektedir. En iyi ihtimalle, erken tarihlerde Yahudilere ait bir ibadethane inşa edilmiş, zamanla yıpranan veya yıkılan bu yapının bulunduğu mevki üzerine bugünkü yapı yeniden bina edilmiş olmalıdır.

Bugün şehrin sınırları dâhilinde, Rufo Festo Avieno tarafından Tuleytula'nın da içinde bulunduğu Carpetania bölgesinin kurucusu olarak gösterilen[231] Herkül'ün adının verildiği küçük bir yapı bulunmaktadır. *Herkül Mağarası* (Cuevas de Hércules) olarak adlandırılan bu yapı Müslüman fethi sonrasında cami olarak, öncesinde ise yine ibadet yeri olarak kullanıldığı söylenmektedir.[232]

Tuleytula'nın nüfusu hakkında edindiğimiz bilgilere göre 687-702 yılları arasında hüküm süren Vizigot Kral Egica'nın zamanında (687-702), kralın emri sonucu son üç ay içerisinde doğmuş olan tüm bebeklerin sayısı tespit edilmiştir. Buna göre Toledo'da doğan 10.428 bebek, 25 bin üzerinde bebeğin ise şehrin dolaylarında doğmuş olduğu tespit edilmiştir.[233] Emevî idaresinin son bulduğu XI. yüzyıl boyunca Yahudilerin İspanya

---

[225] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2012, s. 297; Lütfi Şeyban, "İspanya'da Endülüs İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-VII: Madrid, Toledo ve Guadalajara", *JASSS*, yıl 2014, sayı 30, s. 63.
[226] Lynch, s. 8-9.
[227] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1199.
[228] Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, (trc. İhsan Durdu), İstanbul 2006, s. 247.
[229] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1199.
[230] Mudear üslup, Arap ve Gotik etkilerin birlikte sentezlendiği bir İspanyol mimarisidir. (bk. Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s 166.)
[231] Lynch, s. 8.
[232] http://www.toledo-turismo.com/es/cuevas-de-hercules_1157 (07.02.2014)
[233] Lynch, s. 48.

içerisindeki toplam nüfusuna bakıldığında bunun yaklaşık olarak dört bini bulduğu söylenmektedir.[234]

Tuleytula nüfusu hakkında net bilgilere ulaşamamakla birlikte elde ettiğimiz verilere göre I. Hakem döneminde (180-206/796-822) Tuleytula nüfusunun çoğunluğunu *Müvelledûn* olarak adlandırılan yerli Müslüman halk oluşturduğu söylenmektedir.[235]

D. Tuleytula ve Çevresinde Bulunan Yerleşim Yerleri

Bu başlık altında kaynak eserlerde geçen Tuleytula ve çevresinde bulunan yerleşim yerleri hakkında bilgiler vereceğiz. Fakat mevcut bilgilerin azlığı sebebiyle Tuleytula bölgesi sınırlarında yer alan köy ve nahiye gibi daha küçük yerler hakkında edindiğimiz bilgileri de burada zikredeceğiz.

Asîl:[236] Endülüs'te, Tuleytula bölgesi dâhilinde bulunan bir yerleşim yeridir.[237]

Berʿaş:[238] Tuleytula'ya yakın bir köydür.[239]

Cinân/Cinânü'l-Verd: Tuleytula bölgesinde bulunan, sınırlarında meyve ve sebze bahçelerinin bulunduğu yerleşim yeridir. Rivayete göre Kur'an-ı Kerim'de geçen Kehf[240] ve Rakım ehlinin[241] orada olduğu söylenmektedir.[242] Tuleytula ile ilgili gerek kaynak eserlerden gerekse araştırmalardan edindiğimiz bilgiler içerisinde bu hadise gibi gerçeği yansıtmayan birtakım rivayetler söz konusudur.

Evgânî:[243] Tuleytula bölgesinde bir dağ ve Kâsım denen yerdeki nahiyedir. Aynı zamanda sınırları içerisinde köyler ve kaleler bulunmaktadır.[244]

---

[234] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1200.

[235] Mehmet Özdemir, "Hakem I", *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 173.

[236] Yakut el-Hamevî'nin eserinde Tuleytula bölgesi dâhilinde olduğu söylenen Asîl adlı bu yere, araştırmalarımız esnasında mezkûr bilgiyi destekleyici bir veriye ulaşmadık. Fakat Arzila (Arcila) adı altında bugün Portekiz'in Coimbra şehrinde küçük bir yerleşim yeri olduğunu ve bugün Fas'ın batısında Atlas okyanusu kıyısında aynı adı taşıyan bir yerleşim yerleri olduğuna dair bir bilgiye ulaştık. (*Encyclopaedia Britannica*, "Asilah", Chicago 1972, I, s. 634.) Elbette ulaştığımız bu veriler Asîl adlı bu yerin Tuleytula ve çevresine dâhil olmadığı anlamına gelmemektedir.

[237] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 212-213.

[238] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo'ya bağlı bir yerleşim yerinin adı Bargas'tır.

[239] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 385.

[240] Hıristiyanlıkta 'Efes'in Yedi Uyurları (Seven Sleepers)' olarak bilinen olayın yaşandığı varsayılan yerlerden biri de Guadix'tir. (bk. Louis Massignon, *Opera Minora*, Beirut: Dârü'l-Maârif, 1963, III, s. 134-141.) Guadix, bugün İspanya'nın Andalucia özerk topluluğunda, Granada iline bağlı bir yerleşim yeridir.

[241] *"Yoksa sen (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakîm'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın? Hani o gençler mağaraya sığınmışlardı da, 'Ey Rabbimiz! Bize katından rahmet ver ve içinde bulunduğumuz şu durumda bize kurtuluş ve doğruluğa ulaşmayı kolaylaştır.' demişlerdi."* Kehf Suresi/ 9-10.

[242] Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 167.

[243] Bugün İspanya'da bulunan Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo 'ya bağlı bir yerleşim yerinin adı Ocaña'dır. Evgânî'nin burası olması kuvvetle muhtemeldir.

[244] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 281.

Feccü Hayve: Tuleytula bölgesinde bir yerdir.[245] Feccü, iki dağın arasındaki geniş yol anlamına gelmektedir.[246]

el-Fehmiyyîn: Tuleytula bölgesinde yaşayan Fehmiyyîn kabilesi ve yerleşim yerinin adıdır.[247] Bu yerleşim yeri gelişmiş, çarşısı güzel, camisi olan bir yerdir.[248]

el-Fehs: Tuleytula bölgesinde büyük bir nahiyedir. Aynı zamanda Endülüs'ün İşbîliye (Sevilla) gibi farklı bölgelerinde de aynı adı taşıyan terleşim yerleri mevcuttur.[249]

Kâsım: Tuleytula bölgesinde bir kalenin adı olmakla birlikte birçok nahiyesi olan yerleşim yeridir.[250]

Kaştâle:[251] Endülüs'te büyükçe bir bölge olup Tuleytula, Kaştâle'nin (Kastilya/Castilla) başkenti (merkezi) idi.[252]

Kuşubra:[253] Endülüs'te Şişle bölgesi içerisinde Tuleytula civarında bulunan bir yerleşim yeridir.[254]

Megâm: Tuleytula bölgesi dâhilinde bulunan bir yerleşim yeridir.[255]

Mekkâde:[256] Tuleytula nahiyelerinden biridir.[257]

Rabâh:[258] Tuleytula bölgesinde bir yerleşim yeri olup er-Ribh veya er-Rabeh diye de telaffuz edilir. Rabâh, Tuleytula'nın batısıyla Kurtuba'nın kuzeydoğusu arasında yer almakla birlikte bünyesinde çok sayıda köy ve yerleşim yeri bulundurur.[259] Rabâh kalesi[260], Tuleytula'nın batısında yer alır. Tarım alanıdır. Meralarında ise büyük baş hayvanlar yetişmektedir.[261] Rabâh Kalesi ile Tuleytula arasında bir günlük yol vardır.[262]

---

[245] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 235-236.
[246] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 235-236; Firûzâbâdî, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît tercümesi*, "فخّ", (trc. Mütercim Asım Efendi), İstanbul 2013, I, s. 1027.
[247] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 281.
[248] İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk*, Beyrut 1989, II, s. 552-553.
[249] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 236.
[250] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 295.
[251] Kaştâle'den maksat Kastilya (Castilla) olmalıdır. bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Castile", Chicago 1972, II, s. 934.
[252] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 352.
[253] Bazı Mağribliler Kaşûbra şeklinde telaffuz etmişlerdir. Arapça'da Kaşûbra, قشوبرة şeklinde yazılırken; Kuşubra ise vav harfi olmaksızın قشبرة şeklinde yazılır. bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 352.
[254] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 352.
[255] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Kahire 1989, II, s. 593.
[256] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Maqueda adıyla bilinen yerin Arapça karşılığı olmalıdır.
[257] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 179.
[258] Rabâh'ın bugünkü karşılığı Calatrava'dır. Aynı isimle bir de kale bulunmaktadır. Bilgi için bk. Benî Yasin, s. 312; Özdemir, "Tuleytula", s. 364.
[259] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.
[260] Rabâh Kalesi 1147'de VII. Alfonso zamanında ele geçirilmiştir. Bilgi için bk. http://www.carriondecalatrava.es/historia/historia-local/ (22.08.2014);
[261] Lütfi Abdülbedi, s. 289.
[262] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 550.

Rakîm: Rakîm'in bir köy adı yahut Ashab-ı Kehf'in uyuyakaldığı dağın adı olduğu söylenir. Aynı zamanda Rakîm'ın bir kitabe mi yoksa bir yapı mı olduğu hakkında bilinmezlik vardır.[263]

Suritte:[264] Şentü'l-Beriyye[265] bölgesine komşu olup Tuleytula'ya 20 fersah uzaklıktadır.[266]

Şâkira: Doğu Tuleytula bölgesinde olan bir nahiyedir. Sınırları dâhilinde kale[267] de bulunmaktadır. [268]

Şente Üvlâliye:[269] Tuleytula bölgesinde yerini tespit edemediğimiz bir yerleşim yeridir.[270]

Şişle: Tuleytula bölgesinde bir nahiyedir.[271]

Talebîra:[272] Tâcu (Tajo) Nehri boyunca bina edilen büyük ve kadim Tuleytula bölgesinde bulunmakla birlikte Tâcu Nehri'ne kıyısı bulunmaktadır.[273] Coğrafya âlimlerinden İdrisî, Talebîra ile Tuleytula arasındaki mesafenin 70 mil olduğunu[274], İbn Havkal ise bu mesafenin üç gün[275] sürdüğünü söylemektedir. Talebîra'nın sınırları dâhilinde çok sayıda nahiye ve kale bulunmaktadır. Avrupalıların Talebîra'yı işgal edişine kadar mezkûr yerleşim yeri, Müslümanlarla Avrupalılar arasında bir duvar vazifesi görmekteydi. Avrupalıların işgaliyle çıkan savaş sonrasında bölgeyi elinde tutmayı başaran Abdurrahman en-Nasırî el-Emevî'nin burayı yenilediği söylenmektedir.[276]

Terrase: Tuleytula bölgesinde Âlîş (آليش)[277] köylerindendir.[278]

---

[263] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 60-62.

[264] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo gibi bir il olan Guadalajara ilindeki Almonacid de Zorita adıyla bilinen kasabanın Arapça karşılığı olmalıdır.

[265] Kurtuba'nın doğusunda büyük bir şehirdir. bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 366.

[266] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 207.

[267] Bugün kalenin adı "Castillo de Olmos" olmalıdır. bk. Yusuf Ahmed Benî Yasin, *Büldanü'l-Endelüs*, el-Ayn 2004, s. 346.

[268] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 310.

[269] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Santa Olalla adıyla bilinen nahiyenin Arapça karşılığı olmalıdır.

[270] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 366.

[271] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 342.

[272] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Talavera de la Reina adıyla bilinen yerin Arapça karşılığı olmalıdır.

[273] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 37-38; İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551.

[274] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551.

[275] İbn Havkal, *Suretü'l-arz*, s. 116.

[276] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 37-38.

[277] *Mu'cemü'l-Büldân*'da Âlîş (آليش) adı altında bir yerleşim yeri ismi geçmemektedir. Fakat aynı eserde الش (Elîş) (Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 281.) ve الش (Elş) şeklinde (Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 245.) iki yerleşim yerinden bahsedilmektedir. Elş, Endülüs'te Tüdmîr bölgesinde bir yerleşim yeridir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 245.) Bugün İspanya'da, Comunidad Valenciana özerk topluluğunda bulunan Elche adındaki şehrin Romalılar zamanındaki adı Illici idi. Arap hâkimiyeti esnasındaki adı ise Elx idi. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Elche", Chicago 1972, IV, s. 420.) Benî Yasin, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'ından derlediği bu eserde Elş'in bugünkü karşılığını Elche olarak zikretmiştir. bk. Benî Yasin, s. 217.

[278] Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 22.

Uklîş:[279] *Mucemü'l-Büldan*'da Şente Beriyye bölgesinde bir yer olduğu belirtilmekle birlikte Tuleytula bölgesinde yer aldığı da söylenmektedir.[280] Kuzey Endülüs'e açılan bir kalesi vardır.[281]

Urnîş: Tuleytula bölgesinde bir yerleşim yeridir.[282]

Üşbûra: Tuleytula bölgesinde bir yerleşim yeridir. Mezkûr yerin İstice bölgesinden[283] olduğu da söylenmektedir.[284]

Üvrît: Endülüs'te kuzeydoğu tarafında bulunan bir yerleşim yeri olup[285] Tuleytula'ya dâhil edilmiştir.[286]

Vâdi'l-Hicâra:[287] Tuleytula bölgesi sınırlarında[288] şehrin doğu tarafında yer alan bir yerleşim yeridir. Müslüman coğrafyacılardan İdrisî, Vâdi'l-Hicâra (Guadalajara) ve Tuleytula arasında 50 mil bulunduğunu,[289] İbn Havkal ise zikredilen yer arasında iki günlük mesafe[290] olduğunu söylemektedir.

Vebzâ: Tuleytula yakınında bir yerleşim yeridir.[291]

Vekkaş:[292] Tuleytula bölgesinde bir yerleşim yeridir.[293]

Elbette Tuleytula'ya dâhil edilen yerleşim yerleri bunlarla sınırlı değildir. Tüm bunlara ilaveten sadece adı zikredilip hakkında malumat verilmeyen yerler de bulunmaktadır. Bunlar; Şekûbiye, Erkebîka, Şekûnese, Ekşûme, Belâziye, Âliş (Âleş), Kastelûne, Vadi Âş ve Erş

---

[279] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo gibi bir il olan Cuenca ilindeki Uclés adıyla bilinen yerleşim yerinin Arapça karşılığı olmalıdır. bk. Cemal Ağırman, "Uklîşî", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII, s. 71.

[280] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 237.

[281] Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi Sem'anî, *el-Ensâb*, 2. Baskı, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî, Beyrut 1980, I, s. 335. (Tahkik edenin notu)

[282] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 162.

[283] Bugün İspanya'da, Andalucia özerk topluluğunda bulunan Sevilla ilindeki Écia adlı yerleşim yerinin bugünkü karşılığı olabilir.

[284] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 195.

[285] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 279.

[286] Bekrî, II, s. 892.

[287] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Madrid ilinin kuzeyinde bulunan Guadalajara adıyla bilinen yerleşim yerinin Arapça karşılığıdır. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Guadalajara", Chicago 1972, V, s. 526.) Ferec adlı yerleşim yeri de Vâdi'l-Hicâra olarak bilinir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 247; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 54.) Ferec adlı yerleşim yeri ile Tuleytula arasında altmış millik bir mesafe bulunmaktadır. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 58.)

[288] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 343; Bekrî, II, s. 892.

[289] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 553.

[290] İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 18.

[291] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 359.

[292] Bugün İspanya'da, Castilla la Mancha özerk topluluğunda bulunan Toledo ilindeki Huecas adıyla bilinen yerin Arapça karşılığıdır. bk. Benî Yasin, s. 511.

[293] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 381.

olarak sıralanabilir.[294] Ayrıca bugün İspanya'nın başkenti olan Madrid (Mecrît) de Tuleytula bölgesi sınırları içerisinde kabul edilmiştir.[295]

Bazı coğrafya âlimlerinin Tuleytula bölgesi sınırlarını daha geniş tuttuğunu belirtmeliyiz. Buna göre Bekrî, Tüdmîr (Teodomiro) bölgesine ait olan Belensiye'yi (Valencia) ve Ûriyûle'yi bu bölgeye dâhil etmiştir. Ayrıca Bekrî, Kurtuba'nın (Cordoba) doğusunda bulunan Şâtıbe'yi, Belensiye (Valencia) bölgesinden olan Dâniye'yi, Gırnata'nın (Granada) kuzeyinde bulunan Ceyyân bölgesinden sayılan Beyyâse, Mentîşe ve Besta'yı de aynı şekilde Tuleytula bölgesi dâhiline almıştır.[296]

[294] Bekrî, II, s. 892.
[295] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 50.
[296] Bekrî, II, s. 892.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ DURUM

I. İslam Fethine Kadar Tuleytula

A. İslam Fethine Kadar İber Yarımadasının Kısa Tarihi

İber Yarımadası, Avrupa kıtasının güneybatısında bulunan ve bugün İspanya ile Portekiz'i içine alan kara parçasıdır. Bugün İspanya'nın kuzeydoğusunda yer alan Pirene Dağları, hem yarımadanın kendisi için, hem de bugünün İspanyası için doğal bir sınır oluşturmaktadır. Yarımadadaki en uzun nehirlerden biri Tuleytula'dan da geçmekte olan Tajo (Tâcu) Nehri'dir.[297]

İspanya (España/Hispania) lafzı etimolojik olarak incelediğinde konuyla ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte, birbirinden farklı çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Elde edilen bu bilgilere tek tek bakılırsa, evvelâ bölgenin en eski ev sahiplerinden Fenikelilerle ilgili olan rivayete bakılması uygun olur. Buna göre España (İspanya) lafzı bir zamanlar yarımadada yaşayan Fenikelilerin dilinden miras kalmıştır. Fenikece "span" *gizli*[298] veya *uzak* anlamlarına, "pahan" ise *tavşan* anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere ülkede birçok tavşan (cuniculosa) bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak Roma İmparatorlarından biri olan Hadrianus'un (M.S. 117-138) yarımadayı ziyareti sırasında bastırılan bazı paraların ön yüzünde imparatorun büstü bulunurken arka yüzünde ise elinde zeytin dalı, ayağının yanında ise bir tavşan[299] olan kadın figürü bulunmaktadır.[300] Ayrıca paranın bu yüzünde "Hispania"[301]

---

[297] *Encyclopaedia Britannica*, "Iberian Peninsula", Chicago 1972, VI, s. 214.

[298] Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* adlı eserinde de İspanya lafzının Fenikece "İspan" kelimesininden türediğini ve bu kelimenin de "mektûm" yani "gizli" anlamına geldiğini söylemektedir. (bk. Ziya Paşa, s. 13.)

[299] Tavşan, İspanyolca'da conejo anlamına gelmektedir. Hadrianus'un parasında bulunan tavşana gelince, yapılan araştırmalara göre İspanya'nın doğusunda bulunan ve İspanya topraklarına dâhil olan Minorka adasında bugüne kadar keşfedilen en iri tavşan fosiline rastlanmıştır. "Nuralagus rex" adı verilen tavşanın 3 ile 5 milyon yıl önce Minorka'da yaşadığı düşünülmektedir. [Zikredilen tavşan hakkında bk. http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25195504 (30.01.2015)] Ayrıca İspanyol yemek kültüründe de tavşanın önemli bir yere sahip olduğunu söylemekte yarar vardır.

[300] Hadrianus'un parasında bulunan zeytin dalının ve tavşanın İber yarımadası için ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bilindiği üzere zeytin Doğu Akdeniz'in doğal bitki örtüsüdür. Önceleri yağının ticareti yapılırken Fenikeli ticaret kolonileri vasıtasıyla zeytin fidelerinin de ticareti başlamıştır. Böylelikle fideler Libya ve Tunus'a kadar Akdeniz havzasına ulaşmıştır. Antik Yunan mitolojisinde tahıl, şarap ve zeytinin tanrılar tarafından verilen bir armağan olduğu söylenmektedir. [Bilgi için bk. Melike Kaplan, Seda Karaöz Arıhan, "Antik Çağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı", *AÜDTCFD*, c. 52, sayı 2 (2012), s. 3-5]; Bilindiği üzere zeytin, semavi dinlerde önemli bir yere sahiptir. Günümüz İspanya'sında hala zeytin tarımına önem verilmektedir ve önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır.

[301] Zikredilen para için bk. http://www.beastcoins.com/RomanImperial/II/Hadrian/Hadrian-RICII-305.jpg (29.01.2015)

yazmaktadır.[302] Buradan da anlaşılacağı üzere Romalılar bu toprakları "Hispania" olarak adlandırmışlardır. İspanya'da tavşanların çokça bulunmasından dolayı mezkûr kelimenin "tavşan toprağı" anlamına geldiği, ayrıca Romalıların bölgeyi "tavşan olmuş kadın" şeklinde tasvir ettikleri söylenmektedir.[303]

Prusyalı bir coğrafyacı olan Alexander von Humboldt ise España (İspanya) lafzının Bask dilinden, "Batı Avrupa'nın sınırı, köşesi" anlamında "Hesperia" kelimesinden geldiğini belirtmektedir. Bir başka görüşe göre ise İspanya, mezkûr yerin kurucusu olan Hispania'dan dolayı bu ismi almıştır. Bahsedilen kurucu Hispania ise Herkül'ün oğlu veya torunudur.[304] İbnü'l-Esîr ise Hıristiyanların bölgeye İşbanes adlı kimseden nispetle İşbaniye dediklerini yahut Titus'un oğlu İşban'dan hareketle bölgeye bu ismin verildiğini söylemektedir.[305] Bu bilgilere paralel başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre Buhtunnasr (Nebukadnezar) Kudüs'e sefer düzenlediğinde "Espan" isimli bir kral da kendisine eşlik etmiştir. Mezkûr kral bugün İber Yarımadası diye adlandırdığımız yerden gelmiş olması hasebiyle o bölgeye kralın adına nispetle "Espamya" (İspanya) denilmiştir.[306] Çalışmamızda konuyla ilgili zikretmek istediğimiz son bilgi ise Yunanlılara aittir. Buna göre Yunanlılar bu topraklara "akşam güneşi ülkesi"[307] anlamına gelen *Hesperia (İberya)* demişlerdir.[308] Buna ek olarak Yunanlıların Ebro (Iberus) Nehrine ve bölgedeki yerli İber halkına nispetle bu topraklara "İberya" dedikleri de söylenmektedir.[309] Biz birbirinden farklı bu rivayetlerin birer kültürel zenginlik olduğunu düşünmekteyiz.

Eski çağlardan beri İber Yarımadasının birçok farklı kavimden misafiri olmuştur. Bunlardan biri Ligurlar'dır. Tarihten önceki devirlerde İber yarımadasında Ligur[310] denen kimselerin yaşadığı söylenmektedir.[311] Fakat Ligurlar'ın İber Yarımadası'ndaki varlıklarına dair, çalışmamıza ayrıca ilave edebileceğimiz herhangi bir bilgiye ulaşamadığımızı söylemekte yarar vardır. Bu topraklarda yaşayan topluluklar sıralanırken daha ziyade Libya

[302] Ulick Ralph Burke, *A History of Spain*, Londra 1895, I, s. 12.
[303] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 2.
[304] Burke, I, s. 12.
[305] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (thk. Halil Me'mûn Şîhâ), Beyrut 2002, IV, s. 209.
[306] Nuh Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, İstanbul 2015, s. 377.
[307] Bu ifade metinde "The land of the setting sun" şeklinde geçmektedir. Ayrıca bugün İspanya'nın güneyinde bir sahil şehri olan Malaga'da "güneş sahili" anlamına gelen "Costa del Sol" isimli bir yerin bulunduğunu söylemekte fayda vardır.
[308] Burke, I, s. 12.
[309] *Encyclopaedia Britannica*, "Iberian Peninsula", Chicago 1972, VI, s. 214.
[310] Neolitik dönemde (M.Ö. 3. binler) İtalya'da Akdeniz ırkına mensup bir kavim bulunmakta idi. Kültürel anlamda ise İtalya, doğu ve batı kültürü olarak ikiye ayrılmaktaydı. Ligurlar, batı kültürünü oluşturan kısımda yer almaktaydı. Netice itibariyle Ligurlar, Kuzey İtalya'nın büyük bir kısmı, Güney Fransa ve İspanya'ya tarih öncesi zamanlarda yayılmış eski bir kavimdir. (bk. Atlan, s. 4.)
[311] Atlan, s. 71; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi: Cumhuriyet: I. Kısım: Menşe'lerden Akdeniz Hâkimiyeti Kurulmasına Kadar*, 2. Basım, Ankara 1987, s. 232.

menşeli İberler ilk sırayı almaktadır.[312] Yarımadanın diğer meskûnlarına gelecek olursak onlar M.Ö. IX. yüzyıl sonrasında bugünkü İspanya kıyılarında yaşamış olan Yunan kolonileridir. İberler ise bu kolonilerden etkilenmiş olup, prehistorik dönemde İspanya'nın güneyi ve doğusunda yaşamış kimselerdir.[313]

Yarımadada varlık gösteren diğer unsur da Hint-Avrupa kavmine[314] mensup olan Keltler'dir. Keltler,[315] M.Ö. VI. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeyden, yani Galya'dan gelerek[316] batı sahillerine ve merkezdeki yüksek yaylalara yerleşmişlerdir. Böylece Keltler, İberler ile karışarak Keltiber[317] olarak bildiğimiz yeni bir topluluk meydana getirmiştir.[318] Fakat Keltiber kavramının sadece Ebro Nehri civarında yaşayan Keltler için kullanıldığı da söylenmektedir.[319]

Yarımadaya sadece yurt edinmek amacıyla gelenlerin yanında başka amaçlarla gelen topluluklar da bulunmaktadır. Fenikeliler'e[320] mensup olan Tyroslu[321] denizciler bunlardandır. Cebelitârık Boğazı'na gelen ilk Tyros denizcileri buranın dünyanın sonu olduğunu

[312] Atlan, s. 71; Demircioğlu, s. 232.

[313] *Encyclopaedia Britannica*, "Iberian", Chicago 1972, VI, s. 213-214.

[314] Atlan, s. 248.

[315] Kuzey Avrupa'nın adı bilinen ilk yerli halkına eski Yunanlılar "Kelt" (Keltoi), Romalılar ise Galler (Galli) demektedir. Hint-Avrupalı olup Keltçe konuşan bu insanların Anadolu'ya geçen bir grubu da vardır. Bunlar hem Yunanlılar hem de Romalılar tarafından Galatlar olarak adlandırılır. Eski bir tarihi coğrafyacı olan Strabon'a göre Keltler, ilk olarak güney batı Fransa'da Garonne Nehri'nin Biskay Körfezi'ne döküldüğü yere yakın olan ve muhtemelen günümüz Fransa'sının Bordeaux şehri civarında bulunan Narbo adlı bir kentte ortaya çıkmıştır. (bk. Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi,* İzmir 2000, s. 1.)

[316] Yapılan araştırmalar sonucu anayurdu Ren Nehri'nin doğusu olduğu bilinen Keltlerin İspanya'da dâhil olmak üzere Avrupa'ya yayıldıkları iki önemli kültür merkezleri vardır. Bunlar, bugün de birbirlerine komşu iki ülke olan Hallstaat kültürü (M.Ö. 900-500) ile Avusturya ve La Tene kültürü (M.Ö. 500'lü yılların sonu ile M.Ö. I. yüzyılın sonu) ile İsviçre'dir. Keltlerin İspanya'ya ulaşması Hallstaat kültürü döneminde yaşanan ikinci büyük göçte (M.Ö. VI. yüzyıl) gerçekleşmiştir. Bu göçlerin nedenlerinden biri bölgeye dağınık olarak gelmeye başlayan kuzeyli kavimlerin varlığıdır. Bölgede var olan aşırı yağış bu göçün bir diğer nedeni olmalıdır. İspanya'ya yerleşen Keltler hem Fransa'ya yerleşen akrabalarıyla ilişki içinde olmuşlar hem de İspanya'daki yerli gelenekleri benimsemişlerdir. Tüm bunların neticesinde daha önce de bahsettiğimiz Keltiber kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültüre aynı zamanda Post-Hallstaat kültürü de denilmektedir. (bk. Kaya, s. 2-13.)

[317] İspanyol tarihçi Rafael Altamira eserinde, İberleri ve Keltleri birbirinden ayırmanın isabetli olmayacağını söylemektedir. İletişime nadiren de olsa savaş yahut ticaret meselelerinde giren mezkûr iki milletin zaman içinde birleşmediğini, aksine küçük gruplar halinde yaşadıklarını belirtmektedir. Bu zaman içerisinde kölelik, serflik ve kişisel mülkiyet hakkı her iki tarafta da olamamakla birlikte bazı kabilelerde mülk anlayışı bulunmaktadır. [bk. Rafael Altamira, *A History of Spain*, (trc. Charles E. Chapman), New York 1925, s. 8-9.]

[318] Atlan, s. 71; Demircioğlu, s. 232.

[319] Louis Bertrand, *İspanya Tarihi*, (trc. Galip Kemali Söylemezoğlu, Nurullah Ataç), İstanbul 1940, s. 14. [Avrupa'da Kelt akınları için bk. Harita 3. Peter Levi, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Neşe Erdilek), İstanbul 1987, III, s. 170.]

[320] Fenikeliler'in ilk çıkış yeri, Suriye'de Tyros'dan Ugarit'e kadar uzanan bölgedir. Denizcilik ve ticaretle uğraşan kimselerdir.

[321] Tyros, bugün Sur olarak bildiğimiz Lübnan'ın güney sahil kesiminde yer alan bir yerleşim yeridir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Tyre", Chicago 1972, XII, s. 91-92.)

düşünmüşlerdir.[322] Tyroslu denizciler için İspanya, Rio Tinto bölgesi madenlerinden çıkan ucuz gümüş ticareti demektir.[323] Bu durumun Tyroslu denizcilerin yarımadayla olan ilişkisinin belki bir boyutunu belki de tamamını açıkladığını düşünmekteyiz.

Yarımadaya ulaşan Fenikeliler, Tyroslu denizcilerle sınırlı değildir. Mezkûr denizcilerden başka Fenikeliler'in önemli bir kolonisi olan Kartacalılar[324] da yarımadaya ulaşmış topluluklar arasında yer almaktadır. Hatta Kartacalılar[325] zamanla bölgeyi yurt edinmişlerdir. Böylece Kuzey Afrika, Batı Sicilya ve Güney İspanya'yı da içine alan büyük bir deniz ve ticaret kolonisi kurmuşlardır. Güney İspanya'da kurdukları ve aynı zamanda iç işlerinde serbest bıraktıkları şehirler arasında Motye, Panormus, Solus ve Lilybaeum bulunmaktadır.[326]

Kartacalılar, Huelva[327] ile Cebelitârık kıyılarında var olduğu sanılan, kendine özgü yazısı ve edebiyatı olan Tartessos adı verilen bir krallıkla savaşır.[328] Böylece zamanının önemli bir ticaret merkezi olan[329] ve yarımadanın güneyinde yer alan Tartessos[330], M.Ö. V. yüzyılda Kartacalılar'ın eline geçer.[331] Kartacalılar ayrıca yarımadanın güneyinde Malaga ve Kadiz (Cádiz) gibi önemli merkezler kurmuşlardır.[332] Kartaca Generali olan Hamilcar Barca, M.Ö. 237 yılında İspanya'yı kolonileştirmek istemiş ve yarımadanın doğu kıyısında bulunan Alicante adını taşıyan bir yerleşim yeri kurmuştur. Zengin maden yataklarını da ele geçiren Barca, böylece gücüne güç katmıştır.[333]

---

[322] Vladimir Diakov, Sergei Kovalev, *İlkçağ tarihi: Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, (trc. Özdemir İnce), Ankara 1987, s. 197-201.

[323] Colin McEvedy, İlkçağ Tarih Atlası, (trc. Ayşen Anadol), İstanbul 2010, s. 46-52.

[324] M.Ö. VII. Yüzyıldan itibaren Batı Akdeniz'de Grekler, Fenike kolonilerini tehdit etmeye başlamıştır. Fenikeliler için önemli bir yere sahip olan Tyros şehri de (Sur) büyük devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Tüm bunların sonucunda Fenikeliler tarafından ticaret kolonisi olarak kurulan ve "Yeni Kent" anlamına gelen Kartaca, batıda bulunan Fenikelileri yönetimi altında toplamıştır. (bk. Atlan, s. 64; Diakov, s. 197-201; Demircioğlu, s. 211.)

[325] Kartaca, az sayıda aristokrat grup tarafından idare edilen cumhuriyet rejimine sahip idi. Hükumetin başında halk meclisi tarafından her yıl seçilen ve Suffet adını taşıyan iki hâkim ile iki Senatus bulunmakta idi. Siyaset ve askeriye Grek ve Romalıların aksine birbirinden ayrılmış, askeri işler için ayrı kumandanlar seçilmekteydi. Kartacalılar sadece Kartaca şehrinin müdafaası söz konusu olduğunda askerlik yaparlar, onun dışındaki durumlarda asker temini müttefiklerden gelen askeri birliklerden ve ücretli askerlerden temin edilirdi. Mağlup ettikleri kimselere esir muamelesi yapılır ve onlardan ağır vergiler alınırdı. (bk. Atlan, s. 65-66; Demircioğlu, s. 213.)

[326] Atlan, s. 64.

[327] Günümüz İspanya'sının güneydoğu sahil kesiminde bulunan bir şehirdir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Huelva", Chicago 1990, VI, s. 120.)

[328] Aleria (Alalia) Çarpışması (M.Ö. 540)

[329] Atlan, s. 71.

[330] Tartessos, Baetis Nehri (Guadalquivir Nehri) ağzında yani bugün İspanya'nın güneyinde bulunan Sevilla şehri civarında bulunmakta idi. Şehrin hangi tarihte yok olduğu bilinmemekle birlikte Strabon'un (M.Ö. 64/63 - M.S. 23) yaşadığı dönemde var olmadığı bilinmektedir. (bk. Atlan, s. 275.)

[331] Peter Levi, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Neşe Erdilek), İstanbul 1987, III, s. 66.

[332] Atlan, s. 71; Demircioğlu, s. 212-232.

[333] Levi, s. 193; Tim Cornell, John Matthews, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Şadan Karadeniz), İstanbul 1988, V, s. 43-48.

Bugünkü Tunus'tan yola çıkıp İber Yarımadası'na kadar uzanan Kartacalılar'dan bahsederken Romalılarla olan savaşlarından da[334] bahsetmek gerekir. Üç ayrı zamanda gerçekleşen savaşların ilki yarımadanın dışında gerçekleşmiştir.[335] Savaşın çıkış sebebi, daha öncesinde herhangi bir düşmanlıkları bulunmayan Roma ile Kartaca arasında siyasi ve ticari çıkar çatışması yaşanmasıdır. Romalılar ve Kartacalılarca önemli sayılan Korsika ve Sicilya adalarında hâkimiyet kurma mücadelesi[336] I. Kartaca Savaşı'nın (M.Ö. 264-241) patlak vermesine yol açmıştır. Kartacalı Hamilkar Barka'nın görev aldığı mezkûr savaş sonucunda Roma, Sicilya'yı alarak ilk kez İtalya dışında toprak sahibi olmuştur.[337]

Sicilya'dan sonra Sardunya ve Korsika'yı da kaybeden Kartacalılar, Hamilkar Barka'ya başkumandanlık vazifesi vererek kaybedilen yerlerin telafisini yapması için M.Ö. 237'de[338] İspanya'ya gönderirler. Bunun sonucunda Barka, İberlerle yaptığı mücadeleler sonrasında önemli bir ticaret merkezi olan Tartessos civarına yeniden hâkim olur ve ticareti canlandırır. Böylece Roma'ya olan borçlar kolaylıkla ödenmiş olur.[339]

Romalılar, I. Kartaca Savaşı sonrasında M.Ö. 231 yılı civarında, henüz Hamilkar Barka hayatta iken İber yarımadasına kadar gelmiş ve yaptıkları anlaşma sonucu Sagunt şehrini[340] kendi idarelerine dâhil etmiştir. Hamilkar'ın ölümü[341] neticesinde damadı Hasdrubal başkumandan iken Roma, ikinci kez İspanya'ya gelmiş (M.Ö.226) ve Kartacalılarla anlaşma yapmıştır. Buna göre Kartaca, Ebro Nehri'nin kuzeyine geçemeyecek; fakat güneyinde serbestçe hareket edebilecektir.[342] Bununla birlikte Damat Hasdrubal başkumandanlığı sırasında İspanya'da bulunan Kartaca topraklarını genişletmiştir. Ayrıca yarımadanın en iyi limanı olan Carthago Nova'yı (Cartegena/Yeni Kartaca) topraklarının merkezi olması için inşa ettirmiştir. M.Ö. 221 yılında damat Hasdrubal'ın öldürülmesi üzerine ordunun ve halkın seçimiyle Hamilkar Barka'nın büyük oğlu Hannibal başkumandanlığa getirilmiştir.[343]

İyi bir eğitim alan aynı zamanda iyi bir asker ve siyasetçi olan Hannibal (ö. M.Ö. 183), selefleri gibi topraklarını genişletmek istemiştir. Sagunt şehrinde çıkan isyanlar sonrasında

[334] Genel itibariyle Roma ve Kartaca arasında gerçekleşen Kartaca Savaşlarına Pön Savaşı da denilmektedir. Pön, Latincede "Fenikeli" anlamına gelmektedir. (bk. Levi, s. 192; Atlan, s. 64; Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul 2008, s. 203.)
[335] Atlan, s. 66-69; Tekin, s. 203-204.
[336] Değirmencioğlu, s. 214-217; Tekin, s. 203-204; Hermann Kinder, Werner Hilgemann, *Dünya Tarihi Atlası*, (trc. Leyla Uslu), Ankara 2006, I s. 85.
[337] Atlan, s. 66-69; Değirmencioğlu, s. 217-224.
[338] Eserde M.Ö. 337 yılı olarak geçmekle birlikte bu tarih M.Ö. 237 olmalıdır.
[339] Atlan, s. 71; Değirmencioğlu, s. 226-231.
[340] Sagunt, Ebro Nehri'nin güneyinde, İspanya'nın doğu sahiline yakın bir yerde bulunmaktadır. (bk. Atlan, s. 71.)
[341] Hamilkar Barca, M.Ö. 229 yılında ölmüştür. (bk. Atlan, s. 71.)
[342] Atlan, s. 71-72; Değirmencioğlu, s. 233-234.
[343] Atlan, s. 72; Değirmencioğlu, s. 233-234.

Roma tekrar yarımadaya gelmiş ve Kartacalılar'ın şehrin içişlerine karışmamasını istemiştir. Fakat Hannibal, şehrin Ebro Nehri'nin güneyinde yer almasını işaret ederek M.Ö. 219 yılında şehri kuşatmış ve sonrasında da şehir teslim olmuştur. Bunun üzerine Roma, Kartaca'ya elçi göndermiş ve durumun düzeltilmesiyle Hannibal'ın kendilerine teslim edilmesini istemiştir. Bu durum reddedilmesi neticesinde de II. Kartaca Savaşı[344] vuku bulmuştur.[345]

II. Kartaca Savaşı'nda (M.Ö. 218-201) Hannibal, Roma'ya karadan hücuma geçmiştir. Bu sırada kardeşi Hasdrubal'ı[346] ve askerlerinden bir kısmını İspanya'da bırakmıştır. Roma ise iki koldan savaşmayı planlamakta idi. Bunlardan biri deniz yolu ile İspanya'ya ulaşmak, diğeri ise Sicilya üzerinden Afrika'ya geçmekti. Fakat Roma, İspanya'ya gidecek olan ordusunu Kuzey İtalya'da mevcut isyanların olmasıyla kuzeye sevk etmek zorunda kalmıştır.[347] Publius ve Gnaeus Scipio komutasındaki Kuzey İtalya'ya sevkedilen Roma ordusu, M.Ö. 218 yılı itibariyle Kuzey İspanya'ya ulaşmış ve orada bulunan Tarraco[348] şehrini işgal etmiştir.[349] Böylece savaşın İspanya kolu M.Ö. 218-206 yılları arasında gerçekleşmiş olur. Aynı zamanda Roma, Afrika'ya geçmek için Sicilya'da hazırlık yapan diğer birliğini de Hannibal ile savaşması için kuzey İtalya'ya göndermiştir. Hannibal ise Roma'ya rağmen içinde bulunduğu durumdan başarılar elde etmesini bilmiştir.[350]

Tarraco şehrinin işgal edilişinden sonra bölgeye M.Ö. 217'de tekrar gelen Scipio, Güney İspanya'ya doğru ilerlemiş ve ertesi yıl Hasdrubal'ı Ebro Nehri kenarında mağlup etmiştir. Romalılar, uğruna II. Kartaca Savaşı çıkan Sagunt'u M.Ö. 212 yılında işgal etmişler, daha sonra ise İber kabilelerini de hâkimiyetleri altına alarak güneye inmeye devam etmişlerdir.[351]

Hasdrubal ise bu arada Afrika'ya geçip yardımcı kuvvetlerle birlikte M.Ö. 211 yılında İspanya'ya dönmüş ve Romalılarla yaptığı mücadeleden galip olarak ayrılmıştır. Ayrıca Romalı Scipio bu savaşta öldürülmüş ve Roma, Ebro Nehri civarına geri çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat Roma ertesi yıl, ölen Scipio'nun oğlu olan Scipio'yu başkumandan olarak İspanya'ya göndermiştir. Oğul Scipio, bölgedeki orduda reforma gitmiş ve M.Ö. 209'da

[344] II. Katraca Savaşı'na Hannibal Savaşı da denilmektedir.
[345] Atlan, s. 72-73.
[346] Hamilkar Barka'nın damadı olan ve aynı adı taşıyan Hasdrubal ile Hamilkar'ın oğlu aynı zamanda Hannibal'in kardeşi olan Hasdrubal birbirine karıştırılmamalıdır. (bk. Atlan, s. 242.)
[347] Atlan, s. 73-77; Değirmencioğlu, s. 238-239.
[348] Bugün İspanya'nın kuzeydoğu sahilinde yer alan ve Katalonya özerk bölgesinde yer alan bir yerleşim yeridir. Mezkûr yer Romalılar devrinde Tarraco adını taşırken, bugün Tarragona olarak adlandırılmaktadır. Roma İmparatoru Agustus (M.Ö. 27-M.S. 14) bu yerleşim yerini Hispania Tarraconensis eyaletinin başkenti yapmıştır. (Tarragona için bk. *Britannica*, "Tarragona", University of Chicago 1990, XI, s. 566.)
[349] Atlan, s. 78-79; Cornell, s. 43-48; Levi, s. 193.
[350] Atlan, s. 73-79.
[351] Atlan, s. 78-79.

Carthago Nova'yı ele geçirmiştir. Roma, mezkûr yeri ele geçirmekle gümüş madenlerinin de sahibi olmuştur.[352] Gümüş madenlerinin elden çıkması, İspanya'daki Kartacalılar'ın gelir kaybetmesine ve bundan dolayı savaş için ekonomik zorluk çekmelerine neden olmuş olmalıdır.

Gittikçe güneye doğru inen Romalılar, Hasdrubal'ın ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Hasdrubal ve ordusu ise İtalya'ya geçmek üzere kuzeye kaçmayı başarmıştır. Böylece Roma, Andalusia'ya doğru ilerlemiş ve orayı da ele geçirmiştir. İspanya artık M.Ö. 206 yılı itibariyle Romalılara ait olur.[353]

Roma Kartacalılarla girdiği mücadele sonucunda, M.Ö. 196 yılında bugünkü Tunus'ta bulunan Kartaca şehrinde en yüksek seviyeli memur (Suffet/Suffetim) olarak seçilen Hannibal'in kendilerine verilmesini isteyince Hannibal, Kartaca'yı terk etmek durumunda kalır. Kendisi önce Hellenistik doğuya giderek Suriye Kralı III. Antiochos'a[354] daha sonra da Britanya Kralı Prusias'a gitmiş ve Roma'nın iade talebi devam edince M.Ö. 183'te Hannibal intihar etmiştir.[355] İlerleyen zamanlarda gerçekleşen III. Kartaca Harbi (M.Ö. 149-146) sonucunda M.Ö. 146 yılında Kartacalılar tarih sahnesinden silinmiştir.[356]

Roma, İspanya'da Kartacalıların varlıklarına son verdikten sonra bu bölgeyi yani yarımadanın güney ve doğu taraflarını (ki Toledo buraya dâhil değildir) Hispania Ulterior[357] (Uzak İspanya) ve Hispania Citerior[358] (Yakın İspanya) olarak iki eyalete[359] ayırarak yönetmiştir.[360]

İlk yıllarda İspanya, Romalılar tarafından sistemli olarak yağmalanınca yerli halkta Romalılara karşı nefret baş göstermiş, M.Ö. 197'de buna bağlı olarak ayaklanma meydana gelmiştir. Bu ayaklanma geniş yankı uyandırıp mezkûr iki eyaletin dışına taşmış, bunun sonucu olarak M.Ö. 179 yılında Tiberius Sempronius Gracchus adlı Romalı yönetici eyaletlerdeki karışıklıklara son vermiş ve Keltiberler'le barış sağlamıştır. Fakat Romalılar, M.Ö. 154-158 yılları arasında, yaklaşık olarak bugünkü Portekiz'in sınırlarında bulunan Lusitanya ile M.Ö. 153-151 yılları arasında da Keltiberler'le savaşmıştır. Bu çetin savaşların

[352] Atlan, s. 79; Değirmencioğlu, s. 247-249.
[353] Atlan, s. 79-80; Değirmencioğlu, s. 249; Tekin, s. 205.
[354] Atlan, s. 85; Kinder, s. 85.
[355] Kinder, s. 85; Tekin, s. 209.
[356] Cornell, s. 60; Tekin, s. 206.
[357] Yarımadanın Romalılar tarafından ele geçirilen güney kısmını oluşturur.
[358] Yarımadanın Romalılar tarafından ele geçirilen kuzey ve doğu sahilindeki toprakları içine almaktadır.
[359] Bugün eyalet olarak ifade ettiğimiz şeyin Roma'daki karşılığı "Provincia"dır. Provincia'nın anlamı ise Sabahat Atlan'ın ifade ettiği üzere şöyledir; *Latince bir kelime olan Provincia'nın manası "memuriyet salahiyeti" demektir ve bir memurun memuriyetinin sınırları içinde sahip olduğu hak ve vazifelerin tamamını ifade eder… Şu halde Roma'da Provincia'nın manası modern dillerde olduğu gibi bir memleket, bir eyalet demek değildir.* (Roma Provinciaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Atlan, s. 102-105.)
[360] Atlan, s. 85; Değirmencioğlu, s. 257-258; Cornell, s. 47-48.

sonrasında Keltiberler M.Ö. 143 yılında ayaklanmışlar ve tekrar savaş vuku bulmuştur. Scipio Aemilianus M.Ö. 133'te Keltiberler'in önemli bir kalesi olan Numantia'yı ele geçirince bu savaş da nihayete ermiştir.[361]

Romalılar II. Kartaca Savaşı'yla birlikte İber yarımadasında kalıcı olarak toprak sahibi olmuşlar; fakat yarımadanın tamamına sahip olamamışlardır. İlk zamanlar sükûnet olsa da M.Ö. 154 itibariyle yerel halkın bir kısmı Romaya karşı isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Dört yıl sonrasında sükûnet tekrar elde edilmiş, M.Ö. 147'de daha önce de isyana karışmış olan Lusitanlar tekrar isyan çıkarmışlardır. Bu isyana dört yıl sonra Keltiberler de katılınca Romalıların bölgedeki hâkimiyeti iyice güçleşmiş; fakat Roma, Lusitanlar'ın önderini M.Ö. 139'da öldürtünce Lusitanya'ya hâkim olmuştur. Lusitanlarla ilgili problem çözülünce sıra Keltiberler'e gelmiştir. Bunun için Romalılar, Keltiberler'in merkezi olan Numantia'yı kuşatmışlar ve şehrin teslim olmasını (M.Ö. 133) sağlamışlarıdır. Böylece kuzeyde bulunan bazı kavimler dışında, tüm yarımada Romalılar tarafından ele geçirilmiştir. Ayrıca Romalılar devrinde yarımadaya birçok İtalik göç etmiştir.[362]

Pön Savaşları'yla Kartacalıları yenilgiye uğratan Romalılar yarımadayı ele geçirmeye çalışırken yerel ayaklanmalarla karşılaşmışlardır. İlerleyen yıllarda Roma içinde iç savaş çıkmış fakat tüm bunlara rağmen mezkûr imparatorluk hâkimiyetini korumayı başarmıştır. İspanya, önce Kuzey Afrika'dan gelen halkların sonra da Frankların istilasına uğramış, yerli halk ise kendilerine verilen bazı haklardan ötürü Roma yönetimini iyice benimsemiştir. Yaşanan gelişmelere paralel bir şekilde kentleşme süreci de hızlanmış, sanata verilen önem artmış, Hıristiyanlık yayılış göstermiştir. İber ve Kelt dilleri ise kentlerde yerini Latince'ye bırakmıştır.[363]

İber yarımadasında gerek Kartacalılar zamanında gerekse Roma hâkimiyeti zamanında birçok isyan görülmüştür. Bunlardan bir diğeri de yarımadada bulunan Cantabrialılar[364] ile Asturialılar[365] tarafından çıkarılan ve M.Ö. 26 yılında vuku bulan isyandır. İmparator Agustus bizzat bu topraklara gelerek Cantabrialılar Savaşı'nı (Bellum Cantabricum) idare etmiştir. Savaş sırasında hastalanması üzerine Roma'ya geri dönmüş ve ertesi yıl savaşın devam etmesi münasebetiyle tekrar yarımadaya ayak basmış ve Asturia ve Callaecia'yı da (Gallaecia/ Galiçya) topraklarına katarak savaştan galip olarak ayrılan taraf olmuştur. Lakin

[361] Cornell, s. 47-48.
[362] Atlan, s. 100-102; Değirmencioğlu, s. 270-274.
[363] *AnaBritannica*, "İspanya", İstanbul 1988, XII, s. 51.
[364] Cantabria bugün İspanya'nın kuzeyinde kalan tarihi bir bölge olup, bölgede yaşayan halka Cantabri denmektedir. Cabtanbriler güçlü kelt unsurlara sahip olan bir İber kavmidir. Ayrıca bölge aynı adı taşıyan dağa da sahiptir. (Cantabria için bk. *Britannica*, "Cantabria", University of Chicago 1990, II, s. 812-813.)
[365] Asturias bugün İspanya'nın kuzeybatısında yer alan tarihi bir bölgedir. Asturias hakkında (bk. *Britannica*, "Asturias", University of Chicago 1990, I, s. 657.)

Cantabrialılar ilerleyen zamanlarda tekrar isyan etmişlerdir. M.Ö. 19 yılında Romalı General Agrippa bu isyana son vermiş ve Cantabrialılar itaate alınmıştır.[366]

Roma İmparatoru Agustus, hayli genişleyen sınırlar sonucu eyaletlerin idaresini İmparatorluk ve Senato olmak üzere ikiye ayırmıştır. Yarımada dâhilinde bulunan Lusitanya eyaletini İmparator Agustus almış, Beatica (Bética) eyaleti[367] de senatoya bırakılmıştır.[368] Agustus devrinde (M.Ö. 27- M.S. 14) Toledo topraklarının içinde bulunduğu Tarraconensis eyaleti hakkında net bir bilgiye ulaşamamakla birlikte[369] şehrin senatoya bağlı olduğunu düşünmekteyiz.

Roma İmparatoru Tiberius[370] döneminde (M.S. 14-37) ise İmparatorluğun bazı eyaletlerinde yeni yollar yaptırılmış, eskileri ise onarılmıştır. Bu hizmetin ulaştığı yerler arasında İspanya da bulunmaktadır.[371] İmparator Nero döneminde de (M.S. 54-68) yarımadadaki isyanlar son bulmamıştır. Hispania Tarraconensis valisi Sulpicius Galba, Lusitanya valisi Otho[372] ve Beatica quaestoru[373] Caecina'yı kendi tarafına çekip, M.S. 2 Nisan 68'de Nova Carthago'da kendisini Roma halkının ve senatonun legatı[374] ilan ederek imparatora başkaldırmıştır. Galba, bu cesareti Gallia Lugdunensis valisi C. Julius Vindex'ten almıştı. Fakat Galba, Vindex'in başarısız girişimleri sonucu intihar etmeyi düşünse de İmparator Nero'nun ölümüyle senato tarafından imparator seçilmiştir.[375] Galba, imparator seçilmesinden bir yıl sonra öldürülmüş ve yerine Lusitanya valisi Otho[376] imparatorluğa getirilmiştir.[377]

Otho'nun halefi olan Vespasianus (M.S. 69-79) ise İspanya'da yeni şehirler kurup yollar yaptırmıştır. İspanya halkına Latin hakları verilmiş, Beatica (Bética) eyaletine bağlı olan Cordoba'da (Kurtuba) Roma ve Agustus için bir tapınak yaptırılmıştır.[378] Roma İmparatorları arasında Galba ve Otho gibi İspanya'da valilik görevi yapmış bulunanlarla

[366] Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*, İstanbul 1976, s. 42-43.
[367] Kutuba (Cordoba), M.Ö. 152 yılında Beatica (Bética) Eyaleti'nin merkezi olduğu göz önüne alındığında Beatica bugün İspanya'nın güneyine takabül ediyor olmalıdır. (Kurtuba'nın Beatica'nın merkezi olması hakkında bk. Thomas B. Irving, "Kurtuba", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 452.
[368] Akşit, s. 43-51.
[369] (bk. Akşit, s. 123.)
[370] İmparator Agustus kendisini evlat edindikten sonra Tiberius Julius Caesar olarak adlandırılmıştır.
[371] Akşit, s. 78.
[372] İmparator Nero, Otho ile karısı Poppaea'yı ayırmış, Otho'yu Lusitanya valisi tayin etmiş ve Poppaea ile de evlenmiştir. (bk. Akşit, s. 127; Tekin, s. 241.)
[373] Quastor, maliyeden ve hazineden sorumlu memura verilen isimdir. (bk. Tekin, s. 327.)
[374] Legat yani Legatus, komutan, imparator vekili, doğrudan imparatora bağlı vali anlamlarına gelmektedir. (bk. Tekin, s. 323.)
[375] Akşit, s. 119-125; Tekin, s. 240-241.
[376] Otho, M.S. 69 yılında sadece üç ay imparatorluk vazifesini gerçekleştirmiştir. (bk. Tekin, s. 242.)
[377] Akşit, s. 126-127; Tekin, s. 241-242.
[378] Akşit, s. 149.

birlikte Traianus[379] (M.S. 98-117) gibi İspanyol asıllı olanlar da mevcuttur. Traianus, selefi Neva'nın evlatlığı olması neticesinde imparator olabilmiştir.[380] Nitekim kendisinden sonra imparator olan Hadrianus da (M.S. 117-138) Traianus tarafından evlat edinilmiş ve bu sayede imparator olmuştur. Hadrianus, Hadra'dan Italica'ya (Sevilla yakınlarına) göç etmiş olan bir aileye mensup olup[381] imparatorluğu döneminde bazı seyahatlere çıkmış ve bunlar arasında bir zamanlar yaşadığı topraklar olan İspanya'ya da (M.S. 122-123 yılı kış mevsimi) uğramıştır.[382]

Roma İmparatorluğu resmen 395 yılında doğu ve batı olarak ayrılmasına[383] rağmen bir süre birliklerini korumuş, batıda III. Valentinianus'un 455'te ölümüyle, doğuda da Marcianus'un 457'de ölümüyle bu bağ kopmuştur. Vizigot kralı II. Teodorik'in sayesinde batıda Avitus tahta geçse de bir Süev olan İtalya askeri komutanı Ricimer'in zorlamasıyla tahttan feragat etmiş, sonrasında ise Majorianus imparator olmuştur. Fakat Majorianus, Ricimer tarafından 461 yılında katlettirilince, batı imparatorlarının ne yönetim üzerinde ne de İspanya üzerinde etkisi kalmıştır.[384]

Yarımadada yaşamış ve burada iz bırakmış bir diğer kavim olan Vandallar, henüz bu topraklara ulaşmadan evvel 406 yılında bir göç hareketiyle Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını aşmayı başarmış, 409 yılına gelince ise Güney Galya'da Roma saldırısına maruz kalmaları sebebiyle İspanya'ya kaçmışlardır. Bununla da yetinmeyip yarımadadaki karışıklıklardan faydalanan Vandallar, mezkûr toprakları Süevler[385] ve Alanlar[386] arasında paylaştırmışlar fakat bölgeye Vizigotlar'ın gelmesiyle birlikte zor durumda kalıp sadece kuzeybatıda tutunabilmişlerdir. 419 yılında ise güneye doğru hareket etmiş ve Alanlar'la birlikte denize açılarak daha güçlü bir krallık kuracakları Afrika'ya yönelmişlerdir. Fakat Afrika'daki yüz yılı aşkın egemenliklerinden sonra 533 yılında Romalılar tarafından Afrika tekrar ele geçirilmiştir.[387]

Bugün Portekiz sınırlarına dâhil olan Braga'da kendi krallıklarını kuran Süevler ise 585 yılına kadar varlıklarını devam ettirmişler fakat 464 yılından itibaren Vizigotlar

[379] Traianus M.S. 53 yılında Sevilla yakınlarındaki Italica'da doğmuştur. (bk. Tekin, s. 249.)
[380] Akşit, s. 179; Tekin, s. 248-489.
[381] Akşit, s. 193.
[382] Akşit, s. 201.
[383] Tekin, s. 307; Donald Matthew, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1988, VI, s. 33-34.
[384] Matthew, s. 33-34.
[385] Süevler bir Germen kavmidir. (bk. Atlan, s. 153.)
[386] Alanlar Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan göçebe ve savaşçı bir kavimdir. Hunlar buraları istila edince vuku bulan Kavimler Göçünde batıya doğru ilerlemişlerdir. Daha sonra ise Vandallarla birlikte Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir. (Alanlar için bk. *Britannica*, "Alani", University of Chicago 1990, I, s. 201.)
[387] Matthew, s. 30-35.

tarafından ilerlemeleri durdurulmuştur. Süevler, yine Vizigotlar tarafından varlıklarına son verilmiş, göçe zorlanmışlardır.[388] I. Gregorius (590-604) henüz Papa değilken piskoposlara ait olan barbar kavimlere karşı yaptıkları misyonerlik görevini keşişlere vermiş, böylece Süevler de 550-561 yılları arasında Katolikleşmişlerdir.[389]

Roma hâkimiyeti altındaki yarımadaya Vandallar, Alanlar ve Süevler'den sonra Gotlar'ın batı kolu kabul edilen Vizigotlar gelmiştir. Gerektiğinde Roma ordusuna asker temin eden Vizigotlar, 375'teki Hun akınlarına maruz kalmış,[390] Dinyeper Irmağı'nın doğusunda bulunan anayurtlarından uzaklaşmış[391] ve bu sebeple de Balkanlar'da dolaşmaya devam etmişlerdir. Yerleşik hayata geçebilmeleri amacıyla Roma ile yapılan iskân antlaşmalarında Vizigotlar'a 382 yılında Moesia veya 397 yılında Epirus toprakları verilmiş, fakat arzu edilen sonuç alınamamıştır. Batıya aktarılmak istenen Vizigotlar buna karşı gelip İtalya'yı yağmalamışlar, 413 yılına gelindiğinde ise Narbonne, Toulouse ve Bordeaux'yu ele geçirmişlerdir. Bordeux'da Vizigot yönetimini kuran Athaulf, rehine olarak tuttuğu İmparatorun kız kardeşiyle evlenmiş, böylece bir kaynaşma söz konusu olmuş; fakat İmparator, Vandallar'a saldırı önerisinde bulununca Vizigotlar İspanya'ya yönelmişlerdir. 416 yılında ise Roma ile yapılan anlaşma sonucu krallıklarını Bordeaux ve Toulouse arasındaki bölgeye kurup, Narbonne'u geri verirmişler[392] ve nihayet Vizigot Kralı Eurik döneminde (466-485) İspanya'ya yayılmışlardır. Fakat VI. yüzyılın ortalarına kadar İspanya'da sabit bir hükümet merkezleri yokken aynı yüzyılda Toledo'yu başkent ilan edip ve Müslüman fethine kadar bu topraklarda yaşamaya devam etmişlerdir.[393] Ayrıca Başkent Toledo'da hükümdara ait saray bulunmaktadır.[394]

IV. yüzyıl kaynaklarına göre Roma İmparatorluğuna dâhil olmadan önce Gotlar, tarımla uğraşan, köy toplulukları halinde yaşayan, Roma ile ticaret yoluyla iletişim sağlayan bir kavim idi. Gotlar'ın Roma ile daha yakından ilişki kurmaya başlaması ise Hunlar'ın doğudan yaptıkları baskılar neticesinde gerçekleşmiştir.[395] Vizigotlar, Roma İmparatorluğuna büyük zararlar vermişlerse de bunun aksinin yaşandığı durumlar da vuku bulmuştur. Bunun kanıtı olarak kralları I. Teodorik'in,[396] Atilla önderliğindeki Hunlar'a karşı Romalılar'la

[388] Matthew, s. 31.
[389] Matthew, s. 43-45.
[390] Matthew, s. 28-29.
[391] Cornell, s. 192.
[392] Matthew, s. 28-29.
[393] Bertrand, s. 31-32.
[394] *Ahbâr mecmûa*, s. 16.
[395] Cornell, s. 209.
[396] Vizigot Kral I. Teodorik, 418- 451 yılları arasında hüküm sürmüştür.

birlikte savaşırken öldüğü[397] gösterilebilir. Vizigotlar ve Romalılar arasındaki mücadelelerden biri de Kuzey Afrika'ya yönelik gerçekleşen Vizigot istilasını Romalılar'ın 544 yılında püskürtmesidir. Doğu Roma, Aryüsçü[398] Vizigotlar'ın[399] içinde bulundukları karışık durumdan yaralanıp güneydoğu İspanya'yı imparatorluğa geri kazandırmıştır.[400]

Romalı Papa I. Leon'un desteğiyle, monofizit (tek tabiatlı) öğretiye sahip olan Aryüsçülere karşı İstanbul Kilisesi tepki göstermeye başlamış, bunun neticesinde 451 yılında Kadıköy Konsilinde diofizit (çift tabiatlı) öğreti kabul edilmiştir. İmparatorluğun doğusunda kalan kiliseler İstanbul'dan uzaklaşırken, bir sonraki adımda Roma ile İstanbul'un eşdeğer olduğu ilan edilmiştir. 476 yılından sonra da kimse Batı Roma İmparatoru olmamış, böylece imparatorluğun tamamı üzerindeki egemenlik hakkı İstanbul'a geçmiştir.[401] Ortadoks İstanbul ve tebaası olan yerel halk arasındaki diofizit-monofizit ayrımıyla oluşan uçurum imparatorların ortak bir yol bulmaya yönelik çabalarına rağmen devam etmiştir. Bu sebeple olacaktır ki artık halk, Müslümanları bir düşman olarak değil, bir kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır.[402]

Aryüsçü Vizigot Kralı Amalrik zamanında (511-531), kötü giden siyasi durum neticesinde, yönetim merkezinin değiştirilmesiyle ilgili tartışmalar ortaya çıkmış, böylece Ortadoks Roma İmparatoru Jüstinianus, İspanya'da Roma hâkimiyetini yeniden kurma şansını elde etmiştir. Vizigotlar ancak Kral Leovigild döneminde (567-586) Süev Krallığıyla birleştiklerinde toparlanabilmişlerdir. Bu dönemde başkentlerini Cartagena Diyakozluğuna bağlı bir taşra şehri olan ve bizim de çalışmamızın konusunu oluşturan Toledo'ya taşımışlardır. Yönetimi altındaki halkın çoğu Katolik olsa da Kral, aryanizme bağlı kalmış, Oğlu Hermenegild[403] Katolikliği seçince de onu tanımak istememiştir. Çünkü kendisi Gotları

---

[397] Matthew, s. 29.

[398] Aryüsçü inanışa göre Tanrı tektir ve yaratılmamıştır. Bu görüş IV. yüzyılın başlarında İskenderiyeli bir rahip olan Arius tarafından geliştirilmiştir. (bk. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Gotama Budha*, 2. Basım, İstanbul 2009, II, s. 462-463.)

[399] Antik Roma tarihçileri Tim Cornell ve John Matthew *Atlas of the Roman World* adlı eserlerinde Vizigotların dinlerini değiştirerek Aryüsçü olmalarını Romalılarla olan diyaloglarına bağlar. Vizigotlar, hâlihazırda Aryan Roma İmparatoru olan Valens zamanında imparatorluğa dâhil olmuşlardır. Ayrıca kendilerine İncil öğretilmesi için Ulfila adında Got bir misyoner yollanmıştır. Ulfila, aynı zamanda kutsal kitabı Got diline çevirmiştir. Lakin mezkûr eserde Vizigotların İmparator Valens ile olan ilişkileri sonucu Aryan olduklarını söylemenin tam olarak gerçeği yansıtmayacağı da yazmaktadır. Çünkü Gotlar, İmparator Valens ile ilişki kurdukları gibi, koyu bir Katolik olan başka bir Roma İmparatoru Theodosius ile de ilişki kurmuşlardır. (bk. Cornell, s. 214-215.)

[400] Matthew, s. 36.

[401] Matthew, s. 35-36.

[402] Matthew, s. 38.

[403] Hermenegild, Katolik Frank prensesi Ingund ile evlendikten sonra karısı ve Sevilla piskopozu Leander'ın etkisiyle Katolik olmuştur. Bu duruma sevinen Katolik halkı yönetime isyanda gecikmemiştir. Bu sebeple babası Leovigild ile arası açılmıştır. Önceleri iyi muamele görmüş olsa da daha sonra yeni dininden vazgeçmesi için zindana atıldığı söylenmektedir. (bk. Bertrand, s. 33-34.)

birleştiren en önemli şeyin Aryanizm olduğunu düşünmektedir.[404] Fakat daha sonra halefi olan diğer oğlu Reccared 587'de Katolikliği kabul etmiş,[405] böylece Leovigild döneminde Süevlere, Reccared döneminde de (586-601) Katolik halka yakınlık sağlanmıştır. Fakat bu durum Aryüsçü halkın isyanına sebep olmuşsa da[406] Vizigotlar Katolikliğe giderek alışmışlardır. 654 yılında Vizigot Kral Recceswinth (649-672) Gotlar ve Romalılar için hukuk alanında birlik oluşturmak amacıyla *Liber Judisiorum*'u (Yargılar Kitabı) yayınlamıştır.[407] Bu durumla bölgede birlik ve beraberlik ortamının oluşması amaçlanmış olmalıdır.

Vizigotlar'ın son krallarından olan Wamba (672-680), Toledo için çok önemli bir hükümdardır. Erdemli ve mütevazı bir kimliğe sahip olduğu söylenen, aynı zamanda eski bir asker olan Wamba, Vizigot kralı Recceswinth'in[408] ölümünün ardından seçimle kral ilan edilmiştir. Kendisi başlarda bu görevi kabul etmek istemese de 672 yılında göreve başlamıştır. Wamba döneminde mimari gelişmiş, Toledo'da büyük duvarlar ve saraylar inşa edilmiş[409] ve surlar tamir ettirilmiştir. Ayrıca yine Wamba döneminde Araplar'ın İspanya'ya yöneldiği fakat Wamba'nın ordusunca geri püskürtüldüğü söylenmektedir.[410] Wamba'nın Müslümanların İspanya'yı fethedeceğini herkesten önce fark ettiği ve Müslümanlar'ın taarruzlarını engellemek için de bir ordu ve bir donanma hazırladığı söylenmektedir.[411]

Vizigot Kral Witiza (698-710) hükümdarlığı boyunca acımasız yönetimi neticesinde halkı bıktırmıştır. Dönemin nüfuz sahibi papazları Witiza'yı görevinden almış ve yerine Theodefred adlı kimsenin oğlu olan Beatica (Bética) Dükü Rodrigo'yu (Roderic)[412] getirmiştir. Fakat Rodrigo (710-711) halka karşı Witiza'dan daha da acımasız davranınca bu durum karşısında Witiza'nın oğlu ve aynı zamanda Sevilla'da âmâ bir din adamı olan Oppa, halkın isyan etmesi için çaba gösterirken bu sırada Kadiz (Cádiz) tepelerinden Müslümanlar yarımadaya ayak basmıştır.[413]

Vizigotlar'ın yaklaşık üç asır kadar süren hükümdarlıkları esnasında İspanya'da Romalılar'dan miras kalanlar haricinde bilim, sanayi ve edebiyat alanlarında bir gelişme

---

[404] Matthew, s. 38.
[405] Provençal, "Tulaytula", s. 604; Philip Khuri Hitti, *İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2011, s. 677; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (trc. Yusuf Yazar), 1990 Ankara, s. 21-22.
[406] Bertrand, s. 34.
[407] Matthew, s. 39.
[408] Recceswinth (Recesvinto), 649-672 yılları arasında hükümdarlık vazifesini sürdürmüştür.
[409] Hannah Lynch, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital"*, London 1910, s. 38-43.
[410] Bertrand, s. 35.
[411] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 22.
[412] Kral Rodrigo (Edrînûk, Ezrînûk/Ruzrîk, Lüzrîk ve Ruzrîk), Arap kaynaklarında genellikle Lüzerîk olarak adlandırılırken Taberî'nin *Târîh*'inde Edrînûk, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde Ezrînûk ve Ruzrîk, İbn İzârî'nin *El-Beyânü'l-mugrib* adlı eserinde ise Lüzrîk ve Ruzrîk olarak zikredilmektedir. (bk. Taberî, VI, s. 468; İbnü'l-Esîr, IV, s. 209-212; İbn İzârî, II, s. 2-3.)
[413] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 23.

yaşanmadığı fakat ziraat ve çiftçilik alanlarında kendilerini geliştirdikleri söylenmektedir. Meyve veren bir ağacı kesenlerin yahut herhangi bir mezraya zarar veren kimselerin cezalandırıldığı, ziraat için kullanılan hayvanlara yapılan eziyetin cezasının da kanunla sabit olduğu ifade edilmektedir. Hatta bir hayvanı otlamaktan men eden, köstekten[414] çıkaran veya gereksiz yere koşturan kimseye para cezası verildiği, bunun yanında yük hayvanının kuyruğunu yahut saçlarını kesen kimselerin ceza aldığı söylenmektedir.[415] İbn Haldun, Endülüs'te hadaretin kökleşmesinin sebebini muazzam Vizigot ve Emevî hanedanının binlerce yıl bu topraklarda hüküm sürmesine bağlamaktadır.[416]

B. İslam Fethine Kadar Tuleytula Tarihi

Günümüzde Toledo olarak zikredilen şehrin ilk kurucuları hakkında net ve yeterli bilgiye ulaşamamakla birlikte, daha önce şehrin kuruluşu kısmında da bahsettiğimiz gibi rivayete göre şehir, Herkül tarafından[417] ya da Epirus Kralı Pirus (M.Ö. 319-272) tarafından kurulmuştur.[418] Fakat Pirus'dan önce Kral Rocas'ın iki oğlu tarafından kurulmuş olabileceği de söylenmektedir.[419] Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Pedro de Alcocer gibi bölgedeki ırkın kökeninin ve bölgedeki yaşamın başlangıcının bilinemeyeceğini düşünen kimseler de bulunmaktadır.[420]

Romalılarca ele geçirilmeden önceki tarihi hakkında teferruatlı bir bilgiye erişememize rağmen Tuleytula'da varolduğunu düşündüğümüz ve bir İber kavmi sayılan Carpetanialıların yaşamış olduğunu söylemekte yarar vardır. Daha sonra Toledo, M.Ö. 193 yılında Romalı bir general olan Marcus Fulvius Nobilior tarafından ele geçirilerek Roma kolonisi haline getirilmiştir.[421] Yarımada Romalılar tarafından ele geçirilmeye başlandıktan sonra zapt edilen bu yerler Romalılar tarafından M.Ö. 195'te Hispania Citerior (Yakın İspanya) ve Hispania Ulterior (Uzak İspanya) olmak üzere ikiye ayrılmış,[422] Toledo ise bunlardan Yakın İspanya sınırlarına dâhil edilmiştir.[423]

Roma İmparatoru Agustus (M.Ö. 27-M.S. 14)[424] kolonileri üzerinde birtakım düzenlemeler yapmış; bölgeyi Tarraconense, Beatica ve Lusitanya olarak yeniden taksim

[414] Köstek, kaçmasını önlemek için hayvanın iki veya üç ayağına vurulan bağ anlamına gelmektedir.
[415] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 24-25.
[416] İbn Haldun, II, s. 861.
[417] Lynch, s. 8.
[418] Lynch, s. 6-8.
[419] Lynch, s. 6-8.
[420] Lynch, s. 10.
[421] *Britannica*, "Toledo", İstanbul 1990, XI, s. 830.
[422] Antonio Martin Gamero, *Historia de la Ciudad de Toledo*, Toledo 1862, s. 18.
[423] Gamero, s. 18.
[424] Bu tarihleme Agustus döneminin zaman aralığını göstermektedir.

etmiştir. Bu yeni taksime göre Toledo muhtemelen Tarragona yani Tarraconense'de yer almaktadır. Yıllar içerinde oluşan yeni ihtiyaçlar gereği ise Roma İmparatoru Hadrianus (M.S. 117-138)[425] yarımadadaki topraklarının sınırlarını yeniden düzenlemiştir. Böylece Hadrianus, Agustus'un üçlü taksimine Galaica ve Cartaginense'yi de ekleyerek bu sayıyı beşe yükseltmiştir. Toledo ise bu yeni taksimatın içinde Cartaginense'de yer almış olmalıdır.[426]

Yâkût el-Hamevî'nin *Mucemü'l-Büldan*'ında geçtiği üzere Tuleytula, Roma İmparatoru Decius'un (Dakyanus) (ö. M.S. 251) şehridir.[427] Kendisinin Hispania Tarraconensis valiliği yapması neticesinde Yâkût bize bu bilgiyi aktarmış olmalıdır.[428]

Bir zamanlar pagan olan Roma İmparatorluğunun Hıristiyan bir tebası da bulunmakta idi. Bu kimseler dinlerini yaşayabilmek için büyük sıkıntılar yaşamış, Romalılarca zulme uğramışlarıdır. İmparator Diokletianus devrinde (M.S. 284-305) birçok Hıristiyan İspanyol öldürülmüş ve öldürülen bu kimselerden bazıları ise sonraları aziz kabul edilmiştir. İşte bu kimseler içerisinde azize kabul edilen Leocadia (Santa Leocadia) Toledolu idi. Daha sonra M.S. 311 yılına gelindiğinde İmparator Galerus, kiliseyi meşru bir cemiyet olarak kabul etmiştir. Ertesi yıl ise İmparator Constantin Hıristiyanlığa pagan dininin bütün haklarını vermiş ve daha önce halkın elinden alınan malları iade etmiştir. Yıllar içinde imparatorlukta Hıristiyanlık resmi din haline gelmiş, hatta yarımadadaki hâkimiyetleri boyunca farklı yer ve tarihlerde üç konsil toplanmış, bunlardan Toledo'da olanı M.S. 400'de gerçekleşmiştir.[429] 418 yılına gelindiğinde ise şehir, Vizigotlar tarafından ele geçirilmiştir. Vizigot Kralı Athanagild[430] 567 yılında[431] Toledo'yu başkent yapmıştır.[432]

Hz. Musa'nın doğumu sonrasında nehre bırakılması hadisesinin bir benzeri de elde ettiğimiz bilgiye göre Toledo'da yaşanmıştır. Rivayet hakkında net bir bilgi verilmemekle birlikte olay şu şekilde anlatılmaktadır: Kral Egica, yeğeni ya da kuzeni[433] Doña Luz'a âşık olur. Fakat Doña Luz Egica'ya değil, amcası olduğu söylenen Don Favila'yı sevmektedir. Bir süre sonra Doña Luz'un çocuğu olur. Bu durum kraldan gizlenmeye çalışılır ve doğum sonrasında bebek, bir kutu içerisinde Tajo (Tâcu) Nehri'ne bırakılır. Daha sonra ise bebek

[425] Bu tarihleme Hadrianus döneminin zaman aralığını göstermektedir.
[426] Gamero, s. 18-19.
[427] Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 167; Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 60-62; Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[428] Tekin, s. 278.
[429] Bertrand, s. 27-28.
[430] Athanagild, 554-568 yılları arasında hüküm sürmüştür.
[431] Toledo'nun Vizigotlar tarafından başkent ilan edilmesiyle ilgili yaptığımız araştırmalarda şehrin hangi yılda başkent ilan edildiği hakkında net bir görüşe ulaşamadık. Belittiğimiz üzere 567 yılı verilmekle birlikte, şehrin başkent ilan edildiği tarih olarak 554 yılı da verilmektedir. (Şehrin 554 yılında başkent ilan edildiği bilgizi için bk. William C. Atkinson, *A History of Spain and Portugal*, Middlesex 1960, s. 37.)
[432] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[433] Metinde"niece" şeklinde geçmektedir. Niece yeğen anlamına geldiği gibi kuzen anlamını da taşımaktadır.

Doña Luz'un amcası tarafından Alkantara'da bulunur. Durumu fark eden kral, son üç ay içerisinde Toledo'da ya da Toledo dışında doğmuş olan tüm bebeklerin tespit edilmesi emrini verir. Fakat son üç ay içerisinde doğan bebeklerin sayısı Toledo'da 10.428, şehrin dolaylarında ise 25 bini aşmıştır. Kral, aradığı bebeği bulamayınca Doña Luz'un yargılanmasını hatta yakılmasını ister. Don Favila bu duruma karşı çıkar ve nihayetinde Doña Luz affedilir.[434]

İspanya geleneğine göre valiler ve komutanların erkek ve kız çocukları krala hizmet amacıyla Tuleytula'daki saraya gönderilirdi. Böylece burada hem saray adet ve geleneklerini öğrenir hem de eğitimlerini alırlardı.[435] İleride de bahsedeceğimiz üzere Kral Rodrigo ve Kont Julianos'un kızı arasında geçecek olan hadisede Kont Julianos bu geleneğe uyarak kızını saraya göndermiştir.

Bir yönetimin istikrarlı bir şekilde sürmesinde adalet mekanizmasının da önemli olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Vizigotlar döneminde adalet sağlamak adına çıkarılan kanunlar Toledo'da bir heyet tarafından yapılmakta idi. Bu heyetin içerisinde nüfuz sahibi rahipler de bulunmaktaydı. Rahipler öylesine güçlüydü ki adaletin verdiği kararları dahi arzu etmezlerse kabul etmiyorlardı. Bu sebeple hükümdarların gücü ve itibarı azalmış oldu.[436]

Tuleytula Müslümanlarca fethedildiği günden, Avrupalıların eline geçtiği 477/1085 yılına kadar Müslümanların hâkimiyetinde kalmıştır. 1085'te Zünnûnî hükümdar Yahyâ el-Kâdir şehri Avrupalılara teslim etmiş[437] ve böylece Tuleytula'da bir yönetim daha son bulmuştur.

II. İber Yarımadası ve Tuleytula'nın Müslümanlar Tarafından Fethi

A. Fethi Gerektiren Sebepler

Endülüs'ün Müslüman yurdu haline gelmesine zemin hazırladığını düşündüğümüz Mağrib[438] fetihlerinden önce Amr b. As 20/640-641 yılında Mısır'ı fethetmiştir.[439] Ardından Mağrib denilen bölge; Amr b. As'ın 22/643 tarihinde Trablus'u,[440] Züheyr b. Kays el-

[434] Lynch, s. 47-50.
[435] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Halil Me'mûn Şîhâ, Beyrut 2002, IV, s. 212.
[436] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 24.
[437] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[438] Mağrib, İfrikiye sınırlarındaki Milyâne şehrinden Atlas Okyanusunun hemen yakınındaki Sûs Dağları'na kadar olan kısımdır. Ayrıca kuzeyinde bulunan Endülüs'ün de buraya dâhil edildiği söylenmektedir. (Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 61.)
[439] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde), s. 218.
[440] Belâzürî, s. 225.

Belvî'nin Tunus'u[441] fethetmesiyle Emevî topraklarına dâhil edilmiştir. Emevî Devleti'nin giderek Kuzey Afrika'yı idaresi altına alması sonucu devletin Afrika'daki doğal sınırına ulaşmasıyla birlikte yeni bir fetih dalgası için İber Yarımadası iyi bir seçim gibi gözükmektedir. Zira bir zamanlar yarımadada hâkimiyet kuran Vandalların buradan Kuzey Afrika'ya göç ettikleri ve Romalılarla mücadele halinde bulunan Kartacalıların bir ayağının İspanya'da bir ayağının da Kuzey Afrika'da olduğu dikkate alındığında, bu topraklarla İberya arasında bir bağın olduğu fark edilecektir.

İslam fethinden önce yarımadayı Vizigot Kralları yönetmekteydi. Birçok hükümdarlıkta olduğu gibi Vizigot hâkimiyetinde de kralın hal' edilmesi ve taht kavgaları gibi durumlar vuku buluyordu. Bunlardan biri de Müslümanların Endülüs fethini kolaylaştırmıştır. Kral Witiza (698-710) karşıtları başkent Toledo'yu kontrol altına alıp onu görevinden almış, yerine Beatica (Bética) Dükü Rodrigo'yu[442] (Roderic) getirmiştir.[443] Witiza'nın çocukları bu durumdan rahatsız olmuşlar ve Rodrigo'ya karşı düşmanlık beslemişlerdir. Çünkü Rodrigo Beatica adlı yerin dükü iken kral olmuş ve Witiza'nın oğlu ve aynı zamanda halefi olan Achila başkent Toledo'dan Cıllikiye'ye (Galiçya) sürülmüştür.[444] Bir rivayete göre Witiza'nın çocukları, Mağrib'te yer alan ve bugün İspanya'nın sınırları dâhilinde bulunan Sebte (Ceuta) şehrinin[445] Bizans Valiliğini yürüten Kont Julianos'a mektup yazarak kendisinden yardım isterler.[446] Bu yardım talebinin etkisiyle Rodrigo'nun hükümdarlığı döneminde (710-711) Septe'de görev yapan Kont Julianos'un, Endülüs'ün fethinde Müslümanlara yardım ettiği söylenmektedir. Rivayete göre Kral Rodrigo, Julianos'un kızına (Florinda) tecavüz etmiştir. Bu sebeple olsa gerek Julianos, Rodrigo'ya düşmanlık beslemiş ve Müslümanlara yardımda bulunmuştur.[447] Gerçi Kont Julianos'un yarımadanın fethi için Müslümanlara yaptığı yardımların abartıldığı söylendiği gibi[448] Julianos'un hayali bir kişilik olabileceği iddiası da mevcuttur.[449]

---

[441] Belâzürî, s. 229.

[442] Rodrigo'nun Vizigot krallarının soyundan gelmediği ve hükümdarlığının bir yıl sekiz ay kadar sürdüğü söylenmektedir. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, thk. Luis Molina, Madrid 1983, I, s. 93.) Rodrigo, Vizigot Krallarından Egica'nın (687-702) kör ettirdiği Theodefred adlı kimsenin oğludur. (bk. Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, New York 1975, s. 52.)

[443] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 23; O'Callaghan, s. 52.

[444] İmamüddin, s. 23-24.

[445] Sebte (Ceuta) bugün İspanya'nın sınırları içerisinde yer almaktadır. Fakat bu topraklar İber Yarımadasında değil Kuzey Afrika'da yer almaktadır.

[446] Halid es-Sufî, "Endülüs'ün Fethi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, IV, s. 29-30.

[447] D. Yıldız, IV, s. 29-30; Lynch, s. 58-60.

[448] Hitti, s. 677.

[449] İsmail Hakkı Atçeken, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar", *SÜİFD*, yıl 2003, sayı 16, s. 31.

Kral Rodrigo ve Julianos'un kızının karşılaşmalarının Vizigot geleneklerine dayandığını söyleyebiliriz. Bu geleneğe göre bölgedeki eyalet valileri kız ya da erkek çocuklarını başkent Toledo'ya gönderirdi. Çocuklar burada krala hizmet ederler ve böylece görgülerini arttırıp saray eğitimi alırlardı. Bunun neticesinde de bu çocuklar ergenlikleri sonrasında birbiriyle evlenirler, hatta evlenecek gençlerin çeyizlerini kral hazırlardı. Bu geleneğe göre Kont Julianos[450] kızlarından birini saraya göndermiştir. Rodrigo böylece Julionos'un kızıyla karşılaşmıştır. Bu karşılaşma sonrasında Rodrigo'nun ona âşık olup[451] tecavüz ettiği söylenmektedir.[452] Nahoş durum karşısında kız (Florinda), babası Julianos'a mektup yazarak durumu iletmiş,[453] baba Julianos (Yulyân) bu duruma çok sinirlenmiş ve Hicri 90 (Miladi 709) yılının sonlarında iken Mûsâ b. Nusayr'e (ö. 98/717) mektup yazarak kendisini şehre davet etmiştir. Bununla birlikte Mûsâ'dan kendisini müşkil duruma sokmayacak birtakım sözler alarak Endülüs'ü fethetmesi için onu teşvik ettiği rivayet edilmektedir.[454]

İber Yarımadası'nda yönetimden hoşnutsuzluk sadece bunlarla sınırlı değildi. Vizigotlar döneminde toplumsal yapı imtiyazlılar, hürler ve köleler olarak üçe ayrılıyordu. Zamanla problemlere neden olan ayrım halk tarafından da hoş karşılanmaz olmuştu. Bununla birlikte bölgede Katolik kilisesi kendi gücünü hissettiriyor, bu güç karşısında Vizigot yönetimi zor durumda kalıyordu. Bu sebeple olsa gerek ki Aryüs mezhebine bağlı Vizigotlu idareciler dinlerini değiştirerek V. yüzyılın ikinci yarısında Katolikliği kabul etmişlerdir. Fakat bununla yarımadadaki toplumsal birlik sağlanamamış dolayısıyla bu radikal değişiklik beklenilen etkiyi yaratmamıştır.[455]

Toplumsal birliğin bir türlü sağlanamadığı yarımadada kölelik yaygın bir haldeydi. Öyle ki dört bin yahut sekiz bin kölesi bulunan kimselerin varlığından dahi bahsedilmektedir. Köleler; çiftçiler, çobanlar, balıkçılar gibi çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Alt sınıf mensuplarından bazılarının imtiyazlıların baskısı sonucu kaçıp haydut ve yağmacı olduğu söylenmektedir. Diğerleri de zorluk içerisinde yaşarken, imtiyazlı sınıf vergiden muaf tutulmakta idi. Mevcut sınıf ayrımı ve bunun sonucu olarak meydana gelen ekonomik sıkıntılar yönetime karşı

[450] Vizigot Kralı Witiza'nın damadı olduğu söylenmektedir. (bk. İmamüddin, s. 25.)
[451] İbnü'l-Esîr, IV, s. 212; İmamüddin, s. 25. Rodrigo, Kont Julianos'un kızı Florinda'ya Toledo'da, Tajo (Tâcu) Nehri'nin kıyısında bulunan ve "Florinda'nın yıkandığı yer" anlamına gelen El Baño de la Cava'da âşık olduğu söylenmektedir. (bk. Provençal, "Tulaytula", s. 604.)
[452] İbnü'l-Esîr, IV, s. 212. İbn İzârî, *El-Beyânü'l-mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. Georges Colin, E. Lévi-Provençal, Beyrut 1980, II, s. 7; İmamüddin, s. 25.
[453] İbnü'l-Esîr, IV, s. 212. İbn İzârî, *El-Beyânü'l-mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. Georges Colin, E. Lévi-Provençal, Beyrut 1980, II, s. 7.
[454] İbnü'l-Esîr, IV, s. 212.
[455] Hitti, s. 677; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 39-43.

hoşnutsuzluğu oluşturmuştur. Bu durum da bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesini kolaylaştırmış olmalıdır.[456]

Daha önce bahsettiğimiz gibi yönetimde istikrar sağlamak adına köklü bir değişiklik yapılarak din değiştirilmiş, Aryüs mezhebine mensup olan Kral Reccared 587'de Katolikliğe geçmiş ve devletin resmi dini de Katoliklik olarak ilan edilmiştir. Fakat yarımadada bu durumun dini bir baskıyı başlattığı söylenmektedir. Bu durumdan etkilenenler arasında zengin bir kesimi oluşturan Yahudiler de bulunmaktadır. 611 yılında Kral Sisebut, Yahudilerin vaftiz edilmeleri veya mallarına el koyulup sürülmelerini emreden karar almış ve Yahudilerin Hıristiyanlaştırlılmaları için başkent Toledo'da konseyler toplanmıştır. 693 yılında Yahudilerin ticaret yapması engellenmiş, bunun üzerine Yahudilerin Vizigot idaresine karşı Kuzey Afrika'da bulunan dindaşları ile temasa geçtiği söylenmektedir.[457] Nihayet 694'te alınan karar sonucu ise Yahudilerin tamamının köle statüsünde yer aldığı ilan edilmiştir.[458]

Yahudilerin yarımadada ticareti elinde bulunduran önemli bir kesimi oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda bölge ekonomisinin bu durumdan kötü etkilendiğini söyleyebiliriz. Üstelik Yahudilere olan bu olumsuz tavır yeni değildir. Onları zor durumda bırakan fermanlar VII. yüzyılın başından itibaren kendini göstermiş ve 694'te zirve yapmıştır. Tüm bunlar bir araya geldiğinde Yahudiler'in Vizigotlara karşı Müslümanları desteklemesi olası görünmektedir ve dahası mâkul karşılanmalıdır.[459]

Diğer taraftan Vizigot yönetiminde sürekli taht kavgaları yaşanmaktaydı. Bu soruna veraset sistemi ile çözüm bulmaya çalışan Witiza, oğlu Achila'yı veliaht ilan etmiştir. Fakat Witiza öldükten sonra Achila başkent Toledo'ya dahi sokulmamış, yerine Rodrigo kral ilan edilmiştir. Zikrettiğimiz tüm problemler Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethini kolaylaştırmış olmalıdır.[460] Böylece Târık b. Ziyâd (ö. 102/720) ile birlikte 92/711 yılında Endülüs topraklarındaki ilk fetihler başlamıştır.[461]

B. Endülüs Fethi Öncesi Hazırlıkları

Endülüs'ün fethinde önemli bir role sahip olan Mûsâ b. Nusayr, Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervan tarafından 79/698 yılında İfrîkıye ve Mağrib Valiliğine getirilmiştir.[462]

---

[456] İmamüddin, s. 20-21.
[457] İmamüddin, s. 21-23.
[458] Hitti, s. 677; İmamüddin, s. 21-23; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 39-43.
[459] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2012, s. 43.
[460] Hitti, s. 677; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 39-43.
[461] İshâk b. Hüseyin Müneccim, *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûrati fî külli mekân*,(thk. Fehmi Sa'd, Beyrut 1998, s. 109. (Müslümanların Mağrib ve Endülüs Fethi ile ilgili harita için bk. Harita 5. Hugh Kennedy, *An Historical Atlas of Islam*, Leiden 2002, s. 53.)
[462] İbn İzârî, II, s. 6; Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, s. 224.

Ayrıca kendisi, Ukbe b. Nâfi'nin ardından Mağrib-i Aksâ'nın (Uzak Mağrib) tamamını fethetme arzusunda idi. Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervan'ın (ö. 86/705) ölümünün ardından da bu arzusu değişmemiştir. Müslümanların birtakım askeri başarılarından sonra fetih arzusu son bulmamış, Tanca[463] gibi bazı şehirler de ele geçirilmek istenmiştir. Emevî Devleti'nin sınırlarını genişletmek isteyen kimseler arasında Mûsâ'nın komutanlarından biri olan Târık b. Ziyad da bulunmaktadır.[464] Nihayet 89/707-708 yılında[465] Tanca'yı fetheden Mûsâ,[466] aynı zamanda azatlısı Târık b. Ziyâd'ı buranın valisi olarak görevlendirmiş,[467] kendisi de İfrikiyye'deki[468] Kayrevan'a dönmüştür.[469] Bunun yanı sıra Mûsâ b. Nusayr, donanmasını güçlendirmek için Tunus'ta tersane kurmuş, böylece 86/705 yılına kadar bugün İspanya sınırları dâhilinde bulunan Mayorka ve Minorka adalarını fethetmiştir. Ayrıca Sardunya ve Sicilya'nın bir kısmı fethedilmiş ve Bizans'ın deniz hâkimiyeti büyük ölçüde kırılmıştır.[470]

Bilindiği üzere Vizigot yönetimiyle arası iyi olmayan Sebte Valisi (hâkimi) Julianos, Mûsâ b. Nusayr'ı Endülüs'ü fethetmesi için teşvik etmiş ve bilgilerini Mûsâ ile paylaşmıştır.[471] Julianos samimiyetini göstermek maksadıyla olsa gerek 90/709 yılında Mûsâ'nın bazı adamlarını yanına alarak Endülüs kıyılarındaki el-Hadra adasına hücüm etmiş ve bol ganimetle geri dönmüştür.[472] Mûsâ b. Nusayr, Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'e[473] (ö. 96/715) Julianos'un davetini ve kendisinin elde ettiği başarıları yazarak Endülüs'ün fethi için müsaade istemiştir. Bunun neticesinde Ramazan 91/Temmuz 710'da[474] Tarîf b. Mâlik[475] (ö. 124/742 [?]) komutasında 400 piyade ve 100 süvari eşliğinde toplam 500 kişilik bir İslam keşif birliği yarımadanın güneyine yollanmıştır. Ebû Zur'a olarak da bilinen Tarîf,[476] Julianos'un[477] dört gemisiyle yola çıkmış ve yarımadadan bol ganimetle geri dönmüştür.[478]

---

463 Bugün İber Yarımadası ile Afrika'nın birbirine yakın olduğu yerde bulunan Tanca'yı evvelâ Ukbe b. Nâfi' Bizans Valisi Julianos'tan 62/681-682 yılında barış yoluyla almış, çıkan karışıklıklar neticesinde Tanca hâkimiyetinde değişimler yaşanmıştır. İfrîkıye ve Mağrib Valisi Mûsâ b. Nusayr ise 89/708 yılında burayı tekrar ele geçirmiştir. (bk. Nadir Özkuyumcu, "Tanca", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIV, s. 561.)

464 D. Yıldız, IV, s. 23.

465 İbnü'l-Esîr, IV, s. 196.

466 Belâzürî, s. 230; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 97; İbnü'l-Esîr, IV, s. 196.

467 Belâzürî, s. 230; İbnü'l-Esîr, IV, s. 196; İbn İzârî, II, s. 6.

468 Belâzürî, s. 230; İbnü'l-Esîr, IV, s. 196.

469 Belâzürî, s. 230.

470 Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 224.

471 İbnü'l-Esîr, IV, s. 212; Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 224.

472 D. Yıldız, IV, s. 31.

473 Ayrıntılı bilgi için bk. Mevlüt Koyuncu, "Velid I", *DİA,* İstanbul 2013, XXXIIL, s. 30-31.

474 *Ahbâr mecmûa*, s. 16-17; İbnü'l-Esîr, IV, s. 212-213.

475 Tarîf b. Mâlik, Berberîler arasında Mûsâ b. Nusayr'a en yakın iki kişiden biri olarak söylenmektedir. Diğer isim elbetteki Târık b. Ziyâd'tır. (bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, s. 29.)

476 *Ahbâr mecmûa*, s. 16-17; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 98; İbnü'l-Esîr, IV, s. 212-213; İbn İzârî, II, s. 5.

477 *Ahbâr mecmûa*, s. 16-17; İbnü'l-Esîr, IV, s. 212-213.

478 *Ahbâr mecmûa*, s. 16-17; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 98; İbnü'l-Esîr, IV, s. 212-213.

Kendisi sonraları Ceziretü Tarîf (Tarîfe) olarak adlandırılacak olan ve Güney İspanya'da bulunan Paloma adlı yere ulaşmıştır. Tarîf, sadece ganimetlerle geri dönmemiş aynı zamanda Julianos'un yardımıyla el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı (Algeciras) da fethetmiştir.[479]

C. Târık b. Ziyâd'ın Endülüs'e Ayak Basışı ve İlk Fetihler

Tarîf b. Mâlik komutasındaki öncü birliklerin başarısı üzerine Tanca Valisi Târık b. Ziyâd (ö. 102/720), 711 yılı ilkbaharında (içinde 300 Arap asıllı askerin yeraldığı) toplam yedi bin kişilik Berberî ordusunu dört gemi ile birlikte yarımadaya yollayıp, kendisi de son gemi ile yarımadaya ayak basmıştır.[480] Rivayete göre Târık, ordusuyla birlikte yarımadaya ulaştığında yüksekçe bir dağa çıkıp zirveye sağlam bir kale inşa etmiştir.[481] İbnü'l-Esîr'den edindiğimiz bilgiye göre; askerlerin çoğunluğunu Berberîler ve azatlılar oluşturuyorken, sadece az bir kısmını Arap askeri oluşturmaktaydı.[482] Rivayete göre Berberîler'in sayısı on iki bin askerdir.[483] Yarımadaya geçmeden önce Sebte Valisi Julianos tarafından karşılanan Târık, Julianos'a kendisini ve adamlarını Endülüs'e gemilerle geçirmesi karşılığında eman verdiği söylenmektedir.[484] Târık b. Ziyâd, sonraları Cebelitârık[485] olarak adlandırılacak olan bu yere[486] 5 Recep 92/28 Nisan 711'de[487] geçmiş ve askerlerini burada toplamıştır.[488] Târık b. Ziyâd'ın askerlerini taşıyan dört gemi Julianos'a ait olup, askerler yarımadaya peyderpey taşınmıştır. Bu gemiler ticaret gemileri olması hasebiyle Endülüs'ün fethi için taşınan askerlerden yerel halk kuşkulanmamış bilakis onların tüccar olduklarını düşünmüşlerdir.[489]

Müslümanların Endülüs'e ayak basmadan önce aldıkları destek ve yardımlar Julianos'la sınırlı değildir. Rivayete göre Târık b. Zîyâd askerleriyle birlikte Endülüs'ü

---

[479] Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", s. 29.
[480] *Ahbâr mecmûa*, s. 17; D. Yıldız, IV, s. 31-32; Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 224.
[481] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 98.
[482] İbnü'l-Esîr, IV, s. 213.
[483] İbn İzârî, II, s. 6. *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı anonim eserde Ramazan 92/Haziran-Temmuz 711'de yaptırılan gemilerle Endülüs'e geçtiği, on iki bin kişilik ordusundan on bininin Berberî, iki bininin Arap, yedi yüzünün de siyahi (yahut Sudanlı) olduğudur. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 93.)
[484] Belâzürî, s. 230.
[485] Abdülmümin adlı hükümdar mezkûr yere şehir inşa edilmesini emredip adını da Cebelülfeth olarak değiştirmek istemişse de bu isim şöhret bulmamıştır. (bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 213.)
[486] *Ahbâr mecmûa*, s. 17; İbnü'l-Esîr, IV, s. 213.
[487] Târık b. Ziyad ve ordusunun Endülüs'e Ramazan 92/Temmuz-Ağustos 710'da geçtiği de söylenmektedir. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 93.) Ayrıca İbn İzârî, eserinde Endülüs'ün fetih tarihi ile ilgili dört farklı rivayetin olduğunu söylemektedir. Bu rivayetlerin ilkinde Hz. Osman'ın hilâfeti devrinde Abdullah b. Nâfiʿ ve Abdullah b. Huseyn tarafından 27/647-648 yılında ilk kez Endülüs'e ayak basıldığını söylemektedir. İkincisinde, Endülüs'ün Mûsâ b. Nusayr tarafından 91/709-710 yılında fethedildiğini; üçüncüsünde Tarîf'in 91/709-710 yılında yarımadaya girip burayı fethettiği söylenirken dördüncü ve son rivayette ise 91/709-710 yılında Tarîf'in bölgeye ayak bastığını ardından 92/710-711 yılında Mûsâ b. Nusayr'in bölgeye geldiğini söylemektedir. (bk. İbn İzârî, II, s. 4.)
[488] *Ahbâr mecmûa*, s. 17; İbnü'l-Esîr, IV, s. 213; İbn İzârî, II, s. 6.
[489] D. Yıldız, IV, s. 34.

fethetme amacıyla gemiye binip yarımadaya doğru hareket ettiğinde rüyasında Hz. Peygamber'in, muhacirlerin ve ensarın kılıç ve yaylarını kuşandıklarını ve yarımadaya kendilerinden önce ulaştıklarını görmüş, uyandığında ise bu durumu arkadaşlarına anlatmış ve bunu bir zafer müjdesi olarak yorumlamıştır.[490]

Târık b. Ziyâd, 5 Receb 92/28 Nisan 711'de Abdülmelik b. Ebû Amir'in önderliğinde küçük bir keşif birliği yollamış ve bu birlik de Algeciras'ı yani el-Cezîretü'l-Hadrâ'nın karşısındaki kaleyi ele geçirmiş, askerler buraya ulaştığında şehir herhangi bir direniş göstermeden teslim olmuştur.[491] Târık, Kurtuba'ya doğru yöneldiğinde Rodrigo'nun yeğeni Bencio önderliğindeki orduyla çarpışmış ve bu çarpışmada Bencio öldürülünce de ordusu dağılmıştır.[492]

Müslümanların yarımadaya gelip topraklarını ele geçirdiklerini öğrenen Vizigot Kralı Rodrigo, Franklarla savaşmak için yola çıktığı kuzeyden derhal geri dönmüş ve kalabalık bir ordu[493] toplamıştır.[494] Hatta kendisine yardım etmeleri için selefi Witiza'nın iki oğlu ile görüşme yapmış, onlar da savaşın sağ ve sol kanadında savaşmak üzere bu teklifi kabul etmişlerdir. Fakat Rodrigo'ya olan kızgınlıkları ve Tarîf b. Mâlik'in yaptığı gibi Târık'ın da ganimet elde ettikten sonra gideceğini zannetmeleri, böylece Rodrigo hezimete uğrayınca yarımada yönetiminin kendilerine kalacağını düşünmeleri sonucunda savaş esnasında ciddi bir mukavemet göstermemişlerdir.[495] Rodrigo'nun büyük ordusu karşısında Mûsâ b. Nusayr komutanı Târık'a 5000 kişilik bir yardım birliği göndermiş, böylece Târık'ın emrindeki asker sayısı 12.000 kişiye ulaşmıştır.[496]

Endülüs'ün fethinde Berberî veya Arap fark etmeksizin ciddi bir Müslüman dayanışmasının olduğunu görmekteyiz. Bu dayanışmanın bir diğer kanıtı da Endülüs'ü fetheden askerler arasında Tâbiînden kimselerin de bulunmasıyla ilgili olan rivayettir.[497]

---

[490] İbnü'l-Esîr, IV, s. 213. Rivayete göre Endülüs fethinin bir başka müjdesi de bulunmaktadır. Târık b. Zîyâd ve askerleri yarımadaya ayak basıp, el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı fethettiklerinde ele geçirilen esirler arasındaki yaşlıca bir kadın bulunmakta idi. Kadın ile Târık arasında geçen konuşmada, büyük başlı, sol omzunda kıl bulunan bir beni olan kimsenin bu bölgeyi ele geçireceğini eşindenden duyduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Târık sol omzunu açmış ve tarif edilen bene sahip olduğu anlaşılmıştır. (bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 213.)

[491] D. Yıldız, IV, s. 35; Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 225.

[492] D. Yıldız, IV, s. 36.

[493] Mezkûr ordunun kırk binden daha fazla olmadığını söyleyenler olduğu gibi, yetmiş bin olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. (bk. D. Yıldız, IV, s. 36; İsmail Hakkı Atçeken, "Târık b. Ziyâd", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, s. 25.) Ahbâr *mecmua*'da (s.17-18.) ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmi*l (IV, s. 213.) adlı eserde ise bu sayı "yaklaşık yüz bin" olarak söylenmiştir.

[494] İbnü'l-Esîr, IV, s. 213-214.

[495] İbnü'l-Esîr, IV, s. 214; İmamüddin, s. 31.

[496] *Ahbâr mecmûa*, s. 17; İbnü'l-Esîr, IV, s. 213-214.

[497] D. Yıldız, IV, s. 32-34.

Ayrıca müphem olduğunu düşündüğümüz bir rivayete göre Türkler de bu fetihte rol oynamıştır.[498]

Nihayetinde asker sayısı hakkında bir veri elde edemediğimiz fakat muazzam büyüklükte olduğu söylenen Rodrigo'nun ordusuna karşılık Târık b. Ziyâd'ın 12.000 askerden oluşan ordusu bulunmakta idi. Diğer bir yandan azametli bir orduya sahip olsa da Rodrigo'nun askerleri, yönetimden memnun olmayan kimselerden ve kölelerden oluşmaktaydı. Sonunda iki taraf arasında vuku bulacak şiddetli savaş Lekke Vadisi civarında gerçekleşecektir.[499]

D. Vâdî Lekke Savaşı (Batalla de Guadalete)

Târık b. Ziyâd 12 bin kişilik ordusu hazır olunca kuzeye doğru ilerlemeye başlamış, Frank toprakları istikametinden dönen Rodrigo da süratle güneye doğru harekete geçmiştir. İki ordu Şezûne'ye (Sidonia) bağlı bulunan Lekke Nehri'nde[500] karşılaşmış ve rivayete göre savaşmak için vakit geç olduğundan savaş ertesi gün başlamıştır. Savaş, 28 Ramazan 92/19 Temmuz 711'de başlamış[501] ve sekiz gün sürmüştür.[502] İbn İzârî ise savaşın kaç gün sürdüğüyle ilgili çeşitli rivayetleri sıralamış ve savaşın bir, iki, üç veya sekiz gün sürdüğünü ifade etmiştir.[503] Çetin geçen savaş Rodrigo ölünceye dek devam etmiş ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır.[504] Böylece Vizigot Kralı Rodrigo'nun ölümüyle İber Yarımadasında ve başkent Toledo'da yeni bir dönem başlayacaktır.

Mezkûr savaş öncesi Târık b. Ziyâd'ın askerlerine yaptığı meşhur konuşması[505] sonrasında gemileri yakmasının gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. Zira yarımadaya sadece dört gemiyle askerin peyderpey taşındığı ve bu gemilerin Julianos'a yani bir başkasına

---

[498] Lynch, s. 60-61; İbnü'l-Esîr,'in *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eseri incelendiğinde Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önce de Türklerle Arapların savaş yahut başka vesilelerle karşılaştıkları görülecektir. Endülüs'ün fethinde Türklerin rolünün olup olmadığı hakkında net bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte bu durumun imkânsız olmadığı kanaatindeyiz. Gerek savaş gerekse başka vesilelerle Araplarla karşı karşıya gelen Türkler, gönüllü yahut savaş esiri olarak İslam ordusu içinde Endülüs'ün fethinde yer almış olabilirler. (Endülüs fethinin hemen öncesindeki Arap-Türk ilişkileri için bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 196-198.)

[499] Lynch, s. 61.

[500] Arapça yazılmış olan tarih kaynaklarında *Vâdî Lekke* veya *Vâdî Bekke* olarak geçen nehrin *Guadelbeca* olarak bozulduğu daha sonra da *Guadalete* ile karıştırıldığı söylenmektedir. Barbate Nehri'nin tam ağzında gerçekleşen savaşın bugün *Salado* olarak isimlendirildiği söylenmektedir. (bk. Hitti, s. 671.); Savaşın Barbate Nehrin'de geçtiği görüşünü savunan diğer isimler İmamüddin ve Watt'tır. [bk. İmamüddin, s. 31; W. Montogomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, (trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), İstanbul 2011, s. 19.]

[501] İbnü'l-Esîr, IV, s. 213-214.

[502] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 99; İbnü'l-Esîr, IV, s. 213-214; İbn İzârî, II, s. 8.

[503] İbn İzârî, II, s. 9.

[504] Taberî, VI, s. 468; İbnü'l-Esîr, IV, s. 209.

[505] Konuşma metni ve konuşma hakkındaki ihtilaflı görüşler için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 53-54.

ait olan ticaret gemileri olduğu göz önüne alındığında gemileri yakmanın herhangi bir fayda getirmeyeceği sonucuna varılmaktadır.[506]

Emevîlere ait olan ordu incelendiğinde Târık'ın askerlerinin çoğunun piyade olduğu, süvari sayısının ise az olduğu ve askerlerin savaşta Arap yayı, kılıç ve mızrak kullandığı söylenmektedir. Mezkûr savaşta kesin sayı bilinmemekle birlikte yaklaşık üç bin Müslüman askerin şehit olduğu rivayet edilmektedir.[507] Diğer taraftan savaş sonucunda Vizigotların büyük bir yenilgiye uğradıları görülmektedir. Kral Rodrigo'nun ise nasıl öldüğüne dair mevcut bir bilginin var olmadığı[508] bilinmekle birlikte kendisinin savaştan kaçmayı başardığını fakat çizmesinin bir bataklık üzerinde bulunduğunu söylenmekte yarar vardır. Zikredilen çizmeyle Rodrigo'nun ölmüş olabileceği ima edilmektedir.[509]

E. Vâdî Lekke Savaşı (Batalla de Guadalete) Sonrası Endülüs Fetihleri

Târık b. Ziyâd, Vâdî Lekke (Rio Guadalete) savaşıyla Vizigotlara ağır bir darbe vurmuş ve savaş sonrasında kuzeye doğru ilerleyip İstece'ye (Ecija) ulaşmıştır. Burada şiddetli çarpışmalar gerçekleşmiş ve şehir fethedilmiş, buradan kaçan yerli halk başkent Toledo'ya kaçmıştır.[510] Çatışma sonrasında elde edilen ganimetler arasında binek hayvanları bulunduğundan atsız Müslüman askeri kalmadığı söylenmektedir.[511] Böylece Târık hem yeni bir fetih gerçekleştirmiş hem de elde ettiği ganimetle ordusunu güçlendirmiştir.

İstece (Ecija) fethedildikten sonra Julianos'un, Târık b. Ziyâd'a yol göstermesi için bir rehber verdiği ve tavsiyelerde bulunduğu söylenmektedir. Ayrıca Julianos, Târık'ı Toledo'ya yönlendirmiştir.[512] Tavsiyelere uyan Târık, ordusunu farklı gruplara ayırarak her grubu farklı bir yere göndermiştir. Onlar da Kurtuba (Cordoba), Reyyu, Gırnata (Granada), Malaga ve Tüdmîr (Teodomiro) şehirlerinin fethi için harekete geçmiştir.[513] Kurtuba'nın fethi için

---

[506] D. Yıldız, IV, 34-35; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 53. Bahsettiğimiz durumun aksine Müslümanların Endülüs'ü fethi öncesinde Mûsâ b. Nusayr'ın gemi yapımına önem verdiği ve Tunus'ta yüz adet gemi inşa ettirdiği söylenmektedir. Bunun sonucunda ise Akdeniz'de Sardunya, Mayorka ve Minorka adalarının tamamı Sicilya'nın da bir kısmı fethedilmiştir. İnşa ettirilen gemiler daha önce zikrettiğimiz Endülüs'ün fethi için kullanıldığı söylenen Julianos'un dört gemisinin önemini azaltmaktadır. (bk. Atçeken, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus, s. 37-40.)

[507] D. Yıldız, IV, s. 41-43.

[508] Taberî, Rodrigo'nun öldüğünü söylemekle beraber ölüm sebebini zikretmemiştir. (bk. Taberî, VI, s. 468) (Ayrıca bk. Lynch, s. 61-62.) İbnü'l-Esîr, Rodrigo'nun ölümüyle ilgili verdiği rivayetler arasında onun nehirde boğulup öldüğünü de zikretmiştir. (bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 214.)

[509] D. Yıldız, IV, s. 42-43; Atçeken, "Târık b. Ziyâd", s. 25.

[510] *Ahbâr mecmûa*, s. 19; İbnü'l-Esîr, IV, s. 214; İbn İzârî, II, s. 8-9.

[511] D. Yıldız, IV, s. 45.

[512] *Ahbâr mecmûa*, s. 19; Ayrıca bk. D. Yıldız, IV, s. 45-46.

[513] *Ahbâr mecmûa*, s. 19-20; Ayrıca bk. D. Yıldız, IV, s. 46-47.

gönderilen Mugîs adlı kumandan ve askerleri görevlerini başarıyla yerine getirirmiş,[514] kendisi de başkent Toledo'ya doğru yola çıkmıştır.[515]

Mûsâ b. Nusayr, Ramazan 93/Haziran-Temmuz 712'de[516] İfrikiye'ye yerine oğlunu bırakarak[517] farklı rivayetlere göre yaklaşık 10 bin,[518] 18 bin[519] veya 20 bin[520] kişilik orduyla birlikte yarımadaya yönelmiş ve ilk olarak Şezûne'yi (Sidonia)[521] fethetmiştir.[522] Daha sonra Julianos'un (Yülyân) adamlarının da yardımıyla Karmûne (Carmona) Müslüman hâkimiyeti ile tanışır. Akabinde Roma mirasına ev sahipliği yapan İşbîliye (Sevilla) fethedilmiş, Mâride (Merida) ise karşılıklı mücadeleden sonra 94/713'te ele geçirilmiştir. Bu arada İşbîliye'yi (Sevilla) geri almak isteyen İspanyollar harekete geçmiş; fakat Mûsâ, oğlu Abdülaziz'i buraya göndererek İşbîliye'yi yeniden hâkimiyeti altına almıştır. Yine bu sıralarda Leble (Niebla) fethi gerçekleşir.[523] Nihayet Mûsâ b. Nusayr, Şevval ayının sonunda (94/713 yılı) Mâride'den çıkıp Tuleytula'ya doğru yönelir[524] ve Târık ile Tuleytula yakınlarındaki Talebîra'da (Talavera)[525] buluşurlar.[526]

İbn İzârî (ö. 712/1313'den sonra), Mûsâ b. Nusayr ile Târık b. Zîyâd'ın Tuleytula'da buluşmaları hakkında farklı görüşleri sıralamıştır: Taberî'ye ait olan görüşe göre bu buluşma Kurtuba'da vuku bulur,[527] Râzî'ye[528] ait olan görüşe göre ise Târık Tuleytula'dan çıkar ve Mûsâ ile Talebîra civarında karşılaşırlar.[529] Rivayete göre Târık, Mûsâ'ya itaat etmek üzere yola çıkmış, ancak yanına ulaştığında Mûsâ onu azarlamıştır.[530] Bu durum Târık'ın kendi başına hareket ettiği gerekçesiyle gerçekleşir.[531] Hatta Mûsâ komutanı Târık'ı azarlamakla kalmayıp onun başını kamçılattığı da söylenmektedir.[532] Fakat ne yaşanırsa yaşansın ikili bu

[514] *Ahbâr mecmûa*, s. 19-20; Ayrıca bk. D. Yıldız, IV, s. 46-47.
[515] *Ahbâr mecmûa*, s. 19-20; İbnü'l-Esîr, IV, s. 214.
[516] *Ahbâr mecmûa*, s. 24; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 99-100; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215; İbn İzârî, II, s. 12.
[517] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 99-100.
[518] İbn İzârî, II, s. 13.
[519] *Ahbâr mecmûa*, s. 24; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215.
[520] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 99-100.
[521] İbnü'l-Esîr, mezkûr şehir İbnü's-Süleym olarak ifade edilmiştir. (bk. IV, s. 215.)
[522] *Ahbâr mecmûa*, s. 24-26; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215; İbn İzârî, II, s. 13.
[523] *Ahbâr mecmûa*, s. 24-26; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215.
[524] *Ahbâr mecmûa*, s. 26; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215.
[525] *Ahbâr mecmûa*, s. 26.
[526] *Ahbâr mecmûa*, s. 26; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 99-100.
[527] İbn İzârî, II, s. 16.
[528] Râzî'den maksat muhtemelen Endülüslü tarihçi ve coğrafyacı olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö.344/955[?]) olmalıdır.
[529] *Ahbâr mecmûa*, s. 26; İbn İzârî, II, s. 16.
[530] İbn İzârî, II, s. 16.
[531] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 99-100.
[532] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215; İbn İzârî, II, s. 16. Önemli oryantalistlerden biri olan Watt, bu kıskançlık hadisesini gerçek dışı bulmaktadır. [bk. W. Montogomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, (trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), İstanbul 2011, s. 20.]

olay sonrasında barışıp, birlikte -aşağıda fethini anlatacağımız- Tuleytula'ya gider ve Mûsâ, Târık'tan elde ettiği ganimetleri ister.[533] Ardından Târık, komutanı Mûsâ'nın bu arzusuna uygun bir şekilde karşılık verir. Rivayete göre Mûsâ'nın Târık'tan istediği ganimetler içerisinde Hz. Süleyman'a ait olduğu iddia edilen masa[534] da bulunmaktadır.[535]

Taberî'den edindiğimiz bilgide ise olay şöyle geçmektedir; 93/712'de Mûsâ b. Nusayr, komutanı Târık b. Ziyâd'a kızmış ve onu Tuleytula'ya göndermiştir. Mûsâ'nın Târık'a neden kızdığı açıklanmamakla birlikte Târık'ın Mûsâ'dan özür dilediği ve özrünün kabul edildiği yazmaktadır. Bu olay neticesinde Târık, Mûsâ b. Nusayr tarafından fetih amacıyla Tuleytula'ya gönderilmiştir. Ganimet olarak ele geçirilenler arasında Süleyman b. Dâvud'a ait olduğu söylenen altın ve kıymetli taşlarla süslü masa da bulunmaktadır.[536] Belâzürî, Tuleytula'nın Târık tarafından fethedildiğini söyledikten sonra orada Târık'ın büyük bir masa ele geçirdiğini belirtir. Fakat mezkûr eserde masanın daha önce kime ait olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.[537]

İki komutanın buluşmaları sonrasında yarımadanın fethi iki ayrı koldan kuzeye doğru ilerliyerek devam eder.[538] Böylece Sarakusta (Zaragoza)[539], Cıllikiye (Galiçya), Beşkens bölgesi, Kaştâle (Kastilya/Castilla) ve civarı, o vakitlerde Franklara ait olan Barşelûne (Barselona) ve çevresi gibi daha birçok yer Müslümanlar tarafından fethedilir.[540]

---

[533] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; İbn İzârî, II, s. 16.

[534] *Ahbâr mecmûa*'da ki rivayete göre Târık masayı Vâdi'l-Hicâra sonrasında aştığı dağın ardındaki şehirde, daha sonra Medînetü Mâide olarak isimlendirilecek şehirde bulmuştur. Târık, Mûsâ b. Nusayr'e teslim etmeden önce 375 ayaklı zebercet (sarı yakut) masanın bir ayağını kırmıştır. Kendisine masanın ayağı sorulduğunda ise bilmediğini söylemiş bunun üzerine masaya altından bir ayak yaptırılmıştır. (*Ahbâr mecmûa*, s. 23-27.); İbnü'l-Esîr'den edindiğimiz bilgiye göre ise mezkûr masayı yarımadaya Romalı hükümdar Titus oğlu İşban getirmiştir. İşban, Beytülmakdis'e yaptığı sefer sonunda ganimet olarak ele geçirmiş ve yarımdaya getirmiştir. Târık b. Zîyâd ise Tuleytula fethi sonrasında Vâdi'l-Hicâra'ya doğru ilerlerken Medînetü Mâide olarak adlandırılan bu yerde masayı ganimet olarak ele geçirmiştir. 360 ayağı bulunan bu masa daha önce de ifade ettiğimiz gibi zümrüt, inci ve yakut gibi değerli taşlarla bezelidir. Masanın bir ayağı Târık tarafından alıkonmuş ve kendisine eksik olan ayak sorulduğunda bilmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Mûsâ ise masaya altından bir ayak yaptırdığı söylenmektedir. (bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 210-213-215) *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı ederde de bir rivayete göre İşban b. Titus'un Beytülmakdis'e sefer yaptığı ve bu sefer sonucunda daha sonra Tuleytula'da bulunacak olan masayı ele geçirdiği yazmaktadır. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 58.) Hz. Süleyman'a ait olduğu söylenen masadan İbn İzârî de bahsetmektedir. Altın, gümüş, inci, yakut ve zebercet (sarı yakut) ile süslü masa Roma hükümdarı tarafından Beytülmakdis'e yaılan sefer sonrasında bu topraklara getirilmiştir. (bk. İbn İzârî, II, s. 17-18.)

[535] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; İbn İzârî, II, s. 16. Târık masanın ayaklarından birini yerinden çıkarmıştır. Mûsâ ise masanın eksik olan ayağını sormuş, fakat Târık'ın masayı böyle buldum cevabıyla karşılaşmıştır. Bunun üzerine altından bir ayak yapılmasını emretmiş ve sorun çözülmüştür. (bk. İbn İzârî, II, s. 16.)

[536] Taberî, VI, s. 481.

[537] Belâzürî, s. 231.

[538] Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 225.

[539] *Ahbâr mecmûa*, s. 27.

[540] D. Yıldız, IV, s. 56-59.

Nihayetinde Endülüs'ün fethinde rol oynayan her iki fatih ve Mugîs adlı komutan, halife Velid b. Abdülmelik'in emriyle Zilkade 95/Temmuz-Ağustos 714'te[541] Dımaşk'e[542] yahut Şam'a gitmek üzere yarımadadan ayrılmıştır.[543] Mûsâ, Endülüs'ten ayrılırken oğlu Abdülaziz'i İşbîliye'ye vali olarak bırakmıştır.[544] Yahut babası tarafından İşbîliye şehri zikredilmeksizin Endülüs valisi olarak görevlendirilen oğul Abdülaziz,[545] kendisine İşbîliye'yi merkez edinmiştir.[546] Ayrıca Mûsâ, 95/714 yılında yarımadadan ayrılmadan önce Endülüs Valisi olarak görevlendirdiği oğlu Abdülaziz'e yardımcı olması için Habîb b. Ebû Abde (yahut Abede) b. Ukbe b. Nâfi' el-Fihrî'yi görevlendirmiştir.[547]

F. Tuleytula'nın Kuşatılması ve Fethi

Endülüs'ün fethine kolaylık sağlayan Julianos'un, Târık'a başkent olan Toledo'ya doğru ilerlemesi tavsiyesinde bulunduğunu daha önce de zikretmiştik.[548] Bunun üzerine Târık, ordusunu gruplara ayırmış ve farklı beldeleri fethetmeleri için onları göndermiştir. Kendisi de Toledo'ya ulaşmak niyetiyle şehrin güneyinde yer alan Ceyyân'a (Jaén) doğru harekete geçmiş; tüm bunlar üzerine Toledo halkı, muhtemelen şehrin yakınlarında bulunan bir dağın ardına gidince şehir büyük oranda savunmasız kalmıştır.[549] Böylece Târık b. Zîyâd Vizigotların başkenti Toledo'ya ulaştığında neredeyse başkenti boş bir halde bulmuştur.[550] O esnada şehirde Yahudilerden başka kimsenin bulunmadığı,[551] şehri terketmeyen halkın mukavemet gösteremediği ve kale kapılarını açarak şehri teslim ettiği söylenmektedir.[552] Hatta rivayete göre o sırada başkentte sadece 400 kadar asker bulunmaktaydı. Buna karşın şehrin kendisini koruyabilecek güçlü surları bulunmakta idi. Erişilemez surlara tek giriş yolu ise sur kapısı üzerinde bulunduğu söylenen Bâbu'l-Kantara[553] idi.[554] Nihayet başkent Toledo,

[541] Bu tarih Zilhicce 95/Ağustos-Eylül 714 olarak da verilmiştir. (bk. D. Yıldız, IV, s. 60.)
[542] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; D. Yıldız, IV, s. 63; Atçeken, "Târık b. Ziyâd", s. 25; Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 225;
[543] İbnü'l-Esîr, IV, s. 216. (Ayrıca bk. İbn İzârî, II, s. 16.)
[544] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 225.
[545] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 100; İbnü'l-Esîr, IV, s. 215.
[546] *Ahbâr mecmûa*, s. 27. İslam fethinden önce yarımadanın merkezi Vizigot başkenti Toledo iken Müslümanların fethi sonrasında İşbîliye olmuş daha sonra ise yaklaşık 717 yılında yönetimin merkezi Kurtuba'ya taşınmıştır. (bk. W. Montogomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, (trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), İstanbul 2011, s. 26.)
[547] İbn İzârî, II, s. 16-23.
[548] İbnü'l-Esîr, IV, s. 214; İbn İzârî, II, s. 9.
[549] İbnü'l-Esîr, IV, s. 214.
[550] İbnü'l-Esîr, IV, s. 214; İbn İzârî, II, s. 12.
[551] İbn İzârî, II, s. 12; İmamüddin, s. 33.
[552] Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304, s. 24-25; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 33.
[553] Bâbu'l-Kantara ile şehre giriş için geçilmesi gereken Alkantara Köprüsü'nün kastedildiğini düşünmekteyiz.
[554] *Ahbâr mecmûa*, s. 20.

Târık b. Ziyâd tarafından[555] fazla zorlanmadan Ramazan 92/Haziran-Temmuz 711'de[556] yahut 93/712'de[557] fethedilmiştir.[558]

Şehri kimin, ne zaman fethettiği noktasında farklı bilgiler bulunmaktadır. Taberî'den edindiğimiz bilgiden Tuleytula'nın her iki komutanın karşılaşmaları sonrasında Mûsâ b. Nusay'ın Târık'ı şehre göndermesiyle fethedildiği anlaşılmaktadır.[559] İbnü'l-Esîr ise Taberî'den aldığı bu rivayeti zikretmekle birlikte aksi görüşte olanların bulunduğunu da söylemektedir.[560] Vâdî Lekke savaşıyla Vizigot Kralı Rodrigo'nun öldüğü yahut kaybolduğu dolayısıyla yarımadanın hükümdarsız kaldığı ve başkent Toledo'nun da aynı şekilde hükümdarsız kaldığı göz önünde bulundurulduğunda, şehrin fethinin bir nevi Vâdî Lekke Savaşı'nın kazanılmasıyla gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Nitekim kaynaklarda Tuleytula'nın fethinin nasıl gerçekleştiği ve şehrin fetih esnasında ne tür mücadeleler yaşadığı ile ilgili detaylı pek bilgi bulunmamaktadır. Sonuç itibariyle Vizigotların başkenti olan Toledo'nun, Târık b. Zîyâd tarafından herhangi bir mukavemet ile karşılaşılmadan fethedildiği kuvvetle muhtemeldir.

Ele geçirilen başkentte birtakım düzenlemelerde bulunan Târık, oradan ayrılmadan önce şehre Yahudileri yerleştirip askerlerinin bir kısmını burada bırakarak Vâdi'l-Hicâra'ya doğru hareket etmiş[561] ve ardından karşısına çıkan dağı aşmıştır. Böylece burası "Târık Yolu/Geçiti"[562] anlamına gelen "Feccü Târık"[563] olarak isimlendirilmiştir. Târık, dağın arkasındaki şehre ulaşmış ve daha sonra burası Medînetü Mâide[564] olarak isimlendirilmiştir.[565] Medînetü Mâide fethedildikten sonra Târık b. Zîyâd burada, Hz. Süleyman'a ait olduğu

[555] Abdülmelik b. Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, thk. Jorge Aguade, Madrid 1991, s. 141.
[556] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 50.
[557] Provençal bu fethin 92/714 yılında gerçekleştiğini söylemektedir. ("Tulaytula", s. 604.) Fakat Hicri 92 yılının miladi karşılığı hesaplamalarımıza göre 710/711 yılı olmaktadır. (bk. Yücel Dağlı, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Klavuzu*, Ankara 1997, IV.)
[558] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40; Özdemir, "Tuleytula", s. 364.
[559] Taberî, VI, s. 481.
[560] İbnü'l-Esîr, IV, s. 225.
[561] İbnü'l-Esîr, IV, s. 214.
[562] Arapça'da *feccü* kelimesi (فجّ) "İki dağ arası geçiti." anlamlarına gelmektedir. [bk. Firûzâbâdî, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît tercümesi*, "فجّ", (trc. Mütercim Asım Efendi), İstanbul 2013, I, s. 1027.]
[563] Feccü Târık olarak isimlendirilen bu bölgenin İspanya'da ki bugünkü karşılığının Buitrago adlı yer olduğunu düşünmekteyiz. Zira mezkûr yer için Vâdi'l-Hicâra'yı (Guadalajara) geçmek gerekmektedir.
[564] İbn İzârî, Medînetü Mâide olarak adlandırılan bu yerin adının Halfu'l-Cebel olduğunu söylemektedir. (bk. İbn İzârî, II, s. 12.)
[565] *Ahbâr mecmûa*, s. 23-24; İbnü'l-Esîr, IV, s. 214-215; İbn İzârî, II, s. 12.

söylenen sofrayı bulmuş,[566] daha sonra Emâye (yahut Amaya/ Mâye) diye adlandırılan yere gidip buradan da ganimet elde etmiş ve aynı yıl (93/712) Tuleytula'ya geri dönmüştür.[567]

Tuleytula Vizigot Krallığı'nın merkezi olduğu için şehir ve civarından bol ganimet elde edilmiştir. Ayrıca, hükümdarlar şehri olarak anılan bu yerde iki tuhaf görünümlü ev bulunduğu söylenmektedir. Bunlardan biri hükümdarın evi olup, burada 24[568] veya 25 adet birbirinden kıymetli ve üzerinde sahibinin adı,[569] tacın yaşı ve hangi hükümdarın ne kadar kullandığının yazılı olduğu taçlar[570] bulunmakta idi.[571] Bu taçların inci, yakut ve çok kıymetli mücevherat ile süslü olduğu söylenmektedir.[572] Tacın üzerinde sahibinin ve babasının adı, ölünceye kadar geçirdiği zamanın yazılı olması İspanya'nın eski hükümdarlarına ait bir gelenekti.[573] Tuleytula kökenli olduğu söylenen Abdülmelik b. Habîb'ten (ö. 238/853)[574] gelen rivayette alınan ganimetler içerisinde altın dokumalar, inci ve yakut gibi kıymetli taşlarla süslenmiş taçların olduğu söylenmiş ve bunların paha biçilemez oldukları vurgulanmıştır.[575] Tüm bunların dışında şehirde inci ve yakuttan tahıl ölçekleri (keyller), türlü türlü altın ve gümüş kaplar da bulunmaktadır.[576]

Bahsettiğimiz iki evin diğerinde ise herbiri bir hükümdara ait toplamda yirmi dört kilidi[577] ve değerli taşlarla süslü altından bir kapısı bulunmaktadır.[578] İslam fethinden önceki son Vizigot hükümdarı Rodrigo (Lüzerîk) zamanına kadar evde ne olduğu bilinmemekle birlikte içeride hazine ve mücevher bulunduğu sanılmaktaydı.[579] Rivayete göre Piskoposlar ve Şemmaslar[580] toplanmış ve Rodrigo'nun kapıyı açmasına müsaade etmişler fakat tercihen açmamasını istemişlerdir. Rodrigo kimseyi dinlemeyip kapıyı açmıştır. Evde; at üzerinde,

---

[566] İbn İzârî, II, s. 12; İdrisî (ö. 560/1165), zümrütten (زمرذة) yapılı olduğu söylenen bu sofranın Romalılara ait bir şehirde bulunduğunu ifade etmektedir. (bk. İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk*, Beyrut 1989, II, s. 552.)

[567] *Ahbâr mecmûa*, s. 23-24; İbnü'l-Esîr, IV, s. 214-215.

[568] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Ed. Michael Jan de Goeje, 2. Basım, Leiden 1967, s. 156.

[569] Abdülmelik b. Habîb, s. 140; İbn Hurdazbih, s. 156.

[570] Nitekim 1858 yılında Toledo yakınlarında bir Fransız, mülkü içerisinde toprağa gömülmüş vaziyette VII. yüzyıldan kalma altın taçlar bulmuştur. Onlardan birinin üzerinde Vizigot Kralı Recceswinth'e (Recesvinto) (649-672) nispeten "Reccesvinthvs Rex Offeret" yazmaktadır. (bk. Lynch, s. 44.) Bugün mezkûr taç Madrit'te Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. [Taç (Corona de Recesvinto) görseli için bk. http://www.man.es/man/coleccion/catalogo-cronologico/edad-media/guarrazar.html#accesocatalogo (20.02.2015)]

[571] İbn Hurdazbih, s. 156.

[572] Abdülmelik b. Habîb, s. 140; İbnü'l-Esîr, IV, s. 214.

[573] İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'n Fethi ve* Mûsâ *b. Nusayr*, Ankara 2002, s. 77-78.

[574] Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, s. 510-511.

[575] Abdülmelik b. Habîb, s. 141.

[576] İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk*, Beyrut 1989, II, s. 552.

[577] İbn Hurdazbih, s. 156-157; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 93.

[578] İbnü'l-Esîr, IV, s. 216

[579] İbn Hurdazbih, s. 156-157.

[580] Şemmas, bir çeşit Hıristiyan din adamına verilen isimdir. (bk. Kadir Albayrak, "Keldânîler", *DİA*, Ankara 2002, XXV, s. 209.)

sarıklı, belinde kemer, sırtında ok bulunan soylu Arap resminin görüldüğü söylenmektedir. Aynı yıl Araplar buraları fethetmişlerdir.[581] İbnü'l-Esîr'den edindiğimiz bilgiye göre mezkûr ev ile evvelâ Romalılar, akabinde de Vizigotlar karşılaşmıştır. Her iki yönetimin hükümdarları başa geçtiklerinde bu eve bir kilit daha ilave etmişlerdir. Son Vizigot Kralı Rodrigo ise tüm engellemelere rağmen kilitleri açmıştır. Rodrigo'nun bu gizemli evde siyah atlara binmiş kırmızı sarıklı Araplar'ın[582] yahut atlar üzerine binmiş Arap ve Berberîler'in tabloları ile karşılaştığı;[583] ayrıca kilitler açıldığı takdirde, resimdeki kimselerin yarımadaya gireceklerine dair bir de yazı bulunduğu söylenmektedir. İbnü'l-Esîr'in naktttiğine göre Endülüs'te aynı yıl Müslüman fethi gerçekleşmiştir.[584]

Başkent Toledo'nun fethi sonrasında Witiza'nın oğlu Achila'nın burada yaşamasına izin verilmiştir.[585] Daha önce kendisinden bahsettiğimiz Witiza'nın diğer oğlu ve aynı zamanda Sevilla'da âmâ bir din adamı olan Oppa ise Tuleytula valisi olarak tayin edilmiştir.[586] Böylece Endülüs'ün Müslümanlarca fethinde Witiza'nın oğulları tabir-i caizse Rodrigo'ya ihanet edip hem intikamlarını almışlar hem de arzu ettikleri gibi Toledo'ya kavuşmuşlardır.

III. Valiler Döneminde Tuleytula (95-138/714-755)

Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik devrinde (86/705-96/715) fethedilen Endülüs, İfrikiyye'ye bağlı bir valilikti. Endülüs fatihlerinden Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717) ve Târık b. Ziyâd (ö. 102/720) mezkûr halifenin emriyle Dımaşk'e gitmek üzere yarımadadan ayrılmadan evvel Mûsâ; oğlu Abdülaziz'i[587] Endülüs'e vali olarak,[588] Habîb b. Ebû Abde (yahut Abede) b. Ukbe b. Nâfi' el-Fihrî'yi de Abdülaziz'e yardımcı olarak bıraktığını daha önce de zikretmiştik.[589] Böylece Endülüs'te "Valiler Dönemi" başladığını söyleyebiliriz. Tam da bu dönemde Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz (99/717-101/720) Endülüs valisi olan Semh b. Mâlik el- Havlanî'den Endülüs'ü beşe ayırmasını (tahmis) istemiştir.[590] Mezkûr

[581] İbn Hurdazbih, s. 157; *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 94.
[582] İbnü'l-Esîr, IV, s. 216.
[583] İbn İzârî, II, s. 3.
[584] İbnü'l-Esîr, IV, s. 216
[585] Philip Khuri Hitti, *İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2011, s. 677; İmamüddin, s. 33.
[586] İmamüddin, s. 33.
[587] Taberî'nin *Târîh*'inde Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdullah'ı Endülüs Valisi tayin ettiği yazmaktadır. (bk. Taberî, VI, s. 481.) İbnü'l-Esîr ise Abdullah'ın babası tarafından İfrikiyye ve İfrikiyye'ye bağlı şehirlere vali tayin edildiğini yazmaktadır. (bk. İbnü'l-Esîr, IV, s. 216.)
[588] *Ahbâr mecmûa*, s. 27; Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", s. 225.
[589] İbn İzârî, II, s. 16-23.
[590] *Ahbâr mecmûa*, s. 30-31; İbn İzârî, II, s. 26.

taksimat 101/719-720 yılında yapılmış olup,[591] Tuleytula'nın hangi bölgede yer aldığına dair bir bilgi elde edemedik.

İber Yarımadasının güney komşusu Mağrib'te vuku bulan olaylardan sadece Mağribliler etkilenmiyor, Endülüs de bu durumdan zaman zaman nasibini alıyordu. Nitekim Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik döneminde (105-125/724-743) Kuzey Afrika'da Berberî isyanı çıkmış, bunun için bölgeye Kulsûm b. İyad önderliğinde ordu gönderilmiştir. Kulsûm, öncü birliği komutanlığına Belc b. Bişr el-Kuşeyrî'yi getirmiştir.[592] Berberîler'le vuku bulan bu mücadele sonunda zor durumda kalan Belc ve askerleri Endülüs'ün hemen karşı kıyısında bulunan Sebte'ye (Ceuta) sığınmışlar, bunu fırsat bilen Berberîler de şehrin giriş ve çıkışını kontrol altına alarak bölgeyi abluka altına almıştır. Zor durumda kalan Belc, Endülüs Valisi Abdülmelik b. Katan el-Fihrî'den yardım istemişse de Abdülmelik'in bu olaya[593] sıcak bakmadığı söylenmektedir.[594]

Muhtemelen soydaşlarının başarısını duymaları sebebiyle Endülüslü Berberîler de kısa sürede yarımadada ayaklanma çıkarmış; bunun üzerine Vali Abdülmelik harekete geçmişse de başarılı olamamış, muhtemelen üzerlerindeki ablukanın kalktığı Sebte'de bulunan Belc'ten yardım istemiştir. Belc ve askerlerinin yarımadaya ulaştığını öğrenen Berberîler, Tuleytula'ya doğru harekete geçmiş ve her iki taraf Selît Vadisi'nde (Guazelete) karşılaşmıştır. Çarpışma Berberîler'in bozguna uğramasıyla sona ermiştir.[595] Bahsettiğimiz bu isyan 122/739-740 yılında vuku bulmuş olmalıdır.[596]

Büyük bir bölümü Katolikliğe ve geleneklerine bağlı kalan Tuleytula halkı, fırsat buldukça Berberîlerle birlikte yönetime karşı yapılan ayaklanmalara karışmıştır. Zaten yukarıda zikrettiğimiz 122/740 yılında vuku bulan olaylarda Tuleytula'dan, isyanı destekleyen kalabalık bir grup çıkmıştır.[597]

Asrü'l-Vülât[598] da denilen bu dönemde[599] Tuleytula'da Valilik yapan kimseler arasında Mudar Kabilesi'nin liderlerinden Sumeyl b. Hâtim b. Şemir b. Cevşen el-Kilâbî'nin adı geçmektedir.[600] Rivayete göre kendisine bu görevi Emevî Halifeliğine bağlı Endülüs'ün

[591] İbn İzârî, II, s. 26.
[592] *Ahbâr mecmûa*, s. 36-43; İbnü'l-Esîr, IV, s. 391.
[593] İbnü'l-Esîr mezkûr olayı anlatırken Abdülmelik'in Belc b. Bişr ve arkadaşlarına Endülüs'te bir yıl kalmaları şartıyla müsaade ettiği hakkında da bir rivayetin var olduğunu söylemektedir. (bk. *El-Kâmil*, IV, s. 441-442; Ayrıca bk. İbn İzârî, II, s. 30.)
[594] *Ahbâr mecmûa*, s. 36-43.
[595] *Ahbâr mecmûa*, s. 43-44; İbn İzârî, II, s. 30.
[596] İbn İzârî, II, s. 30.
[597] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[598] Asrü'l-Vülât, Valiler Dönemi anlamına gelmektedir.
[599] Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 212.
[600] İbnü'l-Esîr, IV, s. 617.

son Valisi, aynı zamanda da akrabası olan Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî vermiş ve onu Tuleytula Valiliğine tayin etmiştir.[601] Yusuf el-Fihrî'nin Tuleytula'ya gidip kendisine sığınmak istediği kimse olan Hişâm b. Urve el-Fihrî, Tuleytula valisidir.[602] Valiler döneminde Endülüs'ün idaresinde Yusuf el-Fihrî gibi genel bir vali bulunmakla birlikte, şehirlerin yahut bölgelerin idaresinde de Tuleytula Valisi Hişâm b. Urve el-Fihrî gibi valiler bulunmaktaydı.

Yusuf el-Fihrî zamanında Müslüman idaresindeki Endülüs'ün beş kısma ayrıldığı söylenmektedir. Birinci kısımda Kurtuba ve İşbîliye gibi önemli şehirler bulunuyor iken, Tuleytula ikinci kısımda yer almaktaydı.[603]

Vizigotlara başkentlik yapmış olan Toledo, İslam fethinden sonra başkent olma özelliğini yitirmiş olsa da önemini korumuştur. Ortaçağ Avrupa Kültürü ve Endülüs Medeniyeti hakkında araştırmaları bulunan Maria Rosa Menocal konuyla ilgili şöyle demektedir: *"...Tuleytula Emevî dünyasının yeni düzeninde bir siyasi merkez olarak gölgede kaldıysa da bütünüyle unutulmadı. Eski parlaklığının bir kısmını ve merkezilik hissini asla yitirmeyen Tuleytula gücünün zirvesindeki Endülüs'ün en mümtaz şehirlerinden biri olarak varlığını sürdürdü. On birinci yüzyılın hemen başında halifeliğin çözülmesinin ve yarımadanın taifeler arasında kültürel ve siyasî rekabetin yaşanacağı bir döneme girmesinin üzerinden çok geçmeden, Tuleytula, bu bağımsız şehir devletlerinin en parlak ve en güçlü devletlerinden biri olarak zuhur etti."*[604] Gerçekten de Tuleytula eski görkemli günlerini bir süreliğine yitirmiş olsa da hiçbir zaman sıradan bir şehir haline gelmemiştir.

III. Endülüs Emevîleri Döneminde Tuleytula

A. Emîrlik Dönemi (138-316/756-929)

1. Abdurrahman b. Muaviye (I. Abdurrahman) Dönemi (138-172/756-788)

Abdurrahman b. Muaviye[605] (ö. 172/788) Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olup 138-172/756-788 yılları arasında hüküm sürmüştür.[606]. Abdurrahman b. Muaviye, 132/750

[601] D. Yıldız, IV, s. 99-107.
[602] *Ahbâr mecmûa*, s. 84; D. Yıldız, IV, s. 126.
[603] Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304, s. 57-58.
[604] Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, (trc. İhsan Durdu), İstanbul 2006, s. 135-136.
[605] Kendisi Abbasi halifelerini tanımamış fakat "halife" veya "emîru'l-mü'minîn" ünvanını kullanmak yerine "emîr" sıfatını kullanmayı seçmiştir. I. Abdurrahman, Emevî hanedanından Endülüs'e giren ilk kişi olması sebebiyle ed-Dâhil olarak da anılmaktadır. Ayrıca Kurtuba Ulu Camii olarak bildiğimiz Cami-i Kebîr'i I. Abdurrahman inşa ettirmiştir. (bk. D. Yıldız, IV, s. 119; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 149-150;)

yılında Mervan b. Muhammed'in öldürülmesiyle birlikte Emevî hilâfetine son verilince[607] Abbasiler'den kaçarak İfrikiyye'ye ulaşmış, fakat Kuzey Afrika'da beklediği desteği alamayınca Endülüs'e geçmeye karar vermiştir. Kendisi önce azatlı kölesi Bedr'i İspanya'ya yollamıştır. 754 Haziran'ında İspanya'ya ulaşan Bedr, Sarakusta (Zaragoza) Valisi Sumeyl'e durumu izah etmek için gittiğinde, Sumeyl evvelâ Aburrahman'ın Endülüs'e gelmesini destekleyeceğini söylemişse de daha sonra fikrini değiştirmiştir. Tüm bunlar neticesinde destek bulabilmek için Yemen asıllı kabilelere gidilip gerekli sözler alınınca, Abdurrahman b. Muaviye 14 Ağustos 755'te (1 Rebîülevvel 138) İberya'ya ayak basmıştır.[608] Burada gözardı edilmemesi gereken durum ise; o sıralarda Endülüs'te Kayslılar (Kuzey Arapları) ve Yemenliler (Güney Arapları) arasındaki mücadeledir. Bu çekişme, iki kabilenin sırayla yönetime gelmesi şeklinde çözülmek istenmiştir. Böylece bir yıl sonra yönetim Yemenlilere bırakmak üzere, 747'de Yusuf el-Fihrî vali olarak seçilmiştir. Fakat alınan karara rağmen Yusuf el-Fihrî görevini bırakmamıştır.[609] Bu sebeple Abdurrahman b. Muaviye'nin Yemenliler'den destek görmesi normal karşılanmalıdır. Akabinde Abdurrahman yönetimi ele geçirmek adına Kurtuba'ya doğru ilerlemiş ve giderek taraftarlarının sayısı artmıştır. 15 Mayıs 756'da[610] her iki taraf arasında Abdurrahman'ın galibiyetiyle sonlanacak "Musâre"[611] adı verilen bir savaş gerçekleşmiştir. Böylece Valilik dönemi sona ermiş olur. Fakat bu durumu hazmedemeyen kimseler, Kurtuba'da ikamet etmesine izin verilen Yusuf el-Fihrî'yi kışkırtarak isyana sebep olmuştur.[612] Yusuf el-Fihrî, Hicri 141 yılında Mâride'ye (Merida), oradan da İşbîliye'ye (Sevilla) gitmiş, orada İşbîliye Valisi Abdülmelik b. Ömer el-Mervânî tarafından etkisiz hale getirilince Tuleytula'ya doğru kaçmıştır. Yolculuğu esnasında Tuleytula'nın köylerinden birine mensup olan Abdullah b. Ömer el-Ensârî'ye uğramıştır. Yusuf el-Fihrî kaçmaya devam ederken[613] Recep 142/Ekim-Kasım 759'da[614] Tuleytula'ya yaklaşık dört mil mesafe kala öldürülmüştür.[615]

I. Abdurrahman, Yusuf'un oğullarından biri olan Abdurrahman'ın öldürülmesi emrini vermiş, Ebu'l-Esved'i ise hapse attırmıştır. Ebu'l-Esved hapisteyken kör taklidi yapmaya

---

606 D. Yıldız, IV, s. 117-119; D. Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147.
607 İbnü'l-Esîr, IV, s. 584-588.
608 İbn İzârî, II, s. 40-44; D. Yıldız, IV, s. 110-112; D. Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147.
609 D. Yıldız, IV, s. 99; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 212.
610 Bu tarihin yanında Abdurrahman b. Muaviye'nin ordusuyla birlikte Vadilkebir (Guadalquivir) kıyısına 11 Mayıs 756'da ulaştığı söylenirken (D. Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147.) 6 Zilhicce 138/11 Mayıs 755'te ulaştığı da ifade edilmektedir. (D. Yıldız, IV, s. 114-115.)
611 Musâre Savaşı için ayrıca bk. İmamüddin, s. 75-76.
612 D. Yıldız, IV, s. 110-126; D. Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147-148.
613 *Ahbâr mecmûa*, s. 88-91; D. Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147-148.
614 İbnü'l-Esîr, IV, s. 645; Provençal, "Tulaytula", s. 604. (Ayrıca bk. İbn İzârî, II, s. 48-49.)
615 *Ahbâr mecmûa*, s. 88-91; D. Yıldız, "Abdurrahman I", s. 147-148.

başlamış ve böylece bu durumdan şüphe etmeyen gardiyanlar kendisine karşı tedbirsiz davranmışlardır. Bunu fırsat bilen Ebu'l-Esved hapisten kaçmayı başarır, kendisi için önceden hazırlatılmış atla Kurtuba'dan Tuleytula'ya gitmiş ve orada çevre edinip Abdurrahman b. Muaviye'ye karşı savaş hazırlıkları yapmaya başlamıştır. Bunu haber alan I. Abdurrahman kendi hazırlıklarını yapmaya başlamış; nihayet Kaştâle (Kastilya/Castilla)[616] civarında 169/785'te meydana gelen savaşta Ebu'l-Esved ve ordusunu hezimete uğratmıştır. Ebu'l-Esved'in ailesi yakalanmış ve birçok adamı öldürülmüş, kendisi de 170/786'da Tuleytula bölgesinde bulunan bir kasabada ölmüştür. Yusuf el-Fihrî'nin diğer oğlu olan Kasım b. Yusuf'a gelince o da Abdurrahman b. Muaviye'ye karşı ayaklanma girişiminde bulunsa da Emîr Abdurrahman tarafından öldürülmüştür.[617]

I. Abdurrahman devrinde Tuleytula sadece isyan sırasında sığınılacak mekân bir olmamış, aynı zamanda isyanın bizzat çıktığı yer de olmuştur. Yusuf el-Fihrî'nin Tuleytula'ya gidip kendisine sığınmak istediği Hişâm b. Urve el-Fihrî[618] (kendisi Valiler döneminde Tuleytula Valiliği yapmıştır)[619] 144/764 yılında burada isyan çıkarmıştır. Bunun üzerine Endülüs Emîri Abdurrahman şehri kuşatmış ve bu duruma daha fazla mukavemet gösteremeyen Hişâm b. Urve barışı kabul etmiştir. Ardından I. Abdurrahman, Hişâm'ın oğlu Eflah'ı alıp Kurtuba'ya geri dönmüş, fakat Hişâm tekrar isyan çıkartmıştır.[620] Abdurrahman, Hişâm'dan isyandan vazgeçmesini istemesine rağmen onun bu talebi yerine getirmediğini görünce Hişâm'ın oğlunu idam ettirmiş ve dahası başını da mancınıkla şehre attırmıştır. Tüm bunlara rağmen isyan devam etmiş,[621] I. Abdurrahman'ın azatlısı Bedr ve Temmâm b. Alkame'nin şehri kuşatması[622] sonucu nihayet Tuleytula halkı yorulup isyandan herhangi bir şey elde edemeyeceğini anlayınca itaat etmiştir. Bedr ve Temmâm isyanın elebaşları olan Hayyât b. el-Velîd el-Yahsıbî ve Osman b. Hamza b. Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattâb'ı zincire vurup başkent Kurtuba'ya dönmüş, ardından zikrettiğimiz bu kimseler başkentte asılmıştır.[623] Diğer bir rivayete göre Tuleytula'daki görevini yerine getiren Temmâm b. Alkame Kurtuba'ya doğru hareket etmiş, fakat Bedr'i Tuleytula'da bırakmıştır. Temmâm, yolculuğu esnasında Üvrît'e[624] ulaştığında ise Âsım b. Müslim es-Sekafî ile karşılaşmış, bu karşılaşma sonucu kendisinin Tuleytula'ya vali olarak atandığı ve Tuleytula'da kalan Bedr'in

[616] Kaştâle, Tuleytula'yı da içine alan büyükçe bir bölgedir. (Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 352.)
[617] İbnü'l-Esîr, V, s. 138-139.
[618] İbnü'l-Esîr'in tahkikli neşrinde Hişâm b. Uzre olarak adı geçen kimsenin Hişâm b. Urve olduğunu düşünmekteyiz. Bu durum, eser tâb edilirken yapılan yanlışlıktan kaynaklanmış olabilir.
[619] *Ahbâr mecmûa*, s. 84.
[620] İbnü'l-Esîr, IV, s. 667.
[621] *Ahbâr mecmûa*, s. 93-95; İbnü'l-Esîr, IV, s. 667.
[622] *Ahbâr mecmûa*, s. 93-95; İbn İzârî, II, s. 53.
[623] İbnü'l-Esîr, V, s. 48.
[624] Üvrît, Tuleytula bölgesi dâhilinde bulunan bir erleşim yeridir. (bk. Bekrî, II, s. 892.)

ise geri dönmesinin gerektiği emrini almıştır.[625] Zikrettiğimiz bu olay 147/764-765 yılında vuku bulur.[626]

I. Abdurrahman döneminde Hişâm b. Urve önderliğindeki isyanın dışında Tuleytula'da başka isyanlar da vuku bulur. Bunlardan biri de şudur; Emîr I. Abdurrahman'ın dostlarından olduğu söylenen Sülemî, sarhoş iken olay çıkarması sonrasında Kurtuba'dan çıkıp Tuleytula'ya yerleşir. Burada, halkın yönetime karşı ayaklanmak istediğini fark edince isyan etmek isteyen halkın başına geçer. Bunun üzerine I. Abdurrahman, Habîb b. Abdülmelik el-Kureşî komutasında bir birlik gönderir ve böylece isyan son bulur.[627]

Tuleytula Valisi Habîb b. Abdülmelik zamanında Miknâse Berberîleri'nden Şaknâ b. Abdülvâhid 151/768 yılında, Tuleytula bölgesinde isyan çıkartmış, hatta oluşturduğu ordu ile Abdurrahman b. Muaviye karşısında savaşmak istemiştir. Bunun üzerine Vali Habîb, Süleyman b. Osman adlı kimseyi isyancı Şaknâ üzerine yollamış fakat başarı elde edememiştir. Üstelik Hz. Osman'ın soyundan geldiği söylenen Süleyman b. Osman bu mücadele esnasında öldürülmüştür.[628]

I. Abdurrahman'a yönelik Tuleytula'da çıkan isyanlardan bir diğeri de Muhammed b. Yusuf el-Fihrî'nin çıkardığı isyandır. el-Fihrî 169/785-786 yılında Tuleytula'dan yola çıkıp kalabalık bir grupla doğuya doğru ilerlemiştir. Durum I. Abdurrahman'a ulaşmış ve Emîr, serkeşler üzerine asker yollamış, bunun üzerine el-Fihrî hezimete uğramıştır. Rivayete göre savaş esnasında dört bin kişi ölmüştür. 170/786-787 yılında I. Abdurrahman, Muhammed b. Yusuf'un Tuleytula bölgesindeki yenilgisinden sonra Rükâne[629] adlı yerleşim yerine kadar giderek onu öldürdüğü söylenmektedir.[630]

I. Abdurrahman, emirliği döneminde idarî düzeni sağlamak amacıyla olsa gerek, başkent Kurtuba'nın dışında Endülüs'ü altı valilik bölgesine ayırılır. Her bölgeye bir vali atanıp oranın dört sancağa taksim edildiği ve her sancağa da birer vezir tayin edildiği söylenmektedir. Bu altı valilik bölgesinden biri de şüphesiz Tuleytula'dır.[631]

2. Hişâm b. Abdurrahman (I. Hişâm) Dönemi (172-180/788-796)

Abdurrahman b. Muaviye'nin vefatının ardından oğlu Hişâm (172-180/788-796) devletin başına geçtikten kısa bir süre sonra Tuleytula valisi olan ağabeyi Süleyman ve

[625] *Ahbâr mecmûa*, s. 95; İbn İzârî, II, s. 53.
[626] İbn İzârî, II, s. 53.
[627] D. Yıldız, IV, s. 141-142.
[628] İbnü'l-Esîr, V, s. 67-68.
[629] Rükâne adlı yerin Belensiye bölgesine ait olduğu da söylenmektedir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 63.)
[630] İbn İzârî, II, s. 57-58.
[631] Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304, s. 70.

kardeşi Abdullah, 172/788-789 veya 173/798-790 yılında Hişâm'a başkaldırırlar.[632] Olacakları önceden fark eden Hişâm, kardeşi Abdullah'ın ağabeyi ile buluşmasını istemese de Abdullah, Süleyman'ın yanına Tuleytula'ya ulaşır.[633] Bunun üzerine Hişâm, şehri kuşatma kararı alır ve Tuleytula 173/789-790'da abluka altına alınır.[634] Bu olay henüz gerçekleşmeden önce Süleyman, Abdullah'ın desteğini alarak, şaşırtmaca bir taktikle Kurtuba'yı ele geçirmeyi planlar. Fakat Kurtuba halkının mukavemeti karşısında bu plan başarısızlıkla sonuçlanır. Süleyman, Kurtuba'dan ayrılmak zorunda kalır ve sonrasında Hişâm'ın askerlerine yenik düşer. Aynı zamanda kardeşi Abdullah'ın pişmanlıkla saraya gittiğini öğrenen Süleyman[635] tahtı ele geçiremeyeceğini anlamış olmalıdır ki babasının mirasından pay alarak Endülüs'ten ayrılarak Kuzey Afrika'ya geçer.[636] Endülüs'ten ayrılmadan önce Süleyman'ın altmış bin dinar aldığı söylenmektedir.[637] Bir müddet sonra küçük kardeş Abdullah da Kuzey Afrika'ya geçer.[638]

175/791-792 yılında kuşatma altındaki Tuleytula, Hişâm'a boyun eğince buna karşılık şehir halkına eman verilmiş,[639] ertesi yıl Emîr Hişâm, oğlu Hakem'in yanına asker vererek Tuleytula'ya yollamıştır. Hakem şehri kontrolü altına alınca burada yaşamaya başlamıştır. Hatta Hakem'in oğlu Abdurrahman'ın burada doğduğu söylenmektedir.[640] Böylece Hakem, Tuleytula'da valilik yapmıştır.[641]

3. Hakem b. Hişâm (I. Hakem) Dönemi (180-206/796-822)

Hişâm'ın vefatının ardından (ö. 180/796) emirlik vazifesini oğlu Hakem (180-206/796-822) üstlenir. Bu dönem içerisinde Tuleytula'da 181/797-798 yılında vuku bulan Ubeyde b. Humeyd'in başını çektiği isyanı bastırmak için[642] aslen Tuleytulalı bir *müvelled*[643]

---

[632] İbnü'l-Esîr, V, s. 169-170; Mehmet Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 146.

[633] İbnü'l-Esîr, V, s. 169-175. (Ayrıca bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, (thk. Luis Molina), Madrid 1983, I, s. 119-120; Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye: A'mâlü'l-a'lâm*, [thk. E. Lévi-Provençal], Beyrut 1956, s. 11.)

[634] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 119; İbn İzârî, II, s. 62.

[635] Süleyman, kardeşi I. Hişâm'ın vefatının ardında Endülüs'e geçerek yeğenine karşı defalarca isyan hareketinde bulunmuşsada başarılı olmamış, sonunda 184/800-801 yılında I. Hakem'in emriyle öldürülmüştür. (bk. İbnü'l-Esîr, V, s. 197.)

[636] İbnü'l-Esîr, V, s. 169-175; İbn İzârî, II, s. 62-63. (Ayrıca bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 119-120; İbnü'l-Hatîb, s. 11.)

[637] İbn İzârî, II, s. 63.

[638] İbnü'l-Esîr, V, s. 169-175.

[639] İbnü'l-Esîr, V, s. 176.

[640] İbnü'l-Esîr, V, s. 184.

[641] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 121.

[642] İbnü'l-Esîr, V, s. 203; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-mugrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. Georges Colin, E. Lévi-Provençal, Beyrut 1980, II, s. 69-70.

[643] Müvelled, Müslüman olmuş yerli halka denilmektedir.

olan Veşka (Huesca)[644] komutanlarından[645] Amrûs b. Yusuf görevlendirilir.[646] Amrûs, aralarında Berberîler'in de bulunduğu bu isyanı bastırmışsa da[647] Tuleytula halkı, Hakem'e biat etmemekte ısrarcı davranınca Emîr Hakem, Amrûs'u Tuleytula'ya vali tayin etmiştir. Valiliği esnasında halkın güvenini kazanan Amrûs, Tuleytula'da bir yapı inşa ettirmiştir. Bunu yaparken de halkın desteğini alabilmek adına söz konusu yapıyı şehrin menfaati için bina ettirdiğini düşünmelerini sağlamıştır. Bu sırada Hakem, oğlu Abdurrahman'ı Tuleytula'ya gönderir. Halkın güvenini kazanan Amrûs sayesinde Abdurrahman ve askerleri halk tarafından hoş karşılanır. Fakat yapılan gizli plana göre Tuleytula'da bulunan serkeşlerin öldürülmesi gerekmektedir. Bunun için bir davet düzenlenir. Davete icabet eden Tuleytula halkının ileri gelenlerinden önemli bir kısmının boyunları vurulur ve binanın içerisinde daha önce kazılmış olan çukura atılır. Davette ölenlerin beş bin[648] yahut yedi yüz veya bin yüz kişi[649] olduğu söylenmektedir. Bu sayının beş bin üç yüz olduğu da rivayet edilir.[650] Nihayet durumu fark eden bir kimse, haberi etrafa yayınca olaya son verilir.[651] Böylece Tuleytula halkı bir süre daha yönetime itaat eder. 191/806-807 yılında vuku bulan bu olay sonraları *Vak'atü'l-Hufre* (Çukur Hadisesi) olarak adlandırılmıştır.[652]

İbn İzârî eserinde Çukur Hadisesi'nden bahsetmeyip isyanı ve şehrin zapt edilişini şöyle anlatır; Amrûs b. Yusuf, Hakem'in onlara iyi bir mükâfat vereceğini vadederek Tuleytula halkının Ubeyde'ye karşı ayaklanmasını ister. Bunun üzerine Tuleytulalılar Ubeyde'yi öldürür ve başını Amrûs'a yollarlar. Bu olay neticesinde Amrûs, Ubeyde'nin ve Berberî isyancılardan bazılarının başını Emîr Hakem'e gönderir. Tuleytulalılar'ın güvenini kazanan Amrûs bununla da yetinmeyip isyankârı öldürür. Ölenlerin sayısının yedi yüz kadar olduğu söylenmektedir.[653]

I. Hakem devrinde Tuleytula'da vuku bulan Müvelledûn isyanlarının nedeni olarak; bölgedeki valinin, askerlerini Tuleytulalıların evlerine yerleştirmesi ve buna ilaveten aristokrat ailelerin de şehrin yönetiminde yer almak istemesi gösterilir. Nitekim bu durum neticesinde halk, Arap valiyi şehirden kovar (181/797-798). Akabinde Amrûs b. Yusuf,

---

644 İspanya'nın kuzey doğusunda yer alan bir yerleşim yeridir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Huesca", Chicago 1972, VI, s. 121.)
645 İbnü'l-Esîr, V, s. 241-242.
646 İbnü'l-Esîr, V, s. 203; İbn İzârî, II, s. 69-70.
647 İbnü'l-Esîr, V, s. 203.
648 İbnü'l-Esîr, V, s. 241-242.
649 *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 132.
650 İbnü'l-Hatîb, s. 15.
651 Binanın üzerinden buhar çıktığını fark eden halk, bu buharın normal olmadığını ve kan buharı olduğunu anlamıştır. (bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 132; İbnü'l-Hatîb, s. 15.)
652 İbnü'l-Esîr, V, s. 241-242.
653 İbn İzârî, *El-Beyânü'l-mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. Georges Colin, E. Lévi-Provençal, Beyrut 1980, II, s. 69-70.

Tuleytula valiliğine tayin edilir ve burada verdiği ziyafette serkeşlerin birçoğunu öldürtür. Böylece bu büyük isyan nihayet on yıl sonra 191/806-807'de bastırılır. Fakat isyanın çıkış nedenini oluşturan ana probleme çözüm bulunamadığından olsa gerek, merkezi idareye ve Araplara duyulan öfke giderek artar. Bu da şehirde yeni isyanlara sebebiyet verir.[654]

Tuleytula, şehir olarak kuruluşundan itibaren farklı dinlere ve farklı milletlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum, şehrin Müslümanlar tarafından fethi sonrasında da devam eder ve mevcut çeşitlilik beraberinde kültürel bir zenginlik oluşturur. Şehrin sağlam surlarla çevrili olması ve Tâcu Nehri'nin şehir için doğal bir set oluşturması şehrin savunması noktasında halka güven vermiştir. Farklı unsurların bir arada yaşamasının da değişik birçok fikrin oluşabileceğiyle doğru orantılı olduğu göz önünde bulundurulduğunda tüm bu sebepler Tuleytula'daki isyan kıvılcımlarının alev almasını kolaylaştırmış olmalıdır.

İsyanların önüne geçmekte zorlanan Hakem'in Tuleytula'nın yukarı kısımlarını yakıp yıktığı söylenmektedir. Rivayete göre Hakem, Tuleytula'ya hâkim olmak istiyordu. Bu düşüncesini kimseye hissettirmeden, Tüdmîr'i[655] (Teodomiro) ele geçirmek istiyormuş gibi oraya yere gitti. Akabinde Sagr (Sugūr/Sınır Bölgesi)[656] Vali'sine durumunu anlatan bir yazı gönderdi. Bu sıralarda Tuleytula halkı Endülüs Emevî Emîri'nin, şehirlerine uzak olan Tüdmîr'e gittiğini bildiklerinden kendilerini emniyette zannediyor ve günlük yaşantılarına devam ediyordu. Fakat Hakem bir gecede Tuleytula'ya ulaşmasını bildi ve ardından da askerleri geldi. Bu durum karşısında muhtemelen Hakem'e karşı kendilerini savunmak için şehrin kapıları kapatıldı. Fakat halk bir süre sonra yiyecek bulamaz hale gelince Hakem'in askeri müdahalede bulunmasına gerek kalmadı ve savaş yapılmadan şehir ele geçirildi.[657]

I. Hakem devrinde sadece Tuleytula'da değil Kurtuba'da da isyanlar vuku bulmuştur. Merkezi Rabad Mahallesi olan isyanı âlimler gerçekleşmiştir. İlki 189/805 yılında vuku bulmuş, ancak başarısızlıkla sonuçlanınca, 202/818'de ikinci kez Rabad isyanı yaşanmıştır. İkinci başarısız isyan sonrasında ise ulemâdan bazı kimselerin Tuleytula ve civarına yerleştiği söylenmektedir.[658] Ayrıca rivayete göre isyan sonrasında verilen idam kararları arasında

[654] Mehmet Özdemir, "Hakem I", *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 173.
[655] Tüdmîr, Kurtuba'nın doğusunda bulunmaktadır. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 13.)
[656] Arapça'da sagr (الثغر) kelimesi, "dağ geçidi, derbent yani sınırda bulunan küçük kale" anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla I. Hakem, sınır bölgesinde bulunan valisine mektup yazmış olmalıdır. [Sagr için bk. Firûzâbâdî, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît tercümesi*, "ثغر", (trc. Mütercim Asım Efendi), İstanbul 2013, II, s. 1796.]
[657] İbn İzârî, II, s. 74-75.
[658] İbn İzârî, II, s. 71-77; İbnü'l-Hatîb, s. 15. (Ayrıca bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 132.)

bölgenin önemli ve meşhur âlimlerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin[659] de ismi geçmektedir.[660]

4. Abdurrahman b. el-Hakem (II. Abdurrahman) Dönemi (206-238/822-852)

I. Hakem'in oğlu ve halefi Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm (ö. 238/852) bir diğer deyişle II. Abdurrahman[661] doğduğu şehir olan Tuleytula'da[662] henüz emîr değilken meydana gelen ve *Vak'atü'l-hufre* (Çukur Hadisesi) ile sonuçlanan isyanı Tuleytula Valisi Amrûs b. Yusuf ile bastırmıştır. Onun bu ve benzeri elde ettiği başarılar neticesinde babası tarafından veliaht tayin edildiği söylenmektedir.[663] Tuleytula isyanları II. Abdurrahman'ın emirliği döneminde de (206/822-238/852) devam etmiştir. *Vak'atü'l-hufre* sonrasında Kurtuba'ya gidip bir süre orada yaşayan Hâşim ed-Darrâb adındaki kimse, memleketi olan Tuleytula'ya geri döndüğünde yanına topladığı kimselerle birlikte 214/829-830'da eşkıyalık yapmaya başlamıştır.[664] I. Hakem'in Tuleytula'yı yakması sonucunda halk ovalara doğru kaçınca Hâşim ed-Darrâb muhtemelen bu durumu fırsat bilerek 214/829-830 yılında geri döndüğü Tuleytula'da isyan çıkarmış, ovalarda yaşayan halktan bazılarını rehin almıştır. Akabinde Kurtuba'ya gidip demircilere kazma (yahut kesici alet) dövdürmüş ve Tuleytula'ya geri dönmüştür. Tuleytula halkını kışkırtmış ve kendisine katılanları bir asker gibi isyana hazırlmıştır. Daha sonra beraberindekilerle birlikte Hâşim ed-Darrâb, Arap ve Berberîler üzerine baskın yapmış ve bunun neticesinde Hâşim ed-Darrâb'ın ünü yayılmıştır. Berberîler'e yönelik baskınları Şente Beriyye'de gerçekleşmiştir. Tüm bunların üzerine Emîr Abdurrahman, Sagr (Sugūr/Sınır Bölgesi) Valisi Muhammed b. Rüstem'i isyanı bastırması için göndermiştir. Aynı yıl taraflar taraflar birbirleriyle karşılaşmış ve bu mücadele 216/831-832'de de devam etmiştir. Nihayet Sagr yakınlarında Hâşim ed-Darrâb'a karşı galip gelmişler; fakat II. Abdurrahman bunu yeterli görmemiş ve Muhammed b. Rüstem'e onu azarlayan bir yazı göndermiştir. Bunun üzerine İbn Rüstem mukavemete devam edip, Hâşim

---

[659] Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö.234/849), Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlayan kimsedir. Kurtuba müftüsü Îsâ b. Dînâr'ın vefatından sonra onun yerine getirildi ve fetva meclisinin en yetkili ismi oldu. (bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *DİA,* İstanbul 2013, XXXII, s. 267-269.)

[660] İbnü'l-Hatîb, s. 15. (Ayrıca bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 132.)

[661] Endülüs Emevî Devleti'nin ilk iki yüz yıllık dönemi Emirlik Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Endülüs Emevî Devleti'nin ilk halifesi olan III. Abdurrahman'ın da emîr iken hilâfetini ilan ettiği düşünülürse mezkûr dönemde Abdurrahman adını taşıyan üç emîr bulunmaktadır. Abdurrahman b. Hakem bunların ikincisi olup diğer iki Abdurrahman ile karışmaması için kendisine Abdurrahman el-Evsat denildiği söylenmektedir. (Abdurrahman el-Evsat için bk. D. Yıldız, s. 195.)

[662] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 137; İbnü'l-Esîr, V, s. 379.

[663] D. Yıldız, IV, s. 179-202; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *DİA,* İstanbul 1988, I, s. 150-152.

[664] İbnü'l-Esîr, V, s. 408-409; D. Yıldız, "Abdurrahman II", s. 150-152.

ile günlerce savaşmıştır. Savaş sonucunda Hâşim ve binlerce adamı öldürülmüş, böylece Tuleytula'da vuku bulan bu isyan da bastırılmıştır.[665]

Hâşim ed-Darrâb'ın isyanı bastırılmış olsa da şehirde devam eden birtakım ayaklanmaları sona erdirmesi için II. Abdurrahman, Ümeyye b. el-Hakem'i 219/834-835 yılında Tuleytula'ya göndermiştir. Ümeyye şehri kuşatmış ve şehrin ekinlerini telef edip, meyvelerine zarar verdikten sonra Kurtuba'ya geri dönmüştür.[666] Bu durum bir tahıl ambarı özelliğine sahip olan Tuleytula'da halk için sıkıntı yaratmış olmalıdır.

Ümeyye, Kurtuba'ya dönerken geride Meysere'yi bırakmıştır. Bunun üzerine isyancı Tuleytulalılar, şehirde Emevî hâkimiyetini sağlamak için Rabâh Kalesi'nde[667] yahut Calatrava Kalesi'nde[668] bulunan Meysere üzerine saldırıya geçmek istemişlerse de başarılı olamamışlardır.[669] 220/385 yılına gelindiğinde, beraberinde güçlü atlı askerler ve çok sayıda kişi bulunan Ebu'ş-Şemmâh adlı komutan Rabâh Kalesi'nde görevlendirilmiştir. 221/385-386 yılında şehrin ileri gelenlerinden İbn Muhacir, Rabâh Kalesi'ne ulaşmış ve burada liderlerle bir görüşme gerçekleştirmiştir. Daha sonra, birlikte şehrin kapısına varılıp ve bölge fethedilmiştir. Rivayete göre fethin komutanı olarak Abdülvahid el-İskenderanî'nin adı geçtiği gibi Emîr'in kardeşi Velid b. Hakem'in de adı geçmektedir.[670] Böylece 8 Recep 222 Cumartesi günü (16 Haziran 837)[671] yahut Recep 222/Haziran-Temmuz 837'de Tuleytula zabt edilmiştir.[672]

II. Abdurrahman'ın hem başkent Kurtuba'da hem de Tuleytula'da silah fabrikası inşa ettirdiği söylenmektedir.[673] Söz konusu silahlar mehşur Tuleytula kılıçları olmalıdır. Hatta Endülüs Emevî hükümdarlarından III. Abdurrahman'ın döneminde de başkent Kurtuba'ya silahların Tuleytula'dan geldiği söylenmektedir.[674]

Gerek Tuleytula bölgesinde gerekse diğer bölgelerde vuku bulan başkaldırılara rağmen ekonomik anlamda Endülüs'ün en parlak günlerinin II. Abdurrahman döneminde gerçekleştiği söylenmektedir. Bu sebeple olsa gerek II. Abdurrahman'ın bu dönemi için "eyyâmü'l-arûs" (düğün günleri) denmektedir.[675]

---

[665] İbn İzârî, II, s. 83.
[666] İbnü'l-Esîr, V, s. 430; İbn İzârî, II, s. 84. Emîr Abdurrahman döneminde, 219/834-835 yılında el-Uʿras adı verilen bir savaş meydana gelmiş ve birçok Tuleytulalı mezkûr savaşta ölmüştür. (bk. İbnü'l-Esîr, V, s. 431.)
[667] İbn İzârî, II, s. 84.
[668] İbnü'l-Esîr, V, s. 430.
[669] İbnü'l-Esîr, V, s. 430; İbn İzârî, II, s. 84.
[670] İbnü'l-Esîr, V, s. 452; İbn İzârî, II, s. 84-85.
[671] İbnü'l-Esîr, V, s. 452.
[672] İbn İzârî, II, s. 85.
[673] Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304, s. 95.
[674] S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (trc. Yusuf Yazar), 1990 Ankara, s. 183.
[675] D. Yıldız, IV, 179-202; D. Yıldız, "Abdurrahman II", s. 150-152.

5. Muhammed b. Abdurrahman (I. Muhammed) Dönemi (238-273/852-886)

Endülüs'ün en parlak günlerinin yaşandığı II. Abdurrahman döneminden sonra yeni emîr, Muhammed b. Abdurrahman (ö. 273/886) olur. Ebû Abdullah[676] olarak da bilinen I. Muhammed'in emirlik dönemi henüz başlamış iken Tuleytula halkı, yönetimin elinde rehin bulunan hemşehrilerini kurtarmak için valilerini rehin alır.[677] Bazıları daha da ileri giderek şehir surlarını[678] yıkar.[679] Bunun üzerine I. Muhammed, kardeşi Hakem önderliğinde 239/853-854 yazında Tuleytula'ya ordu gönderir.[680] Hakem, Tuleytula'nın batısında yer alan[681] ve şehre bir günlük mesafede bulunan Rabâh Kalesi'ne uğrayıp surların onarılmasını emreder.[682] Hakem, surları onarılan kale halkının tekrar geri gelmesini ister. Bu sırada Tuleytula halkı korku içerisindedir.[683] Akabinde Emîr, Kâsım b. Abbâs ve Temmâm b. Ebu'l-Attâf'a asker vererek Tuleytula isyanını bastırmak üzere onları görevlendirir. Fakat Tuleytulalılarla karşılaşan mezkûr birlik mağlup olunca I. Muhammed ertesi yıl yani Muharrem 240'da (Haziran-Temmuz 854) bizzat ordusunun başına geçer. Bunun üzerine şehir halkı, Galiçya'nın (Cılîkiye) İspanyol Kralından (Ordon veya Ordono b. İzfûnş[684]) yardım alır fakat Emîr, bu savaştan galip ayrılan taraf olur. Savaş sonucu yaklaşık sekiz bin düşman askeri öldürülür, toplamda ise her iki taraftan yirmi bin kişi öldüğü[685] ve savaş sonrasında uzun bir müddet ölen kimselerin de öylece kaldıkları söylenmektedir.[686]

I. Muhammed, serkeşleri etkisiz hale getirmiş olsa da ertesi yıl (241/855-856) Tuleytula'yı kontrol altında tutmak amacıyla Rabâh Kalesi'ne[687] ve Talebîra'ya asker gönderir ve buna karşılık Vali Hâris b. Bezîʿ orayı terkeder.[688] 242/856-857'de ise Emîr Muhammed, oğlu Munzir'i ordusuyla birlikte Tuleytula'ya gönderir ve şehir kuşatılır.

243/857-858 yılına gelindiğinde halk, Tâcu Nehri kıyısındaki bir yerleşim yeri olan Talebîra'da[689] büyük bir olay çıkarır. Buna mukabil şehrin muhafızı olan Mesud b. Abdullah

---

[676] İbn İzârî, II, s. 93.
[677] İbn İzârî, II, s. 94. D. Yıldız, IV, s. 241-250.
[678] Surlardan maksat Rabâh Kalesi surları olabilir.
[679] İbnü'l-Esîr, V, s. 545; D. Yıldız, IV, s. 241-250.
[680] İbnü'l-Esîr, V, s. 545; İbn İzârî, II, s. 94.
[681] Lütfi Abdülbedi, "Nassu Endelüsiyyu Cedîd: Kıtatü min Kitabü Ferhatü'l-Enfüs li İbn Gâlib", *MMMA*, I, 2. Basım, Kahire 1993, s. 289.
[682] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 550, İbn İzârî, II, s. 94.
[683] İbn İzârî, II, s. 94.
[684] Ordon, II. Alfonso'nun oğlu I. Ordoño olmalıdır.
[685] İbnü'l-Esîr, V, s. 546-547; İbn İzârî, II, s. 94-95. (Ayrıca bk. İbnü'l-Hatîb, s. 20-21.)
[686] İbnü'l-Esîr, V, s. 546-547.
[687] İbnü'l-Esîr, V, s. 551; İbn İzârî, II, s. 95.
[688] İbn İzârî, II, s. 95.
[689] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 37-38; İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551.

el-Arîf, bu kimselerin birçoğunu kılıçtan geçirir. Hatta yedi yüz kadar kimsenin başının, başkent Kurtuba'ya götürüldüğü söylenmektedir.[690] Tüm bunlar neticesinde I. Muhammed 244/858-859 yılında Tuleytula üzerine yürümeye karar verir. Tuleytula halkı Emîr'in karşısına çıkmak üzere şehirden ayrılmak için yola koyulsa da amacına ulaşamazlar. Çünkü şehirden çıkmaları için geçmeleri gereken Alkantara Köprüsü, I. Muhammed'in emriyle uzmanlar tarafından tahrip edilmiştir. Muhtemelen bunu fark etmeyen isyancı halk Tâcu Nehri'ne düşerler.[691]

245/859-860'da[692] Tuleytula halkı otoriteyi tanımak maksadıyla eman isteyince, I. Muhammed bu talebe olumlu yanıt verir.[693] Emîr, bu ilk emandan sonra 259/872-873'te verdiği ikinci emanın karşılığı olarak rehineler alır ve vergi konusunda halkla ittifak eder. Fakat bu kez de vali krizi baş gösterir. Kimisi Mutarrif b. Abdurrahman'ı, kimisi de Târişe b. Mâseveyh'i vali olarak görmek ister. Bunun üzerine şehir halkı ikiye bölünse de rivayete göre Târişe b. Mâseveyh yönetimin başına getirilir.[694]

Tuleytula'da çıkan karışıklıklar sadece Emevî idaresine bir başkaldırı niteliği taşımaz. Halkın, şehri olası saldırılardan korumak amacıyla da birlikte hareket ettiği görülür. Bunlardan biri 260/873-874 yılında vuku bulur. Şente Beriyye'den Mûsâ b. Zünnûn el-Hevvârî adlı kimse Tuleytula'ya saldırıda bulunduğunda, karşılık olarak yirmi bin Tuleytulalı buna mukavemet göstermiştir. Lakin Tuleytulalılar yenilmiş ve pek çok kimse bu savaşta ölmüştür.[695]

Rivayete göre sürgün yemiş Berberîler 273/886-887 yılında Tuleytula'da provokatif hareketlerde bulunup şehirde kaosa neden olmuşlardır. Bu kargaşa sonrasında ise binlerce provokatörün öldürüldüğü söylenmektedir.[696]

B. Halifelik Dönemi (316-422/929-1031)

1. Abdurrahman b. Muhammed (III. Abdurrahman) Dönemi (300-350/912-961)

Tuleytula, sadece isyanların çıkış noktalarından biri yahut serkeşler için bir sığınak olmamış aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti'ne destek verip bizzat şehrin yöneticisi

[690] İbnü'l-Esîr, V, s. 554; İbn İzârî, II, s. 96.
[691] İbn İzârî, II, s. 96.
[692] Eserde mezkûr tarih 240/854-855 olarak verilmiştir. Fakat kanaatimizce doğru olan 245/859-860 olmalıdır. (bk. İbn İzârî, II, s. 96.)
[693] İbn İzârî, II, s. 96.
[694] İbn İzârî, II, s. 101.
[695] İbnü'l-Esîr, V, s. 687.
[696] İbn İzârî, II, s. 116.

tarafından devlete asker temininde de bulunmuştur. Bu durum devletin son emîri ve aynı zamanda ilk halifesi Abdurrahman b. Muhammed,[697] diğer ifade ile Abdurrahman en-Nâsır döneminde yaşanmıştır. Sınır komşusu İspanyol devletletiyle mücadele içerisine giren III. Abdurrahman, Müvîş yahut Müveyş Savaşı (Muez Savaşı) için 13 Muharrem 308/3 Haziran 920'de Kurtuba'dan yola çıkmış; askerler, Tuleytula şehrinde toplandıklarında şehrin yöneticisi ve eski serkeşlerinden Lebb b. Tarbişa, Emîr Abdurrahman'ın tarafında savaşmak için orduya katılmıştır.[698]

III. Abdurrahman emirliği döneminde Tuleytula'ya gönderdiği heyet aracılığıyla, halkın merkezi idareye bağlanmasını istemiş; fakat talebi yerine getirilmeyince şehre savaş açma kararı almıştır. Şehir halkının mukavemetini de göz önünde bulundurarak Rebîulâhir 218/Mayıs 930'da veziri Saîd b. Munzir'i ve askerlerini şehri kuşatıp işgal etmeleri için Tuleytula'ya göndermiştir. Saîd, 8 Rebîulâhir 218/10 Mayıs 930'da yola çıkmış ve görevini başarıyla yerine getirince Abdurrahman en-Nâsır da bölgeye gitmiştir. Daha Mutarrif b. Abdurrahman b. Habîb'in bulunduğu mevziye giderek onun teslim olmasını istemiştir. Nâsır, ordusuyla harekete geçmiş ve Tuleytula yakınlarındaki Cerenkeş adlı bölgeyi 14 Rebîulevvel 318/14 Haziran 930'da işgal etmiştir. Böylece bu mevziden Tuleytula'ya, Tâcu Nehri'ne ve muhtemelen bir öneme sahip olan üzüm bağlarına hâkim olabilecektir. Sonrasında ise Nâsır ekinleri, meyveleri tahrib ederek şehre büyük zararlar vermiş, diğer taraftan Muhamed b. Saîd b. Münzir de şehri ele geçirmek için görev başında bulunmaktadır. Fakat Nâsır Kurtuba'ya dönme kararı almış ve böylece altmış bir gün süren kuşatma sona ermiştir.[699] Sonuç olarak III. Abdurrahman uzun zamandır kuşatmış olduğu Tuleytula'da başarı göstermiş ve şehir halkına üstünlüğünü göstermiştir. Emîr Abdurrahman'ın bu zafer sonrasında şehri tahrip ettiği, bazı binaları yıktığı söylenmektedir.[700]

III. Abdurrahman, 319/931-932 yılına gelindiğinde Tuleytula'yı kuşatma fikrini tekrar edinmiş, böylece bölgeye bir kuvvet göndermiştir. Nâsır, 320 yılı Cemâziyelâhir ayının başlarında (Haziran 932) selefi II. Hakem ile Tuleytula'yı kuşatıp savaşmış; muharebe, 14 Recep 320/21 Temmuz 932'de son bulmuştur. Böylece şehre ve surlara hâkim olan III. Abdurrahman, Tuleytula üzerindeki baskısını hissettirmiştir. Tuleytula halkı, gayrimüslim

[697] III. Abdurrahman, halifelik ilan edip ilk Endülüs Emevî Halifesi olmuştur. Kendisi "Emîru'l-Mü'minîn" ve "Nâsır Lidinillah" (Allah'ın dinine yardım eden) olarak da bilinmektedir. III. Abdurrahman muhtemelen 1 Zilhicce 316/15 Ocak 929'da Kurtuba Camii'nde hatîb Ahmed b. Bekıyye b. Mahled'e hutbe okutturmuş ve hilâfetini ilan etmiştir. (bk. İbn İzârî, II, s. 156-157.)

[698] İbn İzârî, II, s. 175-176. (Muez Savaşı için bk. İbn İzârî, II, s. 175-185.)

[699] İbn İzârî, II, s. 202-203.

[700] İbnü'l-Esîr, VI, s. 330.

İspanyollardan yardım istemiş olsa da Nâsır karşısında başarılı olamamış, 6 Şâban 320/12 Ağustos 932'de Nâsır Tuleytula'dan zaferle ayrılıp başkent Kurtuba'ya dönmüştür.[701]

Emîr, Tuleytula'nın yöneticilerinden olan âzatlısı Kand'a 9 Muharrem 336'da (30 ya da 31 Temmuz 947) Cıllikiye'ye (Galiçya) karşı elde ettiği başarıyı müjdeleyen bir mektup yollamıştır.[702] Bu mektup belki de 320/932'de zabdedilen Tuleytula halkı için bir gözdağı niteliği taşımaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi I. Muhammed, Tuleytula'yı zabdetmeye çalıştığı sıralarda şehir halkı Cıllıkiye Kralı Ordon'dan yardım istemiş, kral da gereken yardımı göndermiş fakat başarı sağlanamamıştır. Böylelikle Cıllikiye'ye karşı bir kez daha zafer elde edilmiş, belki de Tuleytula'ya gelebilecek potansiyel düşman yardımlarının da önüne geçilmiştir. Bu sebeple Emîr III. Abdurrahman, bu galibiyeti bildiren bir mektup yazıp 320/932'den beri sükûnet içinde olan şehrin bir süre daha emri altında kalmasını sağlamış olmalıdır.

III. Abdurrahman (ö.350/961) uzun zamandır kuşatmış olduğu Tuleytula'da başarı göstermiş ve şehir halkına üstünlüğünü göstermiştir. Emîr Abdurrahman'ın bu zafer sonrasında şehri tahrip ettiği, bazı binaları yıktığı söylenmektedir.[703]

III. Abdurrahman'ın emirlik vazifesini yürütürken 929 yılında halifeliğini ilan etmesiyle birlikte Endülüs Emevîleri'nde Halifelik Dönemi başlamış ve halifelik müessesesi 422/1031 yılında devletin çöküşüne kadar devam etmiştir. Kendisinin halefi Hakem b. Abdurrahman (II. Hakem) döneminde (350-366/961-976) ise Tuleytula'da gerçekleşen bir olaya rastlayamadık. Bu durum elbette mezkûr dönem içerisinde şehirde idari anlamda herhangi bir olay yaşanmadığı anlamına gelmemelidir.

2. Hişâm b. Hakem (I. Hişâm) Dönemi ve Sonrası (366-399/976-1009 ile 400-403/1010-1013)

Ebûl'l-Velîd olarak da bilinen Hişâm b. Hakem devrinde[704] Muhammed b. Ebû Âmir el-Mansûr[705] vezirlik görevi boyunca birçok sefere çıkmıştır. Bunlardan üçüncüsünü[706] 367/977-978 yılında Tuleytula üzerine yaptığı, hatta sefer dönüşü iyi bir ganimetle

[701] İbn İzârî, II, s. 204-206.
[702] İbn İzârî, II, s. 214.
[703] İbnü'l-Esîr, VI, s. 330.
[704] II. Hişâm iki kez tahta oturmuştur. Bunlardan ilki 366-399/976-1009 yıllarıyken, ikincisi 400-403/1010-1013 yılları arasıdır. (bk. Mehmet Özdemir, "Hişâm II", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 146-147.) II. Hişâm'ın emirlik dönemi ikinci kez sona erdiğinde ise 15 Şevval 403/29 Nisan 1013'te Süleyman ikinci kez tahta çıkar. (bk. İbnü'l-Esîr, VII, s. 307.)
[705] Mansûr'un dedesi Abdülmelik, Târık b. Ziyâd ile yarımadaya ilk ayak basmış kimselerdendir. (bk. İbn İzârî, II, s. 256-257.)
[706] İlk iki sefer için bk. İbn İzârî, II, s. 264-267.)

Tuleytula'ya döndüğü söylenmektedir.[707] Ayrıca 379/989-990 yılında Sarakusta (Zaragoza) yöneticilerinden Abdurrahman b. Mutarrıf'ın kendisine yönelik tehdit oluşturduğunu gerekçe göstererek onu öldürtmüştür. Bunun öncesinde Abdurrahman, Mansûr'a karşı yine Mansûr'un oğlu Abdullah ile işbirliği yapmış, ayrıca buna Tuleytula'nın yöneticilerinde Abdullah b. Abdülazîz el-Mervânî de katılmıştır. Bu da bize gösteriyor ki Tuleytula'da çıkarılan isyanlara sadece halk değil aynı zamanda şehrin yöneticileri de karışmıştır. Bunun üzerine Mansûr, Tuleytula valisi Abdullah'ı önce şehirden sonra da görevinden uzaklaştırır. Mansûr'un, oğlu Abdullah'ı da öldürttüğü söylenmektedir.[708]

Tuleytula aynı zamanda yarımadada meydana gelen karışıklıklar sonrasında sığınılacak bir mekân olmuştur. Kendisi III. Abdurrahman'ın soyundan olan Muhammed b. Hişâm, II. Hişâm devrinde vuku bulan bazı olaylardan yararlanıp onu tahttan indirmiş ve Mehdî unvanıyla 29 Cemâziyelâhir 399/28 Şubat 1009'da[709] ya da 17 Cemâziyelevvel 399/17 Ocak 1009'da[710] halifeliğini ilan etmiş ve hilafeti yaklaşık dokuz ay sürmüştür. Diğer taraftan Berberîler'in desteğini alan Süleyman b. Hakem, Zilhicce 399/Ağustos 1009'da Tuleytula'dan Kurtuba'ya giderek yeni halife Muhammed b. Hişâm üzerine yürür. Ağır yenilgi alan Muhammed b. Hişâm, bunun üzerine selefi olan II. Hişâm'ın tekrar halife olması için uğraşmışsa da Süleyman'ın yönetimin başına gelmesine engel olamamıştır. Muhammed b. Hişâm bu sebeple Tuleytula'ya gitmiş olmalıdır.[711] Süleyman, el-Mustaîn unvanıyla 400 yılı Şevval ayında (Haziran-Temmuz 1010) halk kendisine biat etmesiyle halifeliğini ilan etmiştir.[712] Tuleytula'ya gidip orada Hıristiyan halk da dâhil olmak üzere iyi bir çevre edinen Muhammed b. Hişâm ise adamlarıyla başkent Kurtuba üzerine yürmüş ve Süleyman ile savaşa tutuşmuştur. Akabinde bu savaşta galip taraf olmuş ve halktan tekrar biat almıştır.[713]

Bu durum uzun sürmemiş ve Muhammed b. Hişâm 8 Zilhicce 400/23 Temmuz 1010 günü yakalanmış[714] yahut 9 Zilhicce 400/24 Temmuz 1010 günü esir edildiken sonra öldürülmüştür.[715] Aynı gün ise göreve[716] II. Hişâm getirilmiş,[717] El-Mehdî unvanlı

[707] İbn İzârî, II, s. 276.
[708] İbn İzârî, II, s. 282-285.
[709] İbnü'l-Esîr, VII, s. 105.
[710] Mehmet Özdemir, "Hişâm II", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 147; Mehmet Özdemir, "Mehdî-Billâh el-Ümevî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 379-380.
[711] Özdemir, "Hişâm II", s. 147; Özdemir, "Mehdî-Billâh el-Ümevî", s. 379-380.
[712] İbnü'l-Esîr, VII, s. 106.
[713] İbnü'l-Esîr, VII, s. 107. Süleyman, Muhammed b. Hişâm'ın yaşamını sürdürdüğü Tuleytula'ya doğru harekete geçip, şehre elçi göndermiştir. Fakat buna rağmen herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Hatta Muhammed b. Hişâm, Halife Süleyman ile girdiği mücadeleyi kazanıp, Şevval 400/Haziran 1010'da tekrar hilâfetini ilan etmiştir. (bk. Özdemir, "Hişâm II", s. 147; Özdemir, "Mehdî-Billâh el-Ümevî", s. 379-380.)
[714] İbnü'l-Hatîb, s. 116.
[715] İbnü'l-Esîr, VII, s. 107.
[716] İbnü'l-Esîr, VII, s. 287.

Muhammed b. Hişâm'ın halifelik görevine son verilmeden önce kendisi Tuleytula'ya tekrar gitmeyi planlamış olsa da bu durum engellenmiştir.[718]

Hicri 400'de Endülüs'te yukarıda zikrettiğimiz önemli gelişmeler yaşanırken aynı yıl Tuleytula'da da yönetime karşı hareketlenme görülmektedir. Tuleytula halkı, şehirlerinde bulunan Ubeydullah b. Muhammed b. Abdülcebbâr[719] adlı kimseye biat etmiş, II. Hişâm ise bu durum karşısında şehri kuşatıp, halkı itaat altına almıştır. Bunun neticesinde Ubeydullah esir alınmış ve Şâban 401/Mart-Nisan 1011'de öldürülmüştür.[720] Vâzıh el-Âmiri adlı kimse tam da bu sıkıntılı dönemlerde Tuleytula'da idari görev yapmış ve Muhammed b. Hişâm ile diyalog kurmuştur.[721] Aynı yıllarda Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed b. Vesîm ve Muhammed b. Temmâm adlı kimseler daha önce Tuleytulaya sınırlarında bulunduğunu zikrettiğimiz Mekkâde'ye[722] karşı birlikte savaşıp hezimete uğramışlar, bunun üzerine Ahmed b. Muhammed Kurtuba'ya kaçmış fakat 401 yılı Recep ayında (Şubat-Mart 1011) öldürülmüştür. Hatta kendisinin çarmıha gerildiği söylenmektedir.[723]

II. Hişâm dönemi boyunca sadece Tuleytula'da karışıklık çıkmamıştır. Berberîler, Mağrib'te Safer 385/Mart-Nisan 995'te yeni bir yönetim kurma amacını taşıyan bir isyan çıkarırlar. II. Hişâm bu durumu kontrol altına almak için asker gönderir fakat bu yeterli olmaz. Daha sonra oğlu Abdülmelik görevlendirilince isyan son bulmuş, bu zaferi kutlamak için şenlikler yapılıp fakirlere sadaka dağıtılmıştır. Ayrıca bu zaferin bir nişanı olarak Tuleytula'da süslü ve büyükçe bir köprü inşa edildiği söylenmektedir.[724]

3. Hammûdîler Dönemi ve Sonrası (416-422/1025-1031)

Selefleri II. Hişâm ve II. Muhammed gibi ikinci kez tahta oturan Süleyman b. Hakem el-Müstaîn döneminde (403/1013-407/1016)[725] Hammûdî olarak bildiğimiz, aynı zamanda soyu Hz. Ali'ye ulaştığı söylenen Ali b. Hammûd yarımadaya II. Hişâm'ın meşru halefi olduğunu iddia ederek gelir. Ali b. Hammûd'un, Halife Süleyman'ı 7 Muharrem 407/16 Haziran 1016'da öldürdüğü söylenmektedir. Akabinde kendisi Nâsır-Lidînillâh unvanı alarak

---

[717] İbnü'l-Esîr, VII, s. 107; İbnü'l-Hatîb, s. 116; Özdemir, "Hişâm II", s. 147; Özdemir, "Mehdî-Billâh el-Ümevî", s. 379-380.
[718] D. Yıldız, IV, s. 441.
[719] İbn Abdülcebbâr'ın Endülüs Emevî Devleti emîri ve halifesi Süleyman b. Hakem ile olan benzer bir çekişmesi de bulunmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bk. İbn İzârî, III, s. 91-95.)
[720] İbnü'l-Esîr, VII, s. 288.
[721] İbnü'l-Hatîb, s. 112.
[722] bk. Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 179.
[723] İbn Beşküval, *es-Sıla*, thk. İbrâhim Ebyârî, Kahire 1989, I, s. 56.
[724] Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304, s. 173-174.
[725] İbnü'l-Esîr, VII, s. 307.

aynı yıl halifeliğini ilan eder.[726] Böylece bir tarafta Muaviye b. Ebû Süfyan'ın soyundan gelen Endülüs Emevîleri ile Hz. Ali'nin soyuna dayanan Hammûdîler karşı karşıya gelmişlerdir.

Hammûdîlerin idaresi Ali b. Hammûd'un kendi taraftarları tarafından Zilkade 408/Nisan 1018'de öldürülmesinden sonra da devam eder ve kardeşi Kâsım b. Hammûd aynı yıl halifeliği ilan eder. Nihayet yıl henüz sona ermeden hilâfet tekrar Emevî soyuna geçer ve ilk Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın torunlarından IV. Abdurrahman, şûrâ kararı ile halife ilan edilir. Fakat bu durum uzun sürmez ve Kâsım b. Hammûd kendisini destekleyenler tarafından tekrar başa geçirilirken, IV. Abdurrahman ise öldürülür. Endülüs'te bir türlü sükûnet sağlanamaz ve Ali b. Hammûd'un oğullarından Yahyâ 412/1021'de halifeliğini ilan edip, bir buçuk yıl kadar görevde kalır. Akabinde ise tekrar Kâsım b. Hammûd tahta oturur. Nihayet Kurtuba haklı bu taht mücadelerinden sıkılır ve önce V. Abdurrahman, 13 Ramazan 414/29 Kasım 1024'da el-Müstazhir unvanıyla daha sonra da III. Muhammed, Zilkade 414/Ocak-Şubat 1024'te el-Müstekfî unvanıyla halife ilan edilir. Fakat yönetimden memnun olmayan halk Rebîülevvel 416/Mayıs 1025'te onu görevden uzaklaştırır. Yöneticisiz kalan Kurtubalılar tekrar Hammûdîlere başvurur ve Yahyâ'yı Ramazan 416/Ekim-Kasım 1025'te halife ilan ederler. Fakat bu durum da uzun sürmeyip IV. Abdurrahman'nın kardeşi Hişâm, Rebîülevvel 418/Nisan-Mayıs 1027'de Mu'ted unvanıyla halife ilan edilir.[727] Halife III. Hişâm'dan sonra ise amcasının oğlu Ümeyye b. Abdurrahman halife yapılmak istenmişse de cami etrafında toplanan eşraf hilâfetin ilgasına karar verir. Böylece 6 Aralık 1031 (18 Zilhicce 422) yılında Endülüs Emevî Devleti yıkılır.[728] İdari sıkıntılar içindeki Endülüs'te, Hamûdîlerle başlayan bu yeni dönemde Tuleytula ile ilgili herhangi bir veriye rastlamasak da bu durum, şehirde herhangi bir hareketliliğin olmadığı anlamına gelmemelidir.

IV. Tuleytula'nın İsyanların Merkezi Konumunda Olmasının Sebepleri

Toledo bir şehir olarak kuruluşundan beri birçok farklı ırka ve dine ev sahipliği yapmıştır. Genel itibariyle bölgede; Carpetanialılar olarak adlandırılan kimseler,[729] rivayete göre Babil Kralı Buhtunnasr (M.Ö. 605-562) dönemiyle birlikte Yahudiler,[730] Romalılar,[731]

[726] İbnü'l-Esîr, VII, s. 328-329; D. Yıldız, IV, s. 446.
[727] İbnü'l-Esîr, VII, s. 229-238.
[728] Mehmet Özdemir, "Hişâm III", *DİA*, İstanbul 1998, s. 148.
[729] *Britannica*, "Toledo", İstanbul 1990, XI, s. 830.
[730] Hannah Lynch, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital"*, London 1910, s. 8.
[731] *Britannica*, "Toledo", İstanbul 1990, XI, s. 830.

Vizigotlar[732] ve Müslümanlar[733] gibi farklı unsurlar yaşamıştır. Emevî hâkimiyeti altında iken ise Arap, Berberî, Mevalî,[734] *Müsta'rib* denilen Araplaşmış halk,[735] yerel Müslüman halkı oluşturan ve şehirde ciddi bir söz hakkına sahip olan *Müvelled*ler,[736] yerel Hıristiyan halk ve Yahudiler yaşamaktaydı. Görüldüğü üzere gerek Emevî Devleti öncesinde gerekse Emevî Devleti dönemi içerisinde birçok farklılığı bünyesinde barındıran Tuleytula'da yönetime karşı birbirinden farklı seslerin çıkması garipsenmemelidir. Şehrin eski bir başkent oluşu, sağlam surlarla çevrili olması, doğal bir set vazifesi gören Tâcû Nehri'nin varlığı, jeopolitik konumu açısından avantaja sahip olan yükseltisi muhtemelen şehir halkının kendilerine olan güvenini arttırdığından olası ayaklanmaları kolaylaştırıyor olmalıdır.

Gerek yukarıda anlatılardan gerekse Müslüman ve Hıristiyan vakanüvislerden elde edilen bilgilerde Tuleytula'nın idareye karşı potansiyel bir isyan merkezi konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Şehir, aynı zamanda yarımadada yaşanan karışıklıkların neticesinde sığınılan bir merkez de olmuştur.

[732] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[733] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[734] Ya'kubî, s. 194.
[735] İmamüddin, s. 125; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 36-39.
[736] Thomas F. Glick, "Toledo", *DMA*, New York 1989, XII, s. 67.

İKİNCİ BÖLÜM

İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

Ortaçağ'da İslam hâkimiyeti altındaki Endülüs topraklarında ilmî seviyenin ne denli ilerde olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Bölge, gerek pozitif bilimlerde gerekse düşünce hayatında diğer İslam ilim merkezleriyle yarışır bir haldeydi. Fakat yarımadanın henüz Müslümanlarca fethedilmeden önceki durumuna baktığımız zaman ilmî hayatın çok gelişmiş olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bunun aksine bölgede sihir ve müneccimliğin popüler olduğu rivayet edilir.[737]

Tuleytula gerek Müslüman hâkimiyeti esnasında, gerekse sonrasında Endülüs'ün önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Sem'ânî'nin de dediği gibi, ilim ehlinden bir grup Tuleytula'dan çıkmıştır.[738] Ayrıca Tuleytula'da gerek idarecilere ait gerekse şahışlara ait zengin kütüphanelerin varlığından bahsedilmektedir.[739] Bunlardan biri de Tuleytulalı Benî Zünnûn ailesine ait olan kütüphanedir. Öyle ki bunun, Endülüs'te bulunan meşhur kütüphanelerden biri olduğu söylenmektedir.[740]

Tuleytula'da sadece İslamî ilimler kendini göstermemiş, aynı zamanda mûsiki alanında da gelişmeler yaşanmıştır. Endülüs ve mûsiki denilince ilk akla gelen isim olan Ziryâb (ö. 238/852) için II. Abdurrahman tarafından Kurtuba'da açılan mûsiki okulunun bir benzerinin Tuleytula'da açıldığı söylenmektedir.[741]

Endülüs topraklarında Müslüman hâkimiyeti altında yaşayan, bir Arap gibi daha doğrusu şeklen bir Müslüman gibi yaşayan hatta Arapça konuşan fakat Hıristiyan kalmaya devam eden yerli halk bulunmakta idi. Bu kimselere *Müsta'rib* (Mozarab) denmekteydi. Bu kimseler hem Arapça hem de Latince yahut İspanyolca isim kullanabiliyorlardı. Bunun önemli örneklerinden birisi de Tuleytula başpiskoposu Abdullah b. Kâsım'dır. Abdullah, II. Hişâm'a biat eden İspanyol kral IV. Ordono'nun (Ordoño) Medinetü'z-Zehra'ya götürülürken saraya kadar ona eşlik eden ve ona saray adabını öğreten bir *Müsta'rib*'tir.[742] Rivayete göre VI. Alfonso'nun 1085'de Tuleytula'yı ele geçirmesinden sonra iki asır boyunca bile bu şehirde Arapça, yazılı hukuk ve ticaret dili olarak kullanılmaya devam edilmiştir.[743]

---

[737] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 159.
[738] Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avame, Beyrut [t.y.], VIII, s. 248.
[739] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 156.
[740] D. Yıldız, IV, s. 485.
[741] D. Yıldız, IV, s. 519; Hitti, s. 819-820; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 329; Fazlı Arslan, Fatih Erkoçoğlu, "Ziryâb", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, s. 464.
[742] D. Yıldız, IV, s. 383-385; Hitti, s. 723-724.
[743] Hitti, s. 743.

İçinde yaşayan halkların çeşitliliği bakımından yarımadanın küçük bir numunesi olduğunu düşündüğümüz Tuleytula'nın Endülüs'te ayrı bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bir tarafta yerel halkın, Berberîlerin ve Arapların dâhil olduğu Müslümanların diğer tarafta da yerel Hıristiyan ve Yahudi halkın varlığı bu kültürel çeşitliliği oluşturmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Tuleytula, üç semavî dine ve dolayısıyla bu dinlerin âlimlerine aynı çatı altında ev sahipliği yapmıştır.

Tuleytulalı âlimler daha çok hadis ve fıkıh ilimleriyle ilgilenmekle beraber gerek diğer İslamî ilimlerde gerekse sosyal bilimler ve fen bilimleri alanlarında hatırı sayılır derecede nüfuzları bulunmaktadır. Mühendislik alanında Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Ensarî el-Kuşubrî[744] buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Fakat Endülüs Emevîleri döneminde daha ziyade dinî ilimler ile Arap dili ve edebiyatı alanında gelişmeler yaşandığı ve genellikle bu alanlarda âlimler yetiştiği görülmektedir. İbnü'z-Zerkale gibi pozitif bilimlerle ilgilenen Tuleytulalı âlimler daha ziyade Mülûkü't-Tavâif döneminde görülmektedir.

Endülüs'te İslam âlimlerinin genellikle Mâlikî mezhebine bağlı olduğunu görmekteyiz. Fakat İbn Âmine el-Hicârî bu duruma bir istisna teşkil eder. Çünkü kendisi Şâfiî bir fâkihtir.[745] İslam dünyasında olduğu gibi Endülüs'te de kadın âlimlerin varlığı bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi Tuleytulalı fakih olan Fâtıma bint Yahyâ b. Yûsuf el-Megâmî'dir.[746] Çalışmamız için yaptığımız araştırmada ulaşabildiğimiz tek kadın âlim olması onu önemli kılmaktadır.

Müslüman fethi ile birlikte İber Yarımadası yeni bir kültürle tanışmıştır. Müslüman hükümdarların âlim kimselere değer verdiği hatta istikrarın sağlanması için âlimler tarafından zaman zaman yönlendirilmeye göz yumdukları söylenmektedir.[747] Dolayısıyla Şâfiîlik gibi yarımadaya ulaşan yeni görüşler bazı âlimler tarafından kabul görmeyince yaygınlaşamamıştır.[748] Buna mukabil İslam hâkimiyeti bölgede doğal sınırlarına ulaştığında muhtemelen mevcut İslamî birikim yetersiz gelmeye başlamış ve halifeler gibi önemli kimselerin de desteğiyle birlikte Endülüslü âlimler hac vazifelerini yerine getirmek ve bununla birlikte ilmî bilgiler elde etmek amacıyla doğu seyahatlerinde bulunmuşlardır.

---

[744] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 352.
[745] Humeydî, II, s. 639.
[746] İbn Beşküval, III, s. 991.
[747] Hatta Sâid el-Endelüsî et-Tuleytulî (ö. 462/1070) adlı âlimin vefatına yakın yıllarda şöyle bir ifadesi bulunduğu söylenmektedir; *"Allah'a hamdolsun, Endülüs'te şartlar o kadar iyi ki, (daha önce yasaklanan) şu bilimlere müsaade edilmekte ve onlar üzerinde çalışma yasaklanmamamktadır."* Buradan anlaşıldığı üzere Endülüs'te zaman zaman ilmî konularda kısıtlamalar yapılmış olmalıdır. (bk. George F. Hourani, "Endülüste Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", (trc. Mehmet Özdemir), *DA*, yıl 2000, c. II, sayı 6, s. 211.)
[748] Hourani, s. 201-202.

Böylece edindikleri tecrübeleri ve birikimleri vatanlarına dönmeleriyle birlikte talebelerine ve halka aktarma fırsatı bulmuşlardır.

Çalışmanın bu bölümünde, Tuleytula ve çevresinde doğmuş veya yaşamış yahut bölgede bir müddet kalmış olan âlimleri ilim dalları altında alfabetik olarak sıralanmıştır. Ayrıca âlimlerin vefat tarihlerini dikkate alırken bunu Emevî Devleti'nin son bulduğu yıl olan 422/1031'e kadar getirip burada bırakılmamış, bilakis 20 yıl ilave ederek daha geniş bir sürede inceleme yapılmıştır. Çünkü bu âlimler, konumuz olan zaman dilimi içerisinde Tuleytula'daki ilmî ortamın oluşumunda ve zenginliğinde pay sahibidiydi.

A. Hadis İlmi ve Yetişen Âlimler

Endülüs'te İslam fethiyle birlikte hadis ilmi zamanla yaygınlık kazanır. Endülüs Emevî Halifeleri'nin ilme ve âlimlere önem vermesi ve onlara iltifat etmesi, diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi hadis ilminin de gelişmesine yardım ettiğini tahmin etmek zor değildir. Hatta III. Abdurrahman ve II. Hakem gibi ilk Endülüs Emevî Halifeleri'nin muhaddislerden ders aldığı söylenmektedir.[749]

Hadis ilminin Endülüs'teki varlığı fıkhî gereksinimler sonucu ortaya çıkmıştır denilebilir.[750] Ayrıca Endülüslü âlimlerin doğu seyahatine çıkmaları ve oralarda hadis derslerine katılmaları yahut hadis âlimleriyle karşılaşmaları mezkûr ilmin bu topraklarda gelişmesine yardım etmiş olmalıdır. İmam Mâlik'in eserlerinin ve görüşlerinin Endülüs'te şöhret bulması da muhtemelen bu şekilde gerçekleşmiştir. Şimdi de ele aldığımız zaman dilimi içerisinde kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgeyle bağlantısı bulunan hadis âlimlerini alfabetik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Abdullah b. Bekir b. Kâsım el-Kuzâî : Ebû Muhammed olarak da bilinen Tuleytulalı bir muhaddistir. Kendisinin güvenilir bir ravi olduğu söylenmektedir. 407/1016-1017 yılında doğu seyahatine çıkmış ve birçok âlimin ilminden istifade edip onlardan ders almıştır. Kendisi 431/1039-1040'da vefat etmiştir.[751]

Abdullah b. İbrâhim b. Muhammed b. Abdullah b. Ca'fer el-Ümevî el-Asîlî : Asîl[752] adı verilen yerleşim yerinden olup Ebû Muhammed olarak bilinir.[753] el-Asilî'nin büyük hadis ve fıkıh âlimlerinden olduğu söylenmektedir. Kayrevan, Mısır ve Mekke gibi

[749] Mustafa Öztoprak, *Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği"*, [y.y., t.y.], s. 36.
[750] Öztoprak, s. 38-39.
[751] İbn Beşküval, II, s. 411-412.
[752] Asîl'in Tuleytula'ya bağlı bir yerleşim yeri olduğu söylenmektedir. (Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 212-213.)
[753] İbnü'l-Faradî, III, s. 426-427; Humeydî, I, s. 400-401.

yerlere ilim yolculukları bulunmaktadır.[754] Mekke'de Buhârî'nin *Sahîh* adlı eserini Ebû Zeyd el-Mervezî'den[755] okumuştur.[756] Mekke'den Irak'a yönelmiş burada Bağdat, Kûfe, Basra gibi önemli merkezlere de uğramıştır. Irak'tayken bir muhaddis ve fakih olan Ebû Bekir eş-Şâfiî Muhammed b. Abdullah b. İbrahim b. Abdullah el-Bezzâz (ö. 354/965)[757] gibi âlimlerin ilminden istifade etmiştir.[758]

Kendisi, II. Hakem devrinin sonlarında Endülüs'e dönmüş,[759] vefatına kadar da burada ilmî çalışmalarına devam etmiştir.[760] Endülüs'teki hadis ilminin gelişmesinde önemli bir yeri olduğunu düşündüğümüz el-Asîlî, Ebû Zeyd el-Mervezî'den[761] edinilen rivayetlerle Buhârî'nin *Sahîh*'ini aktardığı söylenmektedir.[762]

Mâlik b. Enes'in fıkhı hakkında bilgiye sahip olan Ebû Muhammed'in; İmam Mâlik, İmam Şâfî ve İmam Ebû Hanîfe'nin ihtilaflı görüşlerini bir kitapta topladığı söylenmektedir. el-Asîlî'nin, hadiste olduğu kadar fıkıh ilminde de bilgi sahibi bir âlim olduğunu görmekteyiz. Kendisi, 11 Zilhicce 392'de (21 Ekim 1002)[763] bir diğer görüşe göre de 400/1009-1010 yılı civarında vefat etmiş[764] ve aynı gün ikindi namazını müteakip Kadı Ahmed b. Abdullah tarafından cenaze namazı kılınarak defnedilmiştir.[765]

Abdullah, Muhammed b. Nasr b. Ebyâd b. Mahbûb b. Sâbit el-Ümevî en-Nahvî : Ebû Muhammed olarak da bilinen Abdullah Tuleytulalı olup Kurtuba'da yaşamını sürdüren bir hadis âlimidir. Ebû Ca'fer b. Avnullah, Halef b. el-Kâsım, Hâşim b. el-Yahyâ gibi birçok kimseden rivayetleri bulunmaktadır. Hadislerin toplanması, takyidi ve zabtıyla ilgili bilgi sahibi olduğu söylenmektedir. Kendisi 399 veya 400 (1008-1010) yılında vefat etmiştir.[766]

Abdullah b. Saîd b. Ebû Avf el-Âmilî er-Rabâhî : Tuleytula'nın batısında bulunan Rabâh[767] adlı yere nispet edilen Abdullah b. Saîd Tuleytula'da yaşamını sürdürmüştür.[768]

---

[754] Humeydî, I, s. 400-401.
[755] Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 371/981), Buhârî'nin *Sahîh*'ini Endülüs'e aktaran âlimler arasında bulunmaktadır. (bk. Mustafa Öztoprak, *Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği,* Sinop [t.y.], s. 114-115.)
[756] İbnü'l-Faradî, III, s. 426-427; Humeydî, I, s. 400-401.
[757] Ebû Bekir eş-Şâfiî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selman Başaran, "Ebû Bekir eş-Şâfiî", *DİA*, İstanbul 1994, X, s. 112-113.
[758] Humeydî, I, s. 400-401.
[759] İbnü'l-Faradî, III, s. 426-427.
[760] Humeydî, I, s. 400-401.
[761] Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 371/981), Buhârî'nin *Sahîh*'ini Endülüs'e aktaran âlimler arasında bulunmaktadır. (bk. Mustafa Öztoprak, *Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği,* Sinop [t.y.], s. 114-115.)
[762] İbnü'l-Faradî, III, s. 426-427; Humeydî, I, s. 401.
[763] İbnü'l-Faradî, III, s. 427.
[764] Humeydî, I, s. 400-401.
[765] İbnü'l-Faradî, III, s. 427.
[766] İbn Beşküval, I, s. 388-389.
[767] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.
[768] İbn Beşküval, III, s. 412.

Endülüslü Mâliki fakihi ve muhaddisi olan İbn Ebû Zemenîn'in (ö. 399/1008)[769] ilminden istifade etmiştir. Kendisinin fazilet sahibi bir kimse olduğu ve namaz kılmaya ayrı bir önem verdiği söylenmektedir. Hatta İbn Beşküval'den edindiğimiz bilgiye göre Abdullah b. Saîd sabah namazından önce mescidin kapılarını açar, yatsı namazından sonra ise kapatır. Hadis ilmiyle de meşgul olmuş olan Abdullah b. Saîd 432/1040-1041 yılında vefat etmiştir.[770]

Abdurrahman b. Muhammed b. Abbâs el-Ensârî : Ebû Muhammed olarak da bilinen Abdurrahman b. Muhammed Tuleytulalıdır. Ayrıca kendisi İbnü'l-Hassâr olarak da tanınmaktadır. İbnü'l-Hassâr'ın Tuleytula Camii'nde bir süre imam ve hatip olduğu söylenmektedir. Ebü'l-Ferec Abdûs b. Muhammed, Ebû Abdullah Muhammed b. Amr İbn Ayşûn, Temmâm b. Abdullah, Ebû Muhammed Ümeyye el-Kâdı ve Şekûr b. Hubeyb gibi Tuleytulalı birçok kimseden rivayeti bulunmaktadır. Kurtubalı Ebû Ca'fer b. Avnullah, Halef b. Kâsım gibi birçok kimsenin ilminden istifade etmiştir. Doğuya yaptığı sefer esnasında hem hac vazifesini ifa etmiş hem de hadislerin riayeti ve toplanması hakkında ilim sahibi olmuştur. Kendisinin güvenilir bir muhaddis olduğu söylenmektedir. Rivayete göre Abdurrahman b. Muhammed 351 yılında Ramazan aynın ortalarında (Ekim 962) doğmuş ve 438/1046-1047 yılında vefat etmiştir.[771]

Abdurrahman b. Osmân b. Saîd b. Züneyn b. Âsım b. İdrîs b. Behlûl b. Ezrâk b. Abdullah b. Muhammed es-Sadefî : Ebü'l-Mutarrif olarak da bilinen Tuleytulalı bir âlimdir. Kendisinin birçok eseri bulunduğu söylenmektedir. *Kitâbü aşereti'n-nisâ fî iddeti eczâ', Kitabü'l-menâsik, Kitâbü'l-emrâz* bunlar arasında yer alır. 381/991-992 yılında doğu seyahatine çıkmış ve aynı zamanda hac vazifesini yerine getirmiştir. Bu esnada gerek Mekkeli, gerek Mısırlı gerekse Kayrevanlı birçok âlim ile karşılaşır. Kendisi 327/938-939 yılında doğup, Zilkâde 403/Mayıs-Haziran 1013'te vefat etmiştir.[772]

Abdûs b. Muhammed b. Abdûs : Tuleytulalı olup Ebu'l Ferec olarak bilinmektedir. Tuleytulalı Abdurrahman b. Îsâ, Ebû Gâlib Temmâm b. Abdullah gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. On beş yıl arayla iki kez doğu seyahatinde bulunmuştur. Seyahatlerinde Mekkeli Muhammed b. Hüseyin el-Âcurî, Ebu'l Abbâs el-Kindî, Mısırlı Hamza b. Ali el-Kinânî, Ebû Ali b. Şa'bân, Hasan b. Rakik, Ebû Bekir Ahmed b. Mahmud b. İsmâil gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Endülüs'e döndüğünde ise Tuleytula ve Talebîra arasında yolculuk yapmaya devam etmiştir. Zâhid bir kimse olduğu söylenen Abdûs b.

[769] Saffet Köse, "İbn Ebû Zemenîn", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, s. 499.
[770] İbn Beşküval, III, s. 412.
[771] İbn Beşküval, II, s. 489-490.
[772] İbn Beşküval, II, s. 470-471.

Muhammed hadis ilmiyle de ilgilenmiş olup Zilkade 396/Temmuz-Ağustos 1006'da Tuleytula'da vefat etmiş ve aynı gün mezkûr şehre defnedilmiştir.[773]

Ahmed b. Hakem Muhammed el-Âmilî : Ebû Ömer nisbesine sahip olan ve İbn Lübâbe olarak da bilinen Ahmed b. Hakem Kurtubalı olup Tuleytula'da kadı olarak görev yapmıştır. Kendisinin rivayet ilmiyle uğraştığı ve görevi esnasında Tuleytula'da vefat ettiği söylenmektedir.[774]

Ahmed b. İshâk b. Mervân b. Câber el-Gâfikî : Ebû Ömer nisbesine sahip olup Kurtubalıdır. Ahmed b. Hâlid, Abdullah b. Yûnus, Muhammed b. Abdülmelik İbn Eymen, Kâsım b. Asbağ gibi âlimlerin ilminden faydalanmıştır. Hac vazifesini yerine getiren Ebû Ömer, Buhârî'nin (ö. 256/870) sünen ile ilgili olan eserini yazıya geçirmiştir. Ahkâmü'l-Kadı[775] olarak Tuleytula'da görev yapmış olup 372/982-983 yılında vefat etmiştir.[776]

Ahmed b. Muhammed b. Ubeyde el-Ümevî : Ebû Ca'fer nisbesine sahip olan ve aynı zamanda İbn Meymûn olarak da bilinen Ahmed b. Muhammed Tuleytulalıdır. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ümeyye, Ebû Nuhammed Abdullah b. Ferh b. Ma'rûf, Muhammed b. Amr b. Ayşûn, Abdullah b. Abdülvâris, Şekûr b. Habîb, Ebû Gâlib Temmâm b. Abdullah, Abdûs b. Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî gibi Tuleytulalı büyüklerden rivayette bulunmuştur. Kendisinin ilim ehli olup hadis rivayetleriyle ilgilenen, İmam Mâlik'in görüşlerini bilen zeki ve ahlaklı bir kimse olduğu söylenmektedir.[777]

Ebû Ca'fer b. Avnullah, Ebû Abdullah b. Müferric, Halef b. Muhammed el-Havlânî, Abbâs b. Asbağ, Ebû Abdullah b. Ebû Düleym, Hattâb b. Mesleme b. Bütrî, Ebû Muhammed b. Abdülmü'min, Ebü'l-Hasen el-Antâkî, Halef b. Kâsım gibi birçok kimsenin ilmiden Kurtubalı arkadaşı Ebû İshâk ile birlikte istifade etmiştir. Yine Ebû İshâk ile birlikte 380/990-991 yılında doğu seyahatinde bulunmuş aynı zamanda hac vazifesini yerine getirmiştir. Burada Mekkeli Ebu't-Tâhir Muhammed b. Muhammed Cibrîl el-Uceyfî, Ebû Ya'kûb Yûnus b. Ahmed Es-Saydelânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah b. Cehzam, Ebu'l-Kâsım es-Sakatî gibi kimselerin ilminden yararlanmıştır. Tuleytula'ya geri dönmeden önce Mısırlı, Kayrevanlı, Trabluslu kimselerin de ilminden istifade etmiştir.[778]

---

[773] İbnü'l-Faradî, II, s. 571-572.
[774] İbn Beşküval, I, s. 45.
[775] Ahkâm, "hüküm" kelimesinin çoğulu olmakla birlikte fıkıh ilminde "karar ve yargı" anlamlarına gelmektedir. (bk. Ahmet Özel, "Ahkâm", *DİA*, Ankara 1988, I, s. 550.) Böylece Ahkâmü'l-Kadı ile o dönemde yargı işleriyle görevli olan kimse ifade edilmiş olmalıdır.
[776] İbnü'l-Faradî, I, s. 109.
[777] İbn Beşküval, I, s. 51-53.
[778] İlminden yararlandığı diğer âlimler için bk. İbn Beşküval, I, s. 52.

Ahmed b. Muhammed 353/964-965 yılında doğup Şaban 400/Mart-Nisan 1010'da vefat etmiş ve Tuleytula'ya defnedilmiştir.[779]

Ahmed b. Saîd b. Mes'ade el-Hicârî : Tuleytula bölgesinde bulunan Vâdi'l-Hicâra bölgesine mensup bir muhaddis olduğu söylenmektedir. Kendisi Zilhicce 320'de (Aralık 932) Endülüs'te vefat etmiştir.[780]

Ahmed b. Yahyâ b. Hâris b. el-Ümevî : Ebû Ömer nesbesine sahip bir Tuleytulalıdır. Zühd ve Rekâik ile ilgilenmiş ve kendisi gibi Tuleytulalı olan Abdûs b. Muhammed gibi kimselerden bilgiler rivayet etmiştir.[781]

Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhim Asîlî : Tuleytula bölgesinde bir yerleşim yeri olduğu söylenen Asîl adlı yere nisbet edilir. Asîlî, Endülüs'te idarecilik yapmış bir muhaddistir. Muhtemelen günümüze ulaşmamış olan *el-Âsâr ve'd-delâ'il fi'l-hilâf* adlı eserin sahibidir. Aynı zamanda şâir ve edip olan Asîlî'nin, 390/999-1000 civarında Endülüs'te vefat ettiği söylenmektedir.[782]

Halef b. Ahmed b. Halef el-Ensârî : Ebû Bekir olarak bilinip ayrıca er-Rahavî olarak da meşhur olan Halef b. Ahmed, Tuleytulalı olup 420/1029-1030 yılında vefat etmiştir. İlim seyahatiyle doğuya giden Halef b. Ahmed'in Ebû Muhammed b. Ebû Zeyd gibi kimselerden rivayetleri bulunmaktadır. Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed et-Trablusî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Ebü'l-Mutarrıf b. Seleme gibi kimselerin de Halef b. Ahmed'ten hadis rivayet ettiği söylenmektedir. İyi bir insan olup ahkâm ve mesâil[783] konularında uzman bir kimsedir. Ayrıca rivayete göre Halef b. Ahmed, dönemin Tuleytula kadısını proveke etmeye çalışmış ve muhtemelen başarılı olamayınca şehirden uzaklaşmıştır.[784]

Halef b. Sâlih b. İmrân b. Sâlih et-Temîmî : Kendisi Ebû Ömer olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Abdurrahman b. Îsâ gibi kimselerden hadis naklettiği söylenmektedir. Halef b. Sâlih, Zilhicce 378/Mart-Nisan 989'da vefat etmiştir.[785]

Halef b. Yûsuf b. Nasr : Tuleytula bölgesi içerisinde yer alan ve Tâcu Nehri'nin kıyısında bulunan Talebîra[786] adlı yerleşim yerindendir. Ebû Bekir olarak da bilinmektedir.

---

[779] İbn Beşküval, I, s. 51-53.
[780] Humeydî, I, s. 198.
[781] İbn Beşküval, I, s. 78.
[782] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 213.
[783] Mesâil şu şekilde tarif edilmiştir: *"Bir ilim dalının ana unsurları arasında yer alan ve ilgilendiği konuları teşkil eden mesâil, İslâmî ilimlerin özellikle fıkıh ve kelâma dair eserlerinde yaygın biçimde kullanılan bir terimdir."* Fıkıh ilminde ise mesâil şu şekilde izah edilmektedir: *"...hem fetvaya konu olan hususlar hem de mezhep içinde veya mezhepler arasında tartışılan ve kesin bir sonuca bağlanamayan problemler mesâil kavramıyla ifade edilir."* Adnan Bülent Baloğlu, "Mesâil", *DİA*, Ankara 2004, XXIV, s. 264.
[784] İbn Beşküval, I, s. 267.
[785] İbn Beşküval, I, s. 257.
[786] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 37-38; İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551.

Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah b. Saîd ve Muhammed b. Hişâm b. el-Leys gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır. Fıkıh ilminde *Muhtasar*'ı bulunan Ebû Abdullah b. Ayşûn'un ilminden istifade etmiştir. Ebû İshâk ve Ebû Ca'fer ondan hadis rivayet etmişlerdir. Halef b. Yûsuf, Şaban 396'da (Mayıs 1006) vefat etmiştir.[787]

İbrahim b. Muhammed el-Ensarî ed-Darîr el-Mecnegûnî[788] **:** Ebû İshak olarak bilinir. Endülüs'te bir yerleşim yeri olan Mecnegûn'a nispet edilir. Tuleytula asıllı olup Kurtuba'da yaşamıştır. Ebû Abdullah el-Meğamî el-Mukarrî'den eğitim görmüştür. Ebû Bekr Cemâhir b. Abdurrahman el-Mihcemî'den[789] hadis işitmiştir. Kur'an-ı Kerim'i tecvit ile okumaktadır. Kendisi, Şâban 519/Eylül 1125 yılında vefat etmiştir.[790]

İbrâhim b. Muhammed b. Hüseyin b. Şinzîr el-Ümevî : Kendisi Ebû İshâk nisbesine sahip bir Tuleytulalıdır. Arkadaşı Ebû Ca'fer b. Meymûn ile birlikte Kurtuba'ya gittiği ve Kurtubalı büyüklerin ilminden istifade ettiği söylenmektedir. Bunun dışında doğu seyahatinde de bulunmuştur. Zâhid oluşunun yanı sıra hadis ilminde ve fıkıh ilmiyle ilgili olan temyîz hakkında bilgi sahibi olduğu söylenmektedir. Rivayete göre İbrâhim b. Muhammed 352/963-964'te doğmuş, olup 401 veya 402 senesinde (1010-1012) vefat etmiştir.[791]

İbrâhim b. Muhammed b. Şinzîr el-Ümevî : Kendisi Ebû İshâk olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. İlelü'l-Hadîs[792] alanında bilgi sahibi olup, Kütübüz'-zühd ve'l-kerâmât dersleri vermiştir. Rivayete göre *El-Müdevvene* ve *el-Müstahrece* adlı eserleri özetlemiş aynı zamanda mezkûr eserleri hıfzetmiştir.[793]

İbrâhim b. Muhammed b. Vesîk : Kendisi Ebû İshâk olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Ebû İshâk İbrâhim b. Şinzîr ve Ebû Ca'fer b. Meymûn'dan rivayetleri bulunmaktadır. Ayrıca kendisinin ilim konusunda çok titiz olduğu ve gerek rivayetlerinde gerekse nakillerinde sika olduğu söylenmektedir.[794]

İshâk b. Zûnâb : Tuleytula ehlinde olup Tuleytula kadılığı yapmıştır. 303/915-916 yılında vefat etmiş[795] bir muhaddis olduğu söylenmektedir.[796]

---

[787] İbn Beşküval, I, s. 257-258.
[788] Mecnegûn için bk. Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 58.
[789] Kelime المحجمي şeklinde yazılmıştır. Aynı kelime *Büldanü'l-Endelüs*'te الحجري şeklinde geçmektedir. bk. Benî Yasin, s. 472.
[790] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 58.
[791] İbn Beşküval, I, s. 150-151.
[792] İlelü'l-Hadîs, hadislerin sıhhatini zedeleyebilecek illetleri inceleyen bilimdir. (bk. Ayhan Tekineş, "İlelü'l-Hadîs", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, s. 84.)
[793] İbn Beşküval, I, s. 153.
[794] İbn Beşküval, I, s. 154.
[795] İbnü'l-Faradî, I, s. 141; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Kahire 1989, I, s. 259.
[796] Humeydî, I, s. 259.

İsmâil b. Ahmed el-Hicârî : Kendisinin ilim ehli ve fazilet sahibi bir muhaddis olduğu söylenmektedir. El-Hicârî, Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin (ö. 361/971) Kayrevanlı önemli kimseler hakkında yazdığı eseri[797] bizzat müellifinden dinleyip naklettiği söylenmektedir.[798] Kaynaklarda vefat tarihi zikredilmeyen el-Hicârî'nin IV/X-XI. yüzyılda yaşadığını düşünmekteyiz. Bu kanaate varmamızın sebebi ise el-Hicârî'nin, Muhammed b. Hâris ile karşılaşması ve mezkûr eseri bizzat ondan dinlemiş olmasıdır.

İsmâil b. Yûnus b. el-Mûri : Tuleytula bölgesinde bir kale olan Mûri'ye nispet edilir. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım es-Sugerî'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû Amr el-Hürmüzî hadis rivayet etmiştir.[799]

Kâsım b. Mes'ade el-Bekrî el-Hicârî : Ebû Muhammed olarak da tanınan[800] Vâdi'l-Hicâralı bir muhaddis olduğu söylenmektedir. İlmi seyahatlerde bulunmuş[801] ve bu sırada Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, Ebû Ya'kub el-Mencenîkî ve Mâlik b. Ali el-Kafsî gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir.[802] Kendisinin 317/929-930'da vefat ettiği söylenmektedir.[803]

Kâsım b. eş-Şârih er-Rabâhî : Bir muhaddis olan Kâsım b. eş-Şârih er-Rabâhî, Rabâh adlı yerleşim yerine nispet edilir. Kendisi aynı zamanda fıkıh ilmiyle de ilgilenmiştir.[804]

Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn : Tuleytulalı olup Ebû Abdullah nisbesine sahiptir. Fakih olup mesâil ilmiyle ilgilendiği ve fıkıhla ilgili bir muhtasarı bulunduğu söylenmektedir. Tuleytulalı Vesîm b. Sa'dûn ve Vehb b. Îsâ'nın ilminden istifade etmiştir. Bunun yanında Kurtubalı Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ gibi kimselerin ilminden de yararlanmıştır. Hadis ilmini arttırmak amaçlı doğu seyahatlerinde bulunmuştur. Safer 341/Haziran-Temmuz 952'de memleketi olan Tuleytula'da vefat etmiştir.[805]

Muhammed b. Amr b. Saîd b. Ayşûn el-Ezdî : Tuleytulalı olup Ebû Abdullah nisbesine sahiptir. Gerek Tuleytulalı gerekse Kurtubalı büyüklerin ilminden istifade ettiği söylenmektedir. Doğu seferleri sırasında Mekkeli Ebû Saîd b. el-A'râbî ile karşılaşmış ve

---

[797] Mâlikî fakihi ve biyografi yazarı olan Huşenî'nin mezkûr eseri muhtemelen çeşitli âlimlerin yanı sıra Kayrevan'da kadılık vazifesinde bulunan kimselerin yer aldığı *Tabakatü ulemâi İfrîkıyye* adlı eser olmalıdır. (bk. Ahmet Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 421-422.)

[798] Humeydî, I, s. 249-250.

[799] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 221.

[800] İbnü'l-Faradî, II, s. 606-607.

[801] Humeydî, II, s. 529-530.

[802] İbnü'l-Faradî, II, s. 606-607.

[803] İbnü'l-Faradî, II, s. 606-607; Humeydî, II, s. 530.

[804] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.

[805] İbnü'l-Faradî, II, s. 723.

kendisinin ilminden istifade etmiştir. Hadis ilmiyle meşgul olan Muhammed b. Amr, Receb 376/Kasım-Aralık 986'da vefat etmiştir.

Muhammed b. Ebû Sahlûye er-Rabâhî : Fıkıh ilmiyle de ilgilenmiş olan er-Rabâhî, Tuleytula'ya yakın bir yerleşim yeri olan Rabâh'a nispet edilir.[806]

Muhammed b. İbrâhim b. Hayyûn : Vadi'l-Hicâralı olup Ebû Abdullah olarak da bilinir. Ebû Abdullah el-Huşenî, İbn Vazzâh, Abdullah b. Meserre ve Muhammed b. Abdullah gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Kendisinin uzun yıllar ilmi seyahatte bulunduğu ve bu esnada Ali b. Abdülaziz, Abdullah b. Ahmed b. Abdüsselâm en-Nisâbûrî gibi âlimlerin ilminden istifade ettiği bilinmektedir. Ayrıca Bağdat'a gittiği ve burada hadis ilmi ile meşgul olduğu söylenmektedir. Hadis âlimlerinden olan Muhammed b. İbrâhim aynı zamanda bir şâirdir. Kendisinin Kurtuba'da Zilkâde 305'te (Nisan-Mayıs 918) vefat ettiği söylenmektedir.[807]

Ömer b. Ali el-Hicârî : Tuleytula bölgesi sınırlarında[808] bulunan Vâdi'l-Hicâra'dan olduğunu düşündüğümüz Ömer b. Ali, Ebû Hafs olarak da bilinmektedir. Ebû Ca'fer b. Avnullah, Abbas b. Asbağ ve Ahmed b. Hâlid gibi kimselerden rivayetleri bulunmaktadır. Mısır'a yaptığı ilmi seyahati esnasında Ebû Abdullah b. el-Veşşâ'yı görmüş ve onun ilminden istifade etmiştir. Ömer b. Ali'den el-Havlanî hadis rivayet etmiş ve Havlanî icazetini 397/1006-1007'de almıştır.[809] Bu durumda Ömer b. Ali hicri IV. yüzyılın sonu yahut hicri V. yüzyılın başında vefat etmiş olmalıdır.

Saîd b. Ebû Hâmid : Tuleytula halkındandır. Muhammed b. Vaddâh, İbn Kazzâz ve el-Huşenî gibi kimselerin bilgilerinden faydalanmıştır. İyi bir insan olduğu söylenmektedir. 303/915-916 yılında vefat etmiştir.[810] İbn Vaddâh'ın (ö. 287/900) önemli bir hadis âlimi[811] Huşenî'nin (ö. 286/899) hadis ve dil âlimi olduğu[812] düşünülürse Saîd b. Ebû Hâmid de hadis ilmiyle iştigâl etmiş olmalıdır. İbn Kazzâz olarak bilinen İbrâhim b. Muhammed b. Bâz (ö. 274/887) adlı kimsenin de fıkıh âlimi olduğu unutulmamalıdır.[813]

---

[806] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.
[807] İbnü'l-Faradî, II, s. 666-668.
[808] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 343; Bekrî, II, s. 892.
[809] İbn Beşküval, II, s. 576.
[810] İbnü'l-Faradî, I, s. 295.
[811] İbn Vaddâh için bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Vaddâh", *DİA*, İstanbul 1999, XX, s. 435-436.
[812] Huşenî için bk. Nuri Topaloğlu, "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 420-421.
[813] İbnü'l-Faradî, I, s. 37.

Saîd b. Mes‘ade : Kendisinin Vâdi’l-Hicâralı bir muhaddis olduğu söylenmektedir. Humeydî mezkûr muhaddisin ölüm tarihini 273/886-887 olarak vermiş, ayrıca bu tarihin 288/900-901 olarak söylendiğini de belirtmiştir.[814]

Saîd b. Osman : Tuleytula’daki nahiyelerden Mekkâdeli[815] olup, Ebû Osman olarak da tanınan bir muhaddis olduğu söylenmektedir. Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Hüseyin ve Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır.[816]

Vehb b. Hazm b. Gâlib : Hadis ilmiyle iştigal eden Vehb b. Hazm Tuleytulalı olmakla birlikte seyahati esnasında Irak’a gidip Şam’da bir süre yaşamıştır.[817]

Yûsuf b. Asbağ b. Hızır el-Ensârî : Ebû Ömer olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî, Feth b. İbrâhim ve Ebü’l-Mutarrif b. Züneyn gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır. Yûsuf b. Asbağ rivayet toplayarak hadis ilmiyle iştigal etmiştir. İmam Mâlik’in *Muvatta* adlı eserini toplamaya çalışmıştır. Kendinin 431 yılı Safer ayında (Ekim-Kasım 1039) vefat ettiği söylenmektedir.[818]

Zikrettiğimiz âlimlerden başka Tuleytula ve çevresine nispet edilen hadis âlimleri arasında Kâsım b. eş-Şârib er-Rabâhî,[819] Mes‘ûd b. Hulesa (خُلصة) el-Kelbî er-Rabâhî,[820] Hafs b. Ömer el-Hicârî (ö. 288/900-901),[821] bulunmaktadır.

B. Fıkıh İlmi ve Yetişen Âlimler

Endülüs Emevî Devleti emirlerinden I. Hişâm’ın fıkıh âlimlerine özel bir saygısı vardı. Hatta görüşlerini benimsediği İmam Mâlik’e Endülüs’te yaşaması için teklifte bulunduğu söylenmektedir. Kendisi Endülüs’te o gün yaygın olan Evzâî mezhebi[822] yerine resmi mezhep olarak Mâlikî mezhebini seçmiş ve onun dönemi itibariyle Mâlikî mezhebi bölgede bir fıkhî mezhep olarak öne çıkmıştır. Ayrıca I. Hişâm döneminde yaşayan Yahyâ b. Yahyâ ve Tuleytulalı Îsâ b. Dînâr gibi Endülüs’te fıkıh alanında önemli isme sahip olan âlimleri Mâlik b. Enes’ten ders aldıkları bilinmektedir.[823]

---

[814] Humeydî, I, s. 363.
[815] Yâkût, *Mu’cem*, V, s. 179.
[816] İbn Beşküval, III, s. 340.
[817] İbnü’l-Faradî, II, s. 876.
[818] İbn Beşküval, III, s. 971.
[819] Humeydî, II, s. 529.
[820] Humeydî, II, s. 558.
[821] Humeydî, I, s. 306.
[822] Evzâî Mezhebi, Şam (Suriye) menşeli olup kurucusu Ebû Amr Abdurrahman el-Evzâî’dir (ö. 157/774). Ebû Amr’ın arkadaşı olan Endülüs müftüsü ve Kurtuba hatibi olan Sa‘saa b. Selâm el-Endelüsî’nin çabalarıyla mezkûr mezhep yarımadada yayılmıştır. Evzâîliğin Endülüs’te 230/844 yılına kadar varlığını sürdürdüğü söylenmektedir. (bk. Salim Öğüt, “Evzâî”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 546.)
[823] S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (trc. Yusuf Yazar), 1990 Ankara, s. 92-93.

Tuleytulalı âlimlerin hadis ilmine verdikleri önem kadar fıkıh ilmine de benzer ihtimamı gösterdiklerini söyleyebiliriz. Endülüs genelinde olduğu gibi Tuleytula'da da fâkihlerin genellikle Mâlikî mezhebine bağlı olduğunu görmekteyiz. Fakat ileride bahsedeceğimiz Tuleytulalı Şâfiî bir fâkih olan İbn Âmine el-Hicârî bu duruma bir istisna teşkil etmektedir.[824] Bahsedeceğimiz bir diğer önemli kimse de Tuleytulalı kadın bir fâkih olan Fâtıma bint Yahyâ b. Yûsuf el-Megâmî'dir.[825] Ayrıca çalışmamızda zikrettiğimiz birçok fıkıh âliminin ilmî seyahatler yaptığını söylemekte yarar vardır. Ele aldığımız zaman dilimi içerisinde Tuleytula'ya nisbet edilen fâkihleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Abdullah b. Abdurrahman b. Osmân b. Saîd b. Züneyn b. Âsım b. Abdülmelik b. İdrîs b. Behlûl b. Ezrâk b. Abdullah b. Muhammed el-Sadefî : Ebû Muhammed olarak bilinen bir Tuleytulalı bir fâkihtir. *Kitâbü'l-emri ve'n-nehyi* adlı eserin müellifi olan Abdullah b. Abdurrahman'ın zâhid ve âbid bir müctehid olduğu söylenmektedir. Babası Abdurrahman b. Osmân, Abdullah b. Ma'rûf, Şekûr b. Hubeyb, Feth b. İbrâhim, Temmâm b. Abdullah, Ebû Muhammed b. Ümeyye gibi Tuleytulalı kimselerden rivayetleri bulunmaktadır. Ayrıca Kurtubalı Ebû Ca'fer b. Avnullah, Ebû Abdullah b. Müferric, Abbâs b. Asbağ ve Halef b. Kâsım gibi birçok âlimin ilminden istifade etmiştir. 381/991-992 yılında babasıyla birlikte doğu seyahati yapmış ve hac vazifesini ifa etmiştir. Seyahati esnasında Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Bağdâdî gibi birçok âlimle[826] karşılaşmıştır. Seyahati sonrasında Tuleytula'ya dönmüştür. Rivayete göre 424/1032-1033 yılında vefat etmiş ve çok kalabalık bir halk kitlesi ile cenaze namazı kılınıp defnedilmiştir.[827]

Abdullah b. Hâris b. Mentîl : Tuleytulalı olup Ebû'l-Ferec olarak da bilinir. Mesâil[828] ilmiyle ilgilendiği söylenmektedir. Ebû'l-Ferec, Kadı Muhammed b. Yahyâ b. Abdülazîz tarafından halefi olarak seçilmiştir. Ramazan 373/Şubat-Mart 984'te vefat etmiştir.[829]

Abdullah b. Matar: Tuleytulalı olup Ömer b. Zeyd ve Muhammed b. Zeyd'in ilminden istifade etmiştir. Hac vazifesini yerine getirdiği bilinmektedir. Müftülük vazifesinde bulunmuştur.[830]

---

[824] Humeydî, II, s. 639.
[825] İbn Beşküval, III, s. 991.
[826] İbn Beşküval, II, s. Âlimlerin tamamı için bk. s. 407.
[827] İbn Beşküval, II, s. 406-409.
[828] Fıkıh ilminde ise mesâil şu şekilde izah edilmektedir: *"...hem fetvaya konu olan hususlar hem de mezhep içinde veya mezhepler arasında tartışılan ve kesin bir sonuca bağlanamayan problemler mesâil kavramıyla ifade edilir."* Adnan Bülent Baloğlu, "Mesâil", *DİA*, Ankara 2004, XXIV, s. 264.
[829] İbnü'l-Faradî, I, s. 408.
[830] İbnü'l-Faradî, I, s. 384.

Abdullah b. Saîd : Tuleytulalı olup aynı şehirde müftülük vazifesinde bulunmuştur. 317/929-930 yılında vefat etmiştir.[831]

Abdurrahman b. Temmâm : Ebû Mutarrif olarak da bilinen Tuleytulalı bir fâkihtir. Doğu seyahatleri sırasında Mekkeli Ebû Hafs b. Ömer b. Muhammed el-Cühmî, İbn Ebû Hasan Huzâî, Mısırlı Ebû Hasan en-Nîsâbûrî, Ebû Ali b. Şâban'ın bilgilerinden faydalanmıştır. Mesâil ilmiyle ilgilenen bir fakihtir. 310/922-923'de doğup, 379/989-990 yılında ise vefat etmiştir.[832]

Abdülcebbâr b. Muhammed b. Ümrân : Sahnûn gibi birçok âlimin ilminden faydalanan Abdülcebbâr b. Muhammed, Tuleytulalıdır. Fetva ehli olduğu ve birçok rivayeti bulunduğu söylenmektedir.[833]

Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm : Yahyâ b. İbrahim Müzeyn gibi kimselerin ilminden faydalanan Tuleytulalı bir fakihtir. Fetva ehlinden olup yaklaşık 300/912-913'te vefat etmiştir.[834]

Abdüsselâm b. Abdullah b. Ziyâd b. Ahmed b. Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî : Ebû Abdülmelik olarak da bilinmektedir. Kurtubalı lisanı ve hatipliği düzgün biri olduğu söylenmekle birlikte nesep âlimi olduğu da söylenmektedir. Tuleytula kadılığı yapmış olup Rebîulâhir 371/Ekim-Kasım 981'de vefat etmiştir.[835]

Abdüsselâm b. Velîd b. Zeydûn es-Sadefî : Tuleytulalı olup Ebû Megîs diye de bilinmektedir. Mesâil ilmiyle ilgilenen bir fakih olduğu söylenmektedir. Şevval 376/Şubat-Mart 987'de vefat etmiştir.[836]

Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ el-Kütâmî : Kendisi Tuleytula bölgesi dahilindeki yerleşim yerlerinden olan[837] Asîl'den olup, İbnü'l-Acûz olarak bilinmektedir. El-Kütâmî fıkıh âlimi olmakla birlikte şâir olduğu da söylenmektedir. Vehb b. Meserre el-Hicârî gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir.[838]

Ahmed b. Düheym b. Halîl b. Abdülcebbâr b. Harb : Ebû Ömer olarak da bilinen Ahmed b. Düheym Kurtubalıdır. Abdullah b. Yahyâ, Saîd b. Osman el-E'nâkî, Saîd b. Humeyr, Tâhir b. Abdülazîz ve Ebû Sâlih gibi birçok âlimden faydalanmıştır. İbrâhim b. Hammâd, İbn Ehi'l-Kâdı İsmâil b. İshâk da onun ilminden faydalanmıştır. Ahmed b. Düheym doğu seyahatlerinde bulunmuş, Ahkâmü'l-Kurân ile ilgili adını tespit edemediğimiz eser telif

[831] İbnü'l-Faradî, I, s. 385.
[832] İbnü'l-Faradî, I, s. 452-453.
[833] İbnü'l-Faradî, II, s. 485.
[834] İbnü'l-Faradî, II, s. 497.
[835] İbnü'l-Faradî, II, s. 491.
[836] İbnü'l-Faradî, II, s. 491-492.
[837] Yâkût, *Mu'cem*, I, s. 212-213.
[838] İbn Beşküval, I, s. 141.

etmiştir. Ayrıca güvenilir rivayetleri derlediği *Sünen*'i de bulunmaktadır. Nâsır, onu Ahkâmü'l-Kâdı olarak Tuleytula'ya atamıştır. İyi bir kadı olduğu söylenmektedir. Şevval 278/Ocak-Şubat 892'de doğup, 338/949-950 yılında vefat etmiştir.[839]

Ahmed b. Mugîs : Vefat tarihini tespit edemediğimiz Tuleytulalı bir fakih olup, kontrat ve sözleşme konularını ihtiva eden *el-Mukna fî ilmi'ş-şurût* adlı eserin müellifidir.[840]

Ahmed b. Nasr b. Hâlid : Ebû Ömer olarak da bilinen Ahmed b. Nasr Kurtubalı gibi algılansa da aslı Tuleytula'ya dayanmaktadır. Eslem b. Abdülazîz, Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Ömer İbn Lebâbe, Kâsım b. Esbah gibi âlimlerin ilminden faydalanmıştır. Kendisi Ahkâmu'ş-Şurta ve's-Sûk olarak görev yapmış ve Ceyyân kadısı olmuştur. Rivayete göre II. Hişâm, Ebû Ömer'in ilminden faydalanmıştır. Cemâziyelâhir 288/Mayıs-Haziran 901'de doğmuş, Receb 370/Ocak-Şubat 981'de vefat etmiştir.[841]

Ahmed b. Saîd b. Kevser el-Ensârî : Kendisi Ebû Ömer nisbesiyle de bilinen Tuleytulalı bir fakih olup 403/1012-1013 yılında bir hasalık sebebiyle vefat ettiğibilgisine sahip bulunmaktayız.[842]

Ahmed b. el-Velid b. Abdülhâlık b. Abdülcebbâr b. Bişr b. Abdullah b. Abdurrahman b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî Kâdî Tuleytılî : Künyesinden de anlaşılacağı gibi Arapların Bâhilî kabilesine mensuptur. Kendisi kadılık görevi yapmış Tuleytulalı bir âlim olup Endülüs'te vefat etmiştir.[843]

Ahmed b. el-Velîd b. Abdülhâlık b. Abdülcebbâr b. Kays b. Abdullah b. Abdurrahman b. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî : Ebû Saîd künyesine sahip olup Tuleytula ehlindendir. Künyesinden de anlaşılacağı gibi Arapların Bâhilî kabilesine mensup olmalıdır. Yahyâ b. Yahyâ'dan ve Îsâ b. Dînâr'dan rivayetleri vardır. Muhammed b. Hâris ise kendisinin ilminden faydalanmıştır. Aynı zamanda Tuleytula'da ve Ceyyân'da (Jaén) kadılık yapmıştır.[844] Îsâ b. Dînâr'ın 212/827-828'de vefat ettiği[845] ve Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin de 361/971'de vefat ettiği[846] göz önünde bulundurulduğunda Ebû Saîd'in IX. yahut X. yüzyılda yaşadığını düşünmekteyiz.

Ali b. Îsâ b. Ubeyd : Tuleytulalı olup Ebü'l-Hasen olarak da bilinir. Kurtubalı Abdullah b. Yahyâ, Saîd b. Osman, Ahmed b. Hâlid gibi kimselerden rivayetlerde

[839] İbnü'l-Faradî, I, s. 83-84.
[840] D. Yıldız, IV, s. 488.
[841] İbnü'l-Faradî, I, s. 107-108.
[842] İbn Beşküval, I, s. 72-73.
[843] Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avame, Beyrut [t.y.], VIII, s. 248.
[844] İbnü'l-Faradî, I, s. 62.
[845] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[846] Ahmet Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 421.

bulunmuştur. Tuleytulalı Vesîm b. Sa‘dûn gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Ali b. Îsâ fakih âlimlerinden olup mesâil hakkında muhtasar bir eseri olduğu söylenmektedir.[847]

Ebân b. Muhammed b. Dînâr : Ebû Muhammed künyesine sahiptir. Tuleytula ehlinden olup Kurtuba'da yaşamış bir fakihtir. El-Utbî'den ve Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn'den[848] ders almıştır. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâcî ise kendisinin ilminden faydalanmıştır.[849]

Ebû Muhammed el-Hicârî : Meşhur bir fakih, ayrıca hadis ilmiyle de ilgilenmiş zâhid bir kimsedir. Kendisinin Ebû Muhammed olarak şöhret bulduğu fakat adının İsmâil b. Ahmed el-Hicârî olduğu söylenmektedir.[850]

Eyyûb b. Süleyman : Önemli bir fakihtir. Tuleytula ehlindendir. Hicri 293 yılında 6 Şevval'i 7 Şevval'e bağlayan seher vaktinde (1 Ağustos 906) Tuleytula'da Yahyâ b. Katân ve Muhammed b. İsmâil ile birlikte öldürüldüğü söylenmektedir.[851] Yahyâ b. Katân, memleketi olan Tuleytula'da kadılık vazifesini yerine getirirken düşmanları tarafından öldürülmüştür.[852] Yahyâ b. Katân, kadılığı esnasında ihtilafa düştüğü kimseler tarafından öldürülmüş olmalıdır. Eyyûb b. Süleyman'ın da aynı sebeple öldürüldüğünü düşünmekteyiz.

Fâtıma bint Yahyâ b. Yûsuf el-Megâmî : Endülüslü hanım âlimlerden olan Fâtıma bint Yahyâ bir fakihtir. Aynı zamanda kardeşi Yûsuf b. Yahyâ el-Megâmî'nin de fâkih olduğu söylenmektedir.[853] Fâtıma bint Yahyâ, Tuleytula bölgesi sınırları içerisinde kabul edilen Megâm'a[854] nispet edilmiştir. Fakat kendisi Kurtuba'da yaşamını idame ettirmiş ve 319/931-932'de orada vefat etmiştir.[855] Fâtıma bint Yahyâ'nın Tuleytula bölgesine nispet edilen bir kadın âlim olması çalışmamız için önem taşımaktadır.

Feth b. İbrâhim el-Ümevî : Ebû Nasr olarak da tanınan Tuleytulalı bir müçtehittir. 322/933-944 yılında doğmuş ve 403 yılı Recep ayında (Ocak-Şubat 1013) vefat etmiştir. Rivayete göre cenaze namazını Abdullah b. Nâtur (ناطور) kıldırmış ve ikindi namazı sonrasında defnedilmiştir. Ebû Nasr, doğu seyahatinde bulunmuş ve Ebû Bekir el-Âcurrî gibi kimselerden rivayette bulunmuştur. Ebû Ca‘fer b. Meymûn gibi âlimlerin Ebû Nasr'dan hadis

[847] İbnü'l-Faradî, II, s. 531.
[848] bk. Mehmet Efendioğlu, "Yahyâ b. İbrahim", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, s. 255-256.
[849] İbnü'l-Faradî, I, s. 58.
[850] Humeydî, II, s. 619.
[851] İbnü'l-Faradî, I, s. 162.
[852] İbnü'l-Faradî, II, s. 907.
[853] İbn Beşküval, III, s. 991.
[854] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*, thk. İbrâhim Ebyârî, 2. Basım, Kahire 1989, II, s. 593.
[855] İbn Beşküval, III, s. 991.

aldıkları söylenmektedir. Ebû Nasr gibi Tuleytulalı olan Ferec b. Gazlûn b. Hâlid el-Ensârî ondan hadis almıştır.[856]

Hazm b. Gâlib er-Raînî : Tuleytulalı olup Endülüs'te Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ'dan ders almıştır. Doğuya yaptığı bir seferde Sahnun b. Saîd ile karşılaşmıştır. Ahkâmü'l-kazâ olarak görev yapmıştır.[857]

Hişâm b. Ahmed b. Hişâm el-Kenânî el-Hâfız: Tuleytula bölgesine bağlı Vekkaş adı verilen yere mensup olup Ebu'l-Velîd olarak da bilinir. Zamanının önemli fıkıh âlimlerindendir. Her sanat dalı hakkında bilgi sahibi bir kimsedir. *Er-Risâletü'l-mürşide* adlı bir eseri mevcuttur. Kendisinin Ebû Muhammed eş-Şentcâlî ve Ebû Ömer et-Talamankî'den hadis rivayet etmiştir. Mezkûr âlimler haricinde başka âlimlerden de icazet almıştır. Edebiyat ve ensab ilminde önemli bir yere sahiptir. Büyük tarihçilere ve edebiyatçılara karşı yazdığı reddiyeler mevcuttur. *Ed-Dârekutnî*'nin[858] müellifi hakkında ve Ebû Nasr el-Kelâbâzî[859] hakkında bazı notları bulunmaktadır. 488/1095 yılında vefat etmiştir.[860]

Hişâm b. Hubeyş : Tuleytulalı olup seyahatleri vesilesiyle İbn Kâsım ve Eşheb b. Abdülazîz'in ilminden faydalanmıştır.[861] Mesâil konusuyla ilgilenmiş fıkıh ehlinden bir kimsedir.[862] Mısır'a da gitmiş olan Hişâm b. Hubeyş'in yaklaşık 220/835 senesinde vefat ettiği söylenmektedir.[863]

İbn Âmine el-Hicârî : Kendisinin Şâfiî bir fâkih olup, *Kitâbü fî ahkâmi'l-Kur'ân* adlı esere sahip olduğu bilinmektedir.[864] İbn Âmine'nin Endülüs bölgesinde yaygın bir mezhep olan Mâlikîlik'in aksine Şâfiî mezhebine mensup bir fıkıh âlimi olması, onu bölgedeki diğer âlimlerinden farklı kılmaktadır. Ayrıca Endülüs'te Şâfiî bir fakihin yer alması bölgede mezkûr mezhebin az da olsa varlık bulduğu anlamına gelmektedir.

İbrâhim b. Muhammed b. Bâz : Kendisi İbn Kazzâz olarak da bilinir. Kurtuba ehlinden bir fıkıh âlimi ve zâhid olan İbn Kazzâz 5 Rebîulâhir 274/29 Ağustos 887'de Tuleytula'da vefat etmiştir. Kendisi de Yahyâ b. Yahyâ'dan ders alanlar arasında bulunmaktadır.[865]

---

[856] İbn Beşküval, II, s. 670-673.
[857] İbnü'l-Faradî, I, s. 213.
[858] Bağdat'ta doğup yine aynı şehirde vefat eden Dârekutnî (ö. 385/995) hadis haızı ve kıraat âlimidir. bk. İsmail Lütfü Çakan, "Dârekutnî", *DİA,* İstanbul 1993, VII, s. 488-490.
[859] Kelâbâzî (ö. 398/1008) Buhari'nin ravilerine dair yazdığı eserlerle tanınmış olan bir hadis âlimidir. bk. Salahattin Polat, "Ahmed b. Muhammed Kelâbâzî", *DİA,* Ankara 2002, XXV, s. 191.
[860] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 381.
[861] İbnü'l-Faradî, II, s. 891; Humeydî, II, s. 582.
[862] İbnü'l-Faradî, II, s. 891.
[863] Humeydî, II, s. 582.
[864] Humeydî, II, s. 639.
[865] İbnü'l-Faradî, I, s. 37.

İbrâhim b. Yahyâ b. Berûn : Tuleytulalı olup künyesi Ebû İshâk'tır. Tuleytula'ya Ahkâmü'l-kazâ olarak atanmış, Tuleytula dışında da aynı görevi devam ettirmiştir. Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ'dan ilim almıştır. Halef b. Kâsım ve Abdurrahman b. Ubeydullah'tan rivayetleri bulunmaktadır. Kurtuba'da vefat etmiştir.[866]

Îsâ b. Dînâr b. Vâkıd el-Ğafikî Tuleytılî : Çağının problemlerini bilen ve çok yönlü olan Tuleytulalı bir âlimdir. Bir dönem Kurtuba'da yaşayan Îsâ b. Dînâr, 212/827-828'de Tuleytula'da vefat etti ve oraya defnedildi. Endülüslü meşhur âlim Yahyâ b. Yahyâ'ya[867] fıkıh eğitimi verdi. Rivayete göre Muhammed b. Lübabe[868], Îsâ b. Dînâr'ın Endülüs'ün fakihi olduğunu söylemektedir.[869] Kendisi Abdurrahman b. Kâsım'ın ilminden yararlanıp fıkıh ilmi hakkındaki bilgilerini arttırmış aynı zamanda Abdurrahman b. Kâsım'dan birtakım bilgiler rivayet etmiştir. Mâlikî mezhebine mensup olan Îsâ b. Dînâr Tuleytula'nın âbid ve zâhidlerinden olduğu da söylenmektedir. Ömrünün son günlerinde fetva vermeyi bırakmış ve hadis ilmiyle meşgul olmuştur.[870]

Îsâ b. Muhammed b. Dînâr b. Vâkıd : Tuleytulalı olup Ebû Muhammed olarak da bilinmektedir. Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn, Muhammed b. Ahmed el-Utbî gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Seyahati sırasında ise Yûnus b. Abdüla'lâ, Rebî' b. Süleyman el-Müezzin ve el-Müzenî'nin ilminden faydalanmıştır. Emîr Abdullah döneminde (275/888) Tuleytula'da kadılık yaptığı söylenmektedir.[871]

İshâk b. İbrâhim b. Meserre : Tuleytula asıllı olup Kurtuba'da yaşamıştır. Ebû İbrâhim olarak da bilinir. Vesîm b. Sa'dûn, Osman b. Yûnus ve Vehb b. Îsâ'dan bilgiler edinmiştir. Önde gelen Mâlikî fakihlerindendir. II. Hakem'in yanında savaşa katılmıştır. Recep[872] veya Şâban[873] 352'de (Temmuz-Eylül 963) Tuleytula'da vefat etmiştir.[874]

Kâsım b. Ahmed b. Muhammed b. Osman b. Abbâs : Künyesi Ebû Muhammed olup İbn Arfa' olarak da bilinmektedir. Aslen Tuleytulalı olup Kurtuba'da yaşadığı söylenmektedir. Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ gibi kimselerin

---

866 İbnü'l-Faradî, I, s. 50.
867 Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö.234/849), Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlayan kimsedir. Kurtuba müftüsü Îsâ b. Dînâr'ın vefatından sonra onun yerine getirildi ve fetva meclisinin en yetkili ismi oldu. (bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *DİA,* İstanbul 2013, XXXII, s. 267-269.)
868 İbn Lübâbe (ö. 330/942), Mâlikî fakihidir. (bk. M. Kamil Yaşaroğlu, "İbn Lübâbe", *DİA*, İstanbul 1999, XX, s. 160-161.)
869 Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
870 Humeydî, II, s. 472.
871 İbnü'l-Faradî, II, s. 557-558. (Ayrıca bk. Humeydî, II, s. 471.)
872 İbnü'l-Faradî, I, s. 144; Humeydî, I, s. 258.
873 İbnü'l-Faradî, I, s. 144.
874 İbnü'l-Faradî, I, s. 143-144; Humeydî, I, s. 258.

ilminden istifade etmiştir. II. Hakem tarafından Tuleytula kadılığına getirilmiştir. Ayrıca Sagr'da (Sugūr/Sınır Bölgesi) kale idaresi ile de vazifelendirilmiştir. İyi bir ahlaka sahip olduğu söylenen Ebû Muhammed Cemâziyelâhir 393/Nisan-Mayıs 1003'te vefat etmiştir.[875]

Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn et-Tuleytılî : Muhtasar bir fıkıh kitabı olduğu söylenmektedir. Fakih oluşunun yanında hadis ilmine yönelik çalışmaları da mevcuttur. Tuleytula'da Safer 341/Haziran-Temmuz 952 yılında vefat etmiştir.[876]

Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. el-Attar : Tuleytula'da kadılık vazifesi yapmış olup kontrat ve sözleşme konusunda *Kitabü'l-vesaik ve's-sicillât* adlı eseri yazdığı söylenmektedir.[877]

Muhammed b. Ahmed b. Hazm b. Temmâm b. Muhammed b. Mus'ab b. Amr İbn Umeyr b. Muhammed b. Mesleme el-Ensârî : Tuleytulalı olup soyunun Medineli ensara dayandığı söylenmektedir. Kurtubalı Muhammed b. Ömer b. Lübâbe ve Ahmed b. Hâlid gibi kimselerin ve Tuleytulalı büyüklerin ilminden istifade etmiştir. Fetva ehli bir kimse olup yaklaşık 320/932 yılında vefat etmiştir.[878]

Muhammed b. Ayşûn : Tuleytulalı olup İbn Silâh olarak da bilinir. Humeydî (ö. 488/1095) kendisinin Tuleytulalı son dönem âlimi olduğunu söylemektedir. Fıkıh ilmiyle meşgul olup bu alanda eser telif ettiği söylenmektedir.[879]

Muhammed b. İbrâhim b. İsmâil b. Yahyâ b. Affân b. Saîd b. Seleme b. Abdûs el-Huşenî : Ebû Abdullah olarak da bilinen Tuleytulalı âlimin; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn, Muymûne Devvâs b. İsmâil, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Amr b. Ayşûn ve Tuleytula kadısı Ebû Ömer Ahmed b. Halîl gibi kimselerden rivayetleri bulunmaktadır.[880] Mahbûb b. Muhammed el-Huşenî'nin de kendisinden rivayeti bulunmaktadır.[881] Bekir b. el-Alâ el-Kuşeyrî ile karşılaşmış ve ondan *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserini dinlemiştir. Bunun yanında Ahmed b. Sâbit et-Tağlebî, Mesleme b. el-Kâsım, Ebû Ebân b. Îsâ gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Mesâil ve re'y alanında bilgi sahibi olan Muhammed b. İbrâhim'in doğu seyahati yaptığı ve bu esnada hac vazifesini de yerine getirdiği bilinmektedir. Zâhid ve tevazu sahibi olduğu söylenen Muhammed b. İbrâhim,

[875] İbnü'l-Faradî, II, s. 620.
[876] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[877] D. Yıldız, IV, s. 488.
[878] İbnü'l-Faradî, II, s. 692.
[879] Humeydî, I, s. 134.
[880] İbn Beşküval, II, s. 712-713.
[881] İbn Beşküval, III, s. 905; Mahbûb b. Mahbûb (ö. 446/1054-1055), Ebü'l-Kâsım olarak da bilinen Tuleytulalı bir dil âlimidir. (Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Beşküval, III, s. 905.)

312/924-925'te doğmuş ve Cemâziyelâhir 400/Ocak-Şubat 1010'da vefat etmiştir. Ertesi gün İbn Yaîş tarafından öğle namazını müteakip cenaze namazı kıldırılmış ve defnedilmiştir.[882]

Muhammed b. Meymûn : Tuleytulalı olup Endülüslü şeyhler hakkında birtakım bilgiler rivayet etmiştir. Fetva sahibi kimse olduğu da bilinmektedir. 305/917-918 yılında vefat etmiştir.[883]

Muhammed b. Mûsâ b. Mugallis : Ebû Abdullah olarak da bilinen Tuleytulalı âlim, Ebû Îsâ el-Leysî, Ebû Zekeriyâ b. Katar, Ebû Abdullah b. el-Harrâz ve Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Hâtim b. Muhammed, İbn Abdüsselâm ve Cümâhir b. Abdurrahman gibi kimselerin de ondan rivayeti bulunmaktadır. Mesâil alanında ilim sahibi olan Muhammed b. Mûsâ'nın iyi bir insan olduğu söylenmektedir.[884]

Muhammed b. Nasr : Tuleytulalı olup nisbesi Ebû Abdullah'tır. Kendisi bir fakih ve mesâil hafızı olup Tuleytulalı büyüklerin ilminden istifade etmiş ve Cemâziyelâhir 372/Kasım-Aralık 982'de vefat etmiştir.[885]

Muhammed b. Necâh b. Abdurrahman b. Alkame b. Menkûş : Kurtubalı olup nisbesi Ebu'l Kâsım'dır. Kâsım b. Asbâğ'ın ilminden faydalanmıştır. Mesâil ilmiyle ilgilendiği ve Tuleytula kadılığı yaptığı söylenmektedir. Rebîulevvel 376/Temmuz-Ağustos 986'da vefat etmiştir.[886]

Muhammed b. Sâbık b. Mes'ûd el-Kaysî : Ebû Abdullah olarak da bilinen Tuleytulalı bir fakihtir. Muhammed b. İbrâhim ve Muhammed b. Yaîş ile birlikte aynı ders halkasına oturarak fıkıh eğitimi almış, Ebû Gâlib gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Ayrıca Ebû Abdullah, Tuleytula'da namaz kıldırma ile görevliydi. Zilhicce 396/Ağustos-Eylül 1006'da vefat etmiştir.[887]

Muhammed b. Semeyûn b. Firyeş[888] **el-Ensârî :** Tuleytulalı olup fakih ve mesâil hafızı olduğu söylenmektedir. Vesim b. Sa'dûn gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Abdûs ve Abdurrahman b. Ubeydullah da kendisinden birtakım bilgiler rivayet etmiştir. Şevval 358/Ağustos-Eylül 969'da vefat ettiği söylenmektedir.[889]

Muhammed b. Temmâm b. Abdullah b. Temâm : Ebû Abdullah olarak da bilinen Tuleytulalı çok yönlü bir âlimdir. Kendisi fakih olmasının yanında şâir ve hat sanatına da hâkim bir kimseydi. Babası Temmâm b. Abdullah gibi kimselerden rivayetleri bulunmaktadır.

---

[882] İbn Beşküval, II, s. 712-713.
[883] İbnü'l-Faradî, II, s. 669-670.
[884] İbn Beşküval, II, s. 744.
[885] İbnü'l-Faradî, II, s. 758.
[886] İbnü'l-Faradî, II, s. 764.
[887] İbn Beşküval, II, s. 705-706.
[888] Firyeş eserde فريش olarak yazılmış olmakla birlikte aslında Kureyş demek istenmiş de olabilir.
[889] İbnü'l-Faradî, II, s. 736-737.

Ebû Abdullah b. Âbid ile birlikte doğu seyahatine çıkmış ve İbn İsmâil gibi kimselerden ders almıştır. Rivayete göre 400 ya da 401 yılında (1009-1011) Tuleytula halkı tarafından öldürülmüştür.[890] Kendisinin hangi sebeple öldürüldüğünü bilmemekteyiz.

Muhammed b. Vehb b. Hammâd et-Temîmî : Ebû Bekir olarak da bilinen hadis hafızı ve mesâil alanında ilim sahibi olan Tuleytulalı bir fâkihtir. Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî, İbrâhim b. Muhammed ve el-Münzir b. el-Münzir gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır.[891]

Muhammed b. Yaîş b. Münzir el-Aydî : Tuleytulalı olup nisbesi Ebû Abdullah'tır. Fakih ve mesâil hafızı olduğu söylenmektedir. 322/933-934 yılında doğup 391/1000-1001 yılında ise vefat etmiştir.[892]

Muhammed b. Zeyd el-Harrâz : Tuleytulalı olup Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn'in bilgilerinden istifade etmiştir. Faziletli bir kimse olup fetva ve mesâil sahibi bir kimsedir.[893]

Müferric b. Halef b. Mugîs el-Hâşimî : İbnü'l-Hissâr olarak bilinen ve aynı zamanda Ebû Bekir olarak da tanınan bir Tuleytulalıdır. Fetva konusunda uzman bir fakih olduğu ve ehl-i sünneti sevip ehl-i bidatı sevmediği söylenmektedir.[894]

Osmân b. Îsâ b. Yûsuf et-Tücîbî : Ebû Bekir olarak da bilinen Mâlikî bir Tuleytulalı olup Talebîra kadılığı yapmıştır. Ayrıca kendisinin ilim ehlinden zekice bir kimse olduğu ve Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî gibi kimselerden rivayette bulunduğu söylenmektedir.[895]

Ömer b. Mesleme b. Verdân el-Amirî : Ebû Hafs olarak da bilinen bir İsticelidir (Ecija). İstice ve Kurtubalı şeyhlerin ilminden faydalanmış ve Tuleytula'da kadılık vazifesinde bulunmuştur. Rivayete göre Ömer b. Mesleme 383/993-994 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.[896]

Saîd b. Ebû Hind : Ebû Osman künyesine sahiptir. Aslen Tuleytulalı olmasına rağmen Kurtuba'da yaşamını idame ettirmiştir. Bir seyahati esnasında Mâlik b. Enes ile karşılaşmış ve onun ilminden faydalanmıştır. Mâlik b. Enes'in, Ebû Osman'a "hüküm ve hikmet sahibi" anlamına gelen "el-Hakîm" şeklinde hitap ettiği söylenmektedir. Fakat İbnü'l Faradî'nin zikrettiği bir rivayete göre; Mâlik b. Enes, Ebû Osman'a değil Endülüslü Abdülvehhab b. Ebû Hind için bu sıfatı kullanmıştır. Lakin İbnü'l Faradi ilk görüşün doğru

[890] İbn Beşküval, II, s. 716.
[891] İbn Beşküval, III, s. 797.
[892] İbnü'l-Faradî, II, s. 789-790.
[893] İbnü'l-Faradî, II, s. 687.
[894] İbn Beşküval, III, s. 893.
[895] İbn Beşküval, II, s. 591.
[896] İbnü'l-Faradî, II, s. 550.

olduğunu düşünmektedir.[897] Nitekim Mâlik b. Enes'in miladi 712 yılında doğup, yaklaşık 795 yılında vefat etmiştir.[898] Ebû Osman ise Endülüs Emevî Devletin'nin kurucusu olan Abdurrahman b. Muaviye'nin hükümdarlık günlerinin ilk yıllarında vefat etmiştir.[899] I. Abdurrahman'ın miladî 756 ile 788 yılları arasında görev yaptığı[900] ve Ebû Osman'ın da İmam Mâlik'in ilk nesil Endülüslü talebelerinden olduğu[901] göz önünde bulundurulursa Mâlik b. Enes, bu sıfatı Ebû Osman için söylemiş olması daha muhtemeldir. Fakat Abdülvehhab b. Ebû Hind'in vefat tarihine ulaşamadığımızı da belirtmemiz gerekmektedir.

Saîd b. İyâz : Tuleytula halkından olup künyesi Ebû Osman'dır. Doğu seyahati yapmış olup, Sahnûn[902] gibi âlim kimselerin ilminden faydalanmıştır.[903]

Şebtûn b. Abdullah el-Ensârî : Tuleytulalı olup Mâlik b. Enes'in ilminden faydalanmıştır. Doğduğu yer olan Tuleytula'da kadılık vazifesini yerine getirdi. 212/827-828 yılında vefat etti.[904]

Şekûr b. Habîb b. Fethü'l-Hâşımî : Tuleytulalı olup Ebû Abdülhamîd olarak da bilinir. Ali b. Îsâ b. Ubeyd'den muhtasar ve Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn'dan fıkıh ilmiyle ilgili bir muhtasardan nakiller yapmıştır. Zilhicce 375/Nisan-Mayıs 986'da vefat etmiştir.[905]

Vesîm b. Sa'dûn : Ebû Muhammed nisbesine sahip Tuleytulalı bir fakihtir. Kurtubalı Muhammed b. Vaddâh gibi isimlerin ilminden istifade ettiği söylenmektedir. Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Osman ve İbn Cahder ile seyahate çıkmış ve bu seyahatte Mekkeli Ali b. Abdülazîz ve Zührî el-Mekkî gibi âlimlerin ilminden faydalanmıştır. Ayrıca Mısırlı Ebû Yezîd el-Karâdısî, Yahyâ b. Eyyûb el-Allâf, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Osmaân b. Sâlih, İbn Ebû Meryem gibi kimselerin ilminden de istifade ettiği söylenmektedir. Vesîm b. Sa'dun, Fâkihliği yanında aynı zmanda âbid ve zâhid bir kimse idi.[906]

Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn : Soyu Hz. Osman'ın azatlısına kadar dayandığı söylenmektedir. Kurtuba'da yaşamış olup aslen Tuleytulalıdır. Ebû Zekeriyâ nisbesine sahiptir. Îsâ b. Dînâr, Muhammed b. Îsâ el-A'şâ, Yahyâ b. Yahyâ, Gâzî b. Kays gibi

---

[897] İbnü'l-Faradî, I, s. 288-289.
[898] Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, s. 506-513.
[899] İbnü'l-Faradî, I, s. 288-289.
[900] Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, Ankara 1988, I, s. 147-150.
[901] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, s. 267-269.
[902] Mâlikî mezhebinin Kuzey Afrika'ya yayılmasında önemli bir yeri olan Şam asıllı ve Kayrevan doğumlu âlimdir. Vefatı 240/854 yılına rastlamaktadır. (bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 534-538.)
[903] İbnü'l-Faradî, I, s. 293.
[904] İbnü'l-Faradî, I, s. 348; Humeydî, I, s. 371.
[905] İbnü'l-Faradî, I, s. 349.
[906] İbnü'l-Faradî, II, s. 881-882.

kimselerden birtakım bilgiler rivayet etmiştir. Ayrıca Yahyâ b. İbrâhim'in Mısırlı Asbağ b. el-Ferec'in ilminden ve Irak'ta bulunuyor iken de el-Ka'nebî Abdullah b. Mesleme ve Ahmed b. Abdullah b. Yûnus'un bilgilerinden istifade ettiği söylenmektedir. II. Hakem döneminde doğu seyahatine çıkmış ve Medine'de Mâlik b. Enes'in arkadaşı olduğu söylenen Mutarrıf b. Abdullah ile karşılaşmıştır. Yahyâ b. İbrâhim'in, Mutarrıf'tan Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'sını rivayet ettiği aynı zamanda *Muvatta*'yı ezbere bildiği söylenmektedir. Ayrıca birçok kitap telif etmiş olup bunlar; *Kitâbü tefsîru'l-muvatta, Kitâbü tesmiyetü'l-ricâli'l-mezkûrîn fîhi, Kitâbü isteksâ ileli'l-muvatta, Kitâbü'l-müsteksiyye, Kitâbü fî fezâili'l-ilm, Kitâbü fî fezâili'l-Kur'ân*'dır. Hadis ilmiyle de ayrıca ilgilenen Yahyâ b. İbrâhim, Cemâziyelevvel 259/Mart-Nisan 873'te vefat etmiştir.[907]

Yaîş b. Muhammed b. Yaîş el-Esedî : Ebû Bekir olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Babası Muhammed b. Yaîş ve diğerlerinden rivayette bulunduğu söylenmektedir. Doğu seyahatinde bulunmuş ve bu sırada İbn Ebû Zeyd gibi kimselerle karşılaşmıştır. Fıkıh ve mesâil alanında ilim sahibidir. Tuleytula'da yargı alanında göreve getirildiği ve daha sonra bu görevden ayrıldığı söylenmektedir. 418/1027-1028 yılında veya 419 yılı Safer ayında (Mart 1028) vefat etmiştir.[908]

Yûsuf b. Ömer el-Cühenî : Ebû Ömer olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Kendisi Ferâiz[909], Âdâb[910], Dâliu'n-Nücûm (yıldızların doğuşu) gibi konularda derin bir bilgiye sahipti. Yûsuf b. Ömer, 435/1043-1044 yılında vefat etmiştir.[911]

Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf el-Ezdî : Ebû Ömer künyesine sahip olup El-Megâmî olarak da bilinmektedir.[912] Kendisi Kurtuba'da yaşasa da aslen Tuleytulalı bir fakih olduğu söylenmektedir.[913] el-Megâmî denmesinin nedeni Tuleytula bölgesi dâhilinde bulunan bir yerleşim yeri olan Megâm olarak gösterilebilir.[914] Yahyâ b. Yahyâ ve Saîd b. Hassân gibi kimselerin ilminden istifade etmiş, Tuleytula kökenli olduğu söylenen Abdülmelik b. Habîb'in (ö. 238/853)[915] *Musannefat*'ından rivayetlerde bulunmuştur. Ayrıca Abdülmelik İbn Habîb'in *Vâzıha*[916] adlı eserinden rivayette bulunmuştur. Seyahati esnasında Mısırlı Yûsuf b.

[907] İbnü'l-Faradî, II, s. 901.
[908] İbn Beşküval, III, s. 987.
[909] Ferâiz, "Paylar ilmi" anlamına gelip İslam hukukunda miras konularının ele alındığı ilim dalına verilen addır. (bk. Ali Bardakoğlu, "Ferâiz", *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 362.)
[910] Âdâb, Hz. Peygamber'in zaman zaman yaptığı davranışlara verilen addır. Adâb bu anlamıyla fıkıh ilminde kullanılmaktadır. (bk. Abdülaziz Bayındır, "Âdâb", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 334.)
[911] İbn Beşküval, III, s. 971-972.
[912] İbnü'l-Faradî, II, s. 933-934; Humeydî, II, s. 593.
[913] İbnü'l-Faradî, II, s. 933-934.
[914] Humeydî, II, s. 593.
[915] Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, s. 510-511.
[916] Mâlikîlik mezhebinin ilk ana kaynaklarından olup Endülüs'te önemli bir yere sahip olmuştur. bk. Görgün, s. 512.

Yezîd el-Karâdısî ve Mekkeli Ali b. Abdülazîz'in ilminden, San'a'ya gittiğinde ise Ebû Ya'kûb ed-Deyrî gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Hadis talebi amaçlı da olmak üzere birçok seyahatte bulunduğu söylenmektedir. Yûsuf b. Yahyâ'nın 288/900-901'de Kayrevân'da vefat ettiği söylenmekle birlikte[917] 283/896-897 yahut 285/898-999'da vefat ettiği riyavetleri de bulunmaktadır.[918]

Zekeriyâ b. Hilâl et-Tücîbî : İlme önem veren Tuleytulalı bir âlim olup hem rivayetlerle hem de fıkıh ilmiyle birlikte ilgilenmiş ve 302/914-915 yılında vefat etmiştir.[919]

Zekeriyâ b. Katân : Tuleytulalı olup Ebû Yahyâ olarak da bilinir. Yaptığı bir seyahat sırasında Sahnûn b. Saîd ile karşılaşmıştır. Rivayet ehlinden olup Tuleytula kadılığı yapmış ve bu esnada vefat etmiştir.[920] Zekeriyyâ b. Katân'ın vefat tarihine ulaşamamakla birlikte Tuleytulaya nispet edilen âlimlerden olan Muhammed b. Abdülvâhid'in de Sahnûn b. Saîd ile karşılaştığı ve onun 264/877-878 yılında vefat ettiği[921] göz önünde bulundurulduğunda Zekeriyâ b. Katân'ın IX. yüzyılda yaşamış olabileceğini düşünmekteyiz.

Muhammed b. Abdülvâhid : Künyesi Ebû Muhammed olup Tuleytulalıdır. Sahnûn b. Saîd ile karşılaştığı söylenmektedir. 264/877-878 yılında vefat etmiştir.[922]

Velîd b. Abdülhâlık b. Abdülcebbâr b. Kays : Tuleytulalı olup mezkûr şehirde kadılık yaptığı söylenmektedir. Abdurrahman b. Hakem'in emirliği döneminde 225/839-840 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[923]

Velîd b. Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân Hattâb el-Utakî : Ebu'l Abbâs nisbesine sahip olan Velîd b. Abdülmelik, Tüdmîrli (Teodomiro) olup burada ve Tuleytula'da kadılık yapmıştır. Güzel ahlaklı, zengin ve makam sahibi bir kimse olduğu ve Rebîulâhir 393/Şubat-Mart 1003 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[924]

Yahyâ b. Muhammed b. Zekeriyâ b. Katân : Tuleytulalı olup Ebû Zekeriyâ nisbesiyle bilinmektedir. Bekî b. Mahled gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. İlim seyahatine çıkmadığı söylenmektedir. Kendisi Şevval 293/Temmuz-Ağustos 906'da düşmanları tarafından öldürülene kadar Tuleytula kadılığı yapmıştır.[925]

[917] İbnü'l-Faradî, II, s. 933-934.
[918] Humeydî, II, s. 594.
[919] İbnü'l-Faradî, I, s. 272.
[920] İbnü'l-Faradî, I, s. 271.
[921] İbnü'l-Faradî, II, s. 638.
[922] İbnü'l-Faradî, II, s. 638.
[923] İbnü'l-Faradî, II, s. 871.
[924] İbnü'l-Faradî, II, s. 873.
[925] İbnü'l-Faradî, II, s. 907.

Ziknûn b. Abdülvâhid : Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn'in ilminden faydalanmıştır. Yaklaşık 300/912-913'lü yıllarda vefat etmiştir.[926]

Ziyâd b. Abdullah el-Ensârî : Tuleytula kadısı olup 212/827-828 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[927]

Zikrettiğimiz âlimlerden başka Tuleytula ve çevresine nispet edilen fıkıh âlimleri arasında Kâsım b. eş-Şârib er-Rabâhî[928] de bulunmaktadır.

C. Kıraat İlmi ve Yetişen Âlimler

Kıraat, Endülüslü âlimlerin tefsir ilmiyle paralel olarak çalışmalarını yürütüp rağbet ettikleri bir ilimdir. Öyle ki büyük kıraat âlimlerinin hayatlarının anlatıldığı *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr* adlı eserde yüz yirmi yedi Endülüslü kıraat âliminin adı geçtiği söylenmektedir.[929] Kaynaklarda diğer Tuleytulalı İslam âlimlerinden farklı olarak Tuleytulalı kıraat âlimlerinin hayatlarından bahsedilirken daha çok onların zâhid ve güvenilir oluşlarına vurgu yapıldığını görmekteyiz. Ele aldığımız zaman dilimi içerisinde yaşamış olan kıraat âlimlerine bakacak olursak;

Abdullah b. Ahmed b. Osmân : Ebû Muhammed olarak bilinen ve ayrıca İbnü'l-Küşâvî olarak da meşhur olan Abdullah b. Ahmed, Tuleyulalıdır. Kendisinin güvenilir ve dindar bir kimse olduğu söylenmektedir. Tuleytula Camii'nde namaz kıldırıp hutbe de verdiği bilinen Ebû Muhammed, Şaban 417/Eylül-Ekim 1026'da vefat etmiş, cenaze namazını Ebü't-Tayyib b. el-Hadîdî kıldırmıştır.[930]

Abdullah b. Mes'ûd : Tuleytulalı bir kıraat âlimi olup Sahnûn b. Saîd'in ve Asbağ b. el-Ferec'in bilgilerinden faydalanmıştır. İbadete düşkün zâhid biri olduğu bilinen[931] Abdullah b. Mes'ûd'un vefat tarihi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmamakla birlikte Mısırlı Mâlikî fakihi ve aynı zamanda bir muhaddis olan Asbağ b. el-Ferec'in 225/840'da vefat ettiği[932] gözönüne alındığında Abdullah b. Mes'ûd'un IX. yüzyılda yaşamış olduğunu söyleyebiliriz.

Ahmed b. Abdullah b. Şâkir el-Ümevî : Ebû Ca'fer nisbesine sahip bir Tuleytulalıdır. Kendisi Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî, İbrâhim b. Muhammed b. Hüseyin

[926] İbnü'l-Faradî, I, s. 287.
[927] İbnü'l-Faradî, I, s. 280-281.
[928] Humeydî, II, s. 529.
[929] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 162-163.
[930] İbn Beşküval, II, s. 404-405.
[931] İbnü'l-Faradî, I, s. 373.
[932] Mehmet Ali Sönmez, "Asbağ b. Ferec", *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 463.

ve Ahmed b. Muhammed Meymûn gibi kimselerden rivayette bulunmuştur. Kur'an öğretmeni olduğu söylenen Ahmed b. Abdullah 424/1032-1033 yılında vefat etmiştir.[933]

Ağleb b. Abdullah el-Mukrîi : Vefat tarihine ulaşamadığımız Ağleb b. Muhammed Tuleytulalı olup künyesinden de anlaşılacağı üzere Kur'an muallimi olmalıdır. Kendisinin bu konuda İsmâil b. Abdullah en-Nehhâs'tan ve Muhammed b. Saîd en-Enmâti'den ders aldığı söylenmektedir.[934]

Fiyyüre (فيرة) b. Halef b. Fîre el-Yahsubî : Ebû Hadîde olarak da bilinen Tuleytulalı güzel sesli bir kıraat âlimidir. Muhtemelen bu sebeble Ebû Hadîde, Tuleytula Camii'nde namaz kıldırıp hutbe vermekle görevlendirilmiştir.[935]

Mervân b. Abdullah b. Mervân et-Tücîbî : Ebû Abdülmelik olarak da bilinen hoş görünümlü, zâhid ve fazilet sahibi bir Tuleytulalıdır. Endülüs'te Muhammed b. Îsâ b. Ebû Osmân gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Doğu seyahatinde bulunmuş ve bu esnada hac vazifesini yerine getirmiştir. Kendisinin oruç tutmayı ve Kur'an okumayı sevdiği söylenmektedir. Bazı vakıfların yönetimi için görevlendirilmiş, fakat kendisi bu görevi özür beyan ederek reddetmiştir.[936]

Muhammed b. Fiyyüre (فيرة) : Tuleytulalı olduğu söylenmektedir. Kâsım b. Muhammed, İbn Kazzâz, el-Huşenî, Muhammed b. Vaddâh gibi kimselerin ilimlerinden istifade etmiştir. Kur'an ve zühd konusuna hâkim, iyi bir kâri olduğu söylenen Muhammed b. Fiyyüre, 205/820-821 yılında vefat etmiştir.[937]

Muhammed b. Sa'd Saîd el-Bekrî el-Hatîb : Nisbesi Ebû Abdullah olup İbn el-A'rec olarak da bilinen Muhammed b. Sa'd Tuleytulalıdır. Kıraat ilmi hakkında bilgi sahibi bir âlimdir. Doğu seferlerinde bulunmuş ve orada Ebû Muhammed b. el-Verd ve İbn es-Seken gibi kimselerin bilgilerinden istifade etmiştir. 309/921-922 yılında doğup Rebîulâhir 384/Mayıs-Haziran 994 tarihinde vefat ettiği bilinmektedir.[938]

Süleymân b. İbrâhim b. Ebû Sa'd b. Zeyd b. Ebû Yezîd b. Süleymân b. Ebû Ca'fer et-Tücîbî : Ebü'r-Rebî' olarak bilinen ve zeki olarak nitelenen Tuleytulalı bir kimsedir. *el-Hâdiye fi'l-kırââti's-seba* adlı eserin sahibi olan Ebû Abdullah b. Süfyan el-Mukarrîi, Abdûs b. Muhammed ve Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî'nin ilminden istifade

[933] İbn Beşküval, I, s. 77-78.
[934] İbn Beşküval, I, s. 192.
[935] İbn Beşküval, II, s. 681.
[936] İbn Beşküval, III, s. 890.
[937] İbnü'l-Faradî, II, s. 647.
[938] İbnü'l-Faradî, II, s. 781.

etmiştir. Kıraat ilminde önemli bir yere sahip olan Süleymân b. İbrâhim Ramazan 431/Mayıs-Haziran 1040'da vefat etmiştir.[939]

Süleymân b. Ömer b. Muhammed el-Ümevî : Ebü'r-Rebî' olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî, Ebû İshak b. Şinzîr ve Ebû Ca'fer'den rivayette bulunmuştur. Doğuya yaptığı seyahatte el-Veşâ gibi kimselerle karşılaşmıştır. Seyahati sonrasında ise Kur'an muallimi olmuştur. Rivayete göre İbn Yaîş, Süleymân b. Ömer'i kadılık için halefi seçmiştir. Şâir ve hattatlık yönü de bulunan Süleymân b. Ömer, rivayete göre Tuleytula Camii'nde kâri idi. Kendisi 440/1048-1049 yılında vefat etmiştir.[940]

Süleyman b. Mesrûr : Tuleytulalı olup Ebû Rabî' olarak da bilinir. Hacca gitmiş olup akabinde de Mısır'a yerleşmiş ve ölünceye dek orada kalmıştır. Vefat tarihine ulaşamadığımız Süleyman b. Mesrûr kıraat ilminde ilerleyip imamlık vazifesi yaptığı söylenmektedir.[941]

D. Arap Dili ve Edebiyatı Alanında Yetişen Âlimler

Endülüs'te hangi ırka mensup olursa olsun halkın Arapça bilip konuşması hatta Arapça şiir yazması oldukça popüler idi. Bu şekilde hem kendi dilini hem de Arapçayı konuşabilen kimselere *Müsta'rib* (Mozarab) deniyordu. Ayrıca bu kimseler Arapların sadece dilini değil kültürünü de benimsemişlerdir.[942] Bu durum öylesine benimsenmiş olmalı ki rivayete göre VI. Alfonso'nun 1085'de Tuleytula'yı ele geçirmesinden sonraki iki asırda da Arapça'nın hâlâ yazılı hukuk ve ticaret dili olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.[943] Ele aldığımız zaman dilimi içerisinde bulunan Tuleytulalı edip ve şâirlere bakacak olursak;

Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî et-Tuleytulî : Künyesinden de anlaşılacağı üzere Tuleytulalıdır. Ayrıca Ebû Muhammed olarak bilinip Kurtuba'da yaşadığı söylenmektedir. Doğu seyahatlerinde bulunup ve İbn Firâs gibi birçok kimsenin ilminden istifade etmiştir. Faziletli ve zeki bir kimse olduğu söylenen Abdullah b. Muhammed'in edebiyat, dil, meânî ve şiir alanında bilgili bir kimse olduğu bilinmektedir. Kâsım b. Asbağ gibi Endülüslü kimselerden rivayetleri bulunmaktadır. Kendisi Zilhicce 395/1004-1005 yılında vefat etmiştir.[944]

Ahmed b. Muhammed b. Vesîm : Ebû Ömer nisbesine sahip bir Tuleytulalı olup çok yönlü bir âlimdir. Fıkıh ve nahiv alanlarında ilim sahibi olan bir şâirdir. Kendisi Muhammed

[939] İbn Beşküval, I, s. 314-315.
[940] İbn Beşküval, I, s. 315-316.
[941] İbnü'l-Faradî, I, s. 326.
[942] İmamüddin, s. 125; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 36-39.
[943] Hitti, s. 743.
[944] İbn Beşküval, I, s. 383-385.

b. Temmâm ile birlikte Mekkâde'ye[945] karşı mücadelede bulunmuş ve bunun neticesinde hezimete uğrayınca Kurtuba'ya kaçmıştır. Aynı zamanda Tuleytula halkı onu kovalamış ve bunda da başarılı olmuştur. 401 yılı Recep ayında (Şubat-Mart 1011) çarmıha gerildiği söylenmiş olup[946] kendisinin hangi sebeple çarmıha gerildiğini bilmememekteyiz.

Ali b. Fercûn[947] el-Ensârî en-Nahvî : Ebü'l-Hasen olarak da bilinen Tuleytulalı bir şâir, aynı zamanda Arap dili ve nahiv âlimidir. İbn Midrâc gibi kimselerden hadis almış, ondan ise Ebü'l-Mutarrif rivayette bulunmuştur.[948]

Ebü'l-Hasen b. Fercûn : Tuleytulalı bir edib olduğu söylenmektedir.[949]

Gırbîb et-Tuleytulî : Künyesinden de anlaşılacağı üzere Tuleytulalı olup meşhur bir şâir olduğu ve şiirlerinin insanları etkildiği söylenmektedir.[950] Hatta 181/797 ve 190/806 yıllarında yönetime karşı vuku bulan isyanlarda şiirleriyle halkı kışkırttığı söylenmektedir. Gırbîb b. Abdullah olarak da bilinen şâir, müvelled olup 207/822 yılında vefat etmiştir.[951]

Hüseyin b. Velîd b. Nasr : Nisbesi Ebû Kâsım olup, İbn Arîf olarak da bilinir. Kurtubalı bir nahiv âlimi aynı zamanda bir şâirdir. Kurtuba'da İbn Kutiyye gibi âlimlerden ders almıştır. Doğu seyahatinde bulunmuş, Ebû Tâhir ve Hasan b. Reşîk gibi âlimlerden bilgiler edinmiştir. Recep 390/Haziran-Temmuz 1000'da Tuleytula'da vefat etmiştir.[952]

Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî : Nisbesi Ebû Abdullah olup Tuleytula'da kadılık vazifesinde bulunmuştur. Aynı zamanda Arap diliyle de ilgilenmiştir. Seyahatlerinde Muhammed b. Muhammed el-Lebbâd, Ahmed b. Ahmed b. Ziyâd gibi birçok âlimin ilminden istifade etmiştir. Rebîulevvel 339/Ağustos-Eylül 950'de Tuleytula'ya yakın bir kalede, hastalığı sebebiyle vefat etmiştir. Bunun üzerine mezkûr şehre gönderilmiş ve orada defnedilmiştir.[953]

Muhammed b. Sa'd er-Rabâhî : Ceyyân[954] (Jaén) şehrine nisbetle Ceyyânî diye de şöhret bulmuş olan er-Rabâhî,[955] nisbesinden de anlaşılacağı üzere aslen Ceyyânlıdır. Fakat Tuleytula bölgesine dâhil edilen Rabâh Kalesi'nde yaşadığı için olsa gerek er-Rabâhî olarak

---

945 Mekkâde Tuleytula'ya bağlı bir yerleşim yeridir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 179.)
946 İbn Beşküval, I, s. 56.
947 Eserde Fercûn (فرجون) olarak geçmekle birlikte kastedilen muhtemelen Ferhun (فرحون) olmalıdır. (bk. Tahkik edenin dipnotu İbn Beşküval, II, s. 600.)
948 İbn Beşküval, II, s. 600-601.
949 Humeydî, II, s. 625.
950 Humeydî, II, s. 519.
951 Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *AÜİFD*, yıl 1993, c. XXXIV, s. 189.
952 İbnü'l-Faradî, I, s. 208-209.
953 İbnü'l-Faradî, II, s. 818-819.
954 İspanyolcaya Jaén olarak geçmiştir. (bk. Benî Yasin, s. 298) Bugün İspanya'da, Andalucia özerk topluluğunda bulunan bir ildir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Jaén", Chicago 1972, VI, s. 468; Ceyyân için bk. Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 195-196.)
955 Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.

da tanınmaktadır.[956] Kendisinin nahiv, dil ve şiir alanlarında ilim sahibi olmakla birlikte[957] hadis ilmiyle de ilgilendiği söylenmektedir.[958]

Muhammed b. Vesîm b. Ömer el-Kaysî : Tuleytulalı olup nisbesi Ebû Bekir'dir. Kurtubalı Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ gibi kimselerin ilminden istifade ettiği gibi babasından da ilim almıştır. Âmâ olduğu söylenen Muhammed b. Vesîm, Arap dili ve nahvi ile ilgilenmiş bir şâir olduğu gibi hadis ve fıkıh ilmiyle de meşgul olmuştur. Zilkade 352/Kasım-Aralık 963 tarihinde vefat etmiştir.[959]

Muhammed b. Yahyâ b. Abdülazîz : Ebû Abdullah nisbesine sahip olup İbn el-Harrâz olarak da bilinen Tuleytula kadılarından Muhammed b. Yahyâ aslen Kurtubalıdır. Muhammed b. Ömer b. Lübâbe ve Eslem b. Abdülazîz gibi birçok kimsenin ilminden istifade etmiştir. Nahiv âlimlerinden olup Tuleytula ile birlikte Bâce gibi şehirlerde de kadılık yapmıştır. Şevval 369/Nisan-Mayıs 980'de vefat ettiği söylenmektedir.[960]

Süleymân b. Semâa b. Mervân b. Semâa b. Muhammed b. el-Ferec b. Abdullah et-Tuleytulî : Ebü'r-Rebî' olarak bilinen Tuleytulalı bir ediptir.[961]

Şuayb b. Ebû Şuayb : Eşûneli olup Ebû Abdülmelik olarak bilinir. Fakat kendisinin Tuleytulalı olduğu da söylenmektedir. İyi bir âlim olup Arap dili ve fıkıh alanında bilgiye sahiptir. 308/920-921yılında 61 yaşında iken vefat ettiği söylenmektedir.[962]

Yahyâ b. Abdullah b. Sâbit el-Fihrî en-Nahvî : Ebû Bekir olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Abdûs b. Muhammed, İbrâhim b. Muhammed ve Ahmed b. Muhammed b. Meymûn gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Ebü'l-Velîd el-Vakşî'nin ondan hadis aldığı söylenmektedir. Ezber kabiliyeti iyi olup fıkıh ilmiyle de ilgilenmiş bir şâir olan Yahyâ b. Abdullah 436/1044-1045 yılında vefat etmiştir.[963]

Yemen b. Ahmed b. Yemen et-Tücîbî : Ebû Mûsâ olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Abdurrahman b. Îsâ, Vehb b. Îsâ ve Muhammed b. Vesîm'den rivayeti bulunmaktadır. İbn Ebû Delîm ve İbn Avnullah gibi kimselerden ders almıştır. Vesikalar, beyanlar ve emirler hakkında bilgisi bulunan bir kimse olduğu söylenmektedir. Yemen b. Ahmed, beş kısımdan oluşan *Birrü'l-vâlideyn* ve *et-Tevbe* adını taşıyan eserlerin müellifidir. Kendisinin 396 yılı Zilhicce ayının başında (Ağustos 1006) vefat ettiği söylenmektedir.[964]

---

[956] Humeydî, I, s. 103.
[957] Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 23.
[958] Humeydî, I, s. 103.
[959] İbnü'l-Faradî, II, s. 732.
[960] İbnü'l-Faradî, II, s. 752-753.
[961] İbn Beşküval, I, s. 323.
[962] İbnü'l-Faradî, I, s. 343-344.
[963] İbn Beşküval, III, s. 958.
[964] İbn Beşküval, III, s. 989.

Yûsuf b. Salih : Tuleytulalı bir şâirdir. Kendisi gayretli anlamına gelen "el-Ehmes" olarak da adlandırılmıştır.[965]

Zikrettiğimiz âlimlerden başka Tuleytula ve çevresine nispet edilen dil âlimleri arasında Muhammed b. Yahyâ er-Rabâhî nahiv alanında şöhret bulmuş bir isimken[966] Ebû Mervan b. Gusn (غصن) el-Hicârî ise şâirdir.[967]

E. Tuleytula'ya Nisbet Edilen Diğer Âlimler

Ele aldığımız zaman dilimi içerisinde yaşayan Tuleytulalı âlimler elbette bu kadarla sınırlı değildir. Tuleytulalı olup hangi ilimle uğraştığını tam olarak tespit edemediğimiz buna karşın ilim yolculukları yapıp eser telif eden ve birtakım rivayetlerle ilgilenen âlimleri bu başlık altında sıralamayı uygun gördük. Bahsettiğimiz bu âlimleri şu şekilde sıralayabiliriz;

Abdullah b. Abdullah b. Sâbit b. Abdullah el-Ümevî : Ebû Muhammed olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn ve Vehb b. Îsâ gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Kendisi 306/918-919 yılında doğup 382/992-993'te vefat etmiştir.[968]

Abdullah b. Alkame : Tuleytulalılıdır. Ömer b. Zeyd gibi kimselerden bilgiler rivayet etmiş olup 288/900-901'de vefat etmiştir.[969]

Abdullah b. Feth b. Ferec Ma'rûf b. Ebû Ma'rûf et-Tücîbî : Ebû Muhammed olarak da bilinen Abdullah b. Feth Tuleytulalıdır. Vehb b. Meserre el-Haccârî ve Tuleytulalı Vehb b. Îsâ'nın ilminden faydalanmıştır. Doğu seyahatlerinde bulunmuş ve Şabân 376/Aralık-Ocak 986-987'de vefat etmiştir.[970]

Abdullah b. Muhammed b. Sâlih b. İmrân et-Temîmî : Kendisi Ebû Muhammed olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc gibi kimselerden rivayette bulunmuş ve 384/994-995 yılında vefat etmiştir.[971]

Abdullah b. Muhammed Ümeyye el-Ensarî : İbn Galbûn olarak da bilinip künyesi Ebû Muhammed'tir. Kendisi Kurtubalı olup bir müddet Tuleytula'da yaşamıştır. Doğu seyahatlerinde bulunmuştur. Ramazan 372/Şubat-Mart 983''te vefat etmiştir.[972]

Abdullah b. Vehb : Tuleytulalı olup Ali b. Abdülazîz ve Abdullah b. Ebû Meserre gibi âlimlerin ilminden faydalanmıştır. On bir yıl Mekke'de yaşamıştır. Mekke ricâlinden ve

[965] Bekri, II, s. 769.
[966] Humeydî, I, s. 160.
[967] Humeydî, II, s. 636-637.
[968] İbn Beşküval, I, s. 379-380.
[969] İbnü'l-Faradî, I, s. 378.
[970] İbnü'l-Faradî, I, s. 410.
[971] İbn Beşküval, I, s. 380.
[972] İbnü'l-Faradî, I, s. 406-407.

Mısırlılardan birçok rivayet edinmiş, Endülüs de dâhil İslam ülkeleri hakkında eser telif etmiştir. 301 yahut 302 yılında (913-915) vefat ettiği söylenmektedir.[973]

Abdurrahman b. Ebû Hind el-Asbahî : Ebû Hind künyeli olup Tuleytulalıdır. Mâlik b. Enes'in ilminden faydalanmıştır.[974] Kendisine "Hakîmü'l-Endülüs" denmektedir. Kurtuba'da idari hizmette bulunmuş, 200/815-816 yılı[975] sonrasında Tuleytula'da vefat etmiştir.[976]

Abdurrahman b. Halef b. Sedmûn et-Tücîbî : Uklîş'e nisbet edilen kimselerden olup Ebu'l-Mutarrif olarak da tanınmaktadır. Ebû Osman Saîd b. Sâlim el-Mecrîtî, Ebû Meymûne Derrâs İbn İsmâil gibi kimselerden rivayette bulunmuştur. Kendisi 349/960-961'de hac vazifesini yerine getirmiştir. Ebû İshâk Muhammed b. el-Kâsım b. Şa'bân'dan *Kitâbü'z-zâhî*'yi dinlemiş ve eserin Endülüslülerce tanınmasını sağlamıştır.[977] Vefat tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Abdurrahman b. Halef'in Rebîulevvel 313/Mayıs-Haziran 925 yılında doğduğu bilinmektedir.[978]

Abdurrahman b. Îsâ b. Muhammed b. Midrâc : Ebû Mutarrıf olarak da bilinen Abdurrahman b. Îsâ Tuleytulalıdır. Kurtubalı Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Muhammed b. Kâsım, İbn Ebû Abdüla'lâ, Kâsım b. Asbağ ve Selmân b. Kureyş gibi âlimlerin ilmiden faydalanmıştır. Ayrıca Tuleytulalı Vehb b. Îsâ'nın ilminden de faydalandığı söylenmektedir. Zâhid bir kimse olup, seyahatleri bulunan Ebû Mutarrıf, Cemâziyelâhir 363/Şubat-Mart 974'te Tuleytula'da vefat etmiştir.[979]

Abdurrahman b. Muhammed b. Esed : Ebû Muhammed olarak bilinen Abdurrahman, Tuleytulalıdır. Ebû İshâk b. Şinzîr ve Ebû Ca'fer'den rivayette bulunmuştur. Doğu seyahatinde ulemâ hakkında kitap yazdığı söylenmektedir. Kendisinin çeşitli ilim dallarında bilgi sahibi ve faziletli bir kimse olduğu söylenmektedir. Şaban 442/Aralık-Ocak 1050-1051'de vefat etmiştir.[980]

Abdurrahman b. es-Sabbâğ : Kendisi Vâdi'l-Hicâralıdır. Abdullah b. Yahyâ'dan rivayetleri bulunmaktadır. Fazilet sahibi ve güvenilir bir kimse olduğu söylenen Abdurrahman b. es-Sebbâğ 324/934-935'te vefat etmiştir.[981]

---

[973] İbnü'l-Faradî, I, s. 381-382.
[974] İbnü'l-Faradî, I, s. 437; Humeydî, II, s. 442-443.
[975] İbnü'l-Faradî, I, s. 437.
[976] Humeydî, II, s. 443.
[977] İbnü'l-Faradî, I, s. 455-456.
[978] Sem'anî, *el-Ensâb*, I, s. 335.
[979] İbnü'l-Faradî, I, s. 448.
[980] İbn Beşküval, II, s. 492-493.
[981] İbnü'l-Faradî, III, s. 445-446.

Abdülmelik b. Muhammed b. Şak el-Leyl : Ebû Mevân olarak bilinen zâhid bir Tuleytulalıdır. Ebû İshâk b. Şinzîr ve Ebû Ca‘fer b. Meymûn gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Zilkâde 375/Mart-Nisan 986'da doğup, Rebîülâhir 410/Ağustos-Eylül 1019'da vefat etmiştir.[982]

Ahmed b. Abdullah b. Muhammed et-Tücîbî : Ebû Ca‘fer nisbesine sahip olup İbnü'l-Meşşât olarak da bilinen Ahmed b. Abdullah Tuleytulalı zâhidlerdendir.[983]

Ahmed Halef b. Ahmed el-Meâfirî : Ebû Ömer nisbesine sahip olup İbnü'l-Kalebâcce olarak da bilinen Ahmed b. Halef ilim ehli bir Tuleytulalıdır. İmam Mâlik'in *Muvatta*'sını ezbere bildiği söylenmektedir. Kendisi, Abdûs b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî'nin ilminden faydalanmıştır.[984]

Ahmed b. el-Hasan : Tuleytula bölgesindendir. İbn Abdülcebbâr et-Tuleytulî'nin ve Vesîm b. Sa‘dûn'un, Muhammed b. Vaddâh'ın İbn Kazzâz'ın ve el-Huşenî'nin ilminden faydalanmıştır. 283-290/896-903 yılları arasında bir tarihte vefat etmiştir.[985]

Ahmed b. Hayye el-Ensârî : Hafız olduğu söylenen bir Tuleytulalıdır. Ebû İshâk, Ebû Ca‘fer ve Ahmed b. Hâris'ten rivayetleri bulunmaktadır. Şaban 439/Ocak-Şubat 1048'de vefat etmiştir.[986]

Ahmed b. İbrâhim b. Hişâm et-Temîmî : Kendisi Ebû Ömer nisbesine sahip olup Tuleytulalıdır. Ahmed b. Vesîm gibi kimselerin ilminden istifade etmiş ve 430/1038-1039 yılında vefat etmiştir.[987]

Ahmed b. Kâsım b. Îsâ : Kendisi Tuleytula bölgesinde bir yerleşim yeri olan Uklîş'e mensup olup Ebû Abbâs el-Makarrî el-Uklîşî olarak da bilinmektedir. İlim seyahati yaparak Bağdat gibi şehirleri ziyaret ettiği söylenmektedir. Güvenilir ve seçkin bir kimse olduğu söylenen Ahmed b. Kâsım Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Habbâbe'nin ilminden istifade etmiştir.[988]

Ahmed b. Muhammed b. Dâvud et-Tücîbî : Tuleytulalı olup Ebu'l-Kâsım nisbesiyle anılmaktadır. Kendisi Ebü'l-Hasen Müemmel b. Yahyâ b. Mehdî gibi kimselerin ilimlerinde istifade edip onların bilgilerini rivayet etmiştir. 383/993-994 senesinde vefat ettiği söylenmektedir.[989]

---

[982] İbn Beşküval, II, s. 524.
[983] İbn Beşküval, I, s. 92-93.
[984] İbn Beşküval, I, s. 64.
[985] İbnü'l-Faradî, I, s. 71.
[986] İbn Beşküval, I, s. 92.
[987] İbn Beşküval, I, s. 86.
[988] Humeydî, I, s. 221.
[989] İbn Beşküval, I, s. 34-35.

Ahmed b. Muhammed b. Fethûn el-Ümevî : Tuleytulalı olup Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Kendisi 407/1016-1017 yılında vefat etmiştir.[990]

Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Meâfirî : Tuleytulalı âlimlerden olup 393 yahut 394 yılında (1002-1004) vefat etmiştir.[991]

Ahmed b. Muahmmed b. Yûsuf b. Bedr es-Sadefî : Kendisi Ebû Ömer nisbesine sahip olup Tuleytulalıdır. İbrâhim b. Muhammed b. Hüseyn ve Ca'fer Ahmed b. Muhammed gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. İyi bir Müslüman olduğu söylenen Ahmed b. Muhammed'in Zilkâde 441/Mart-Nisan 1050 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[992]

Ahmed b. Sehl b. Muhsin el-Ensârî el-Mukrî : Ebû Ca'fer nisbesine sahip olup İbn Haddâd olarak da bilinen Ahmed b. Sehl Tuleytulalıdır. Doğu seyahatlerinde bulunmuş ve Medine kadısı Ca'fer b. el-Hasan, Ebû Bekir el-Üdfüvî, Ebu'l-Tâlib b. Galbûn, Abdulbâkî b. el-Hasan, Ebü'l-Hasen Ziyâd b. Abdurrahman el-Karavî gibi kimselerden rivayette bulunduğu söylenmektedir. Ahmed b. Sehl 336/947-948 yılında doğup Ramazan 389/Ağustos-Eylül 999'da vefat etmiştir.[993]

Aslûn (عسلون) b. Ahmed b. Aslûn: Ebü'l-Asbağ olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. İyi bir kimse olduğu söylenen Ebü'l-Asbağ'ın 320/932 yılında doğduğu söylenmektedir. Ebû Bekir b. Vesîm, Abdurrahman b. Îsâ, Muhammed b. سميون gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır.[994]

Ayşûn b. Sâfî b. û Ayşûn : Tuleytulalı olup Ebû Gâlib olarak bilinip, babasının ilminden faydalandığı söylenmektedir.[995]

Câbir b. Nâdir : Tuleytula ehlindendir. Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn'den[996] bilgiler nakletmiştir. Yaklaşık 300/912-913'de vefat etmiştir.[997]

Câbir b. Ziyâd : Kendisi Tuleytulalı olup yaklaşık 300/912-913'te vefat ettiği söylenmektedir.[998]

Dâvud b. Huzeyl b. Mennân : Tuleytula ehlindendir. Hac seyahati esnasında Mekke'de ve Mısır'da bulunduğu zaman ilmini genişletmiştir. Endülüs'e geri dönüp Tuleytula'ya vardığında şehre girmemiş ve Kurtuba'ya gitmiştir. Abdullah b. Muhammed b.

[990] İbn Beşküval, I, s. 60.
[991] İbn Beşküval, I, s. 37.
[992] İbn Beşküval, I, s. 93-94.
[993] İbn Beşküval, I, s. 35.
[994] İbn Beşküval, II, s. 650-651.
[995] İbnü'l-Faradî, II, s. 568.
[996] Yahyâ b. İbrâhim (ö. 259/873), Endülüslü muhaddis, fakih aynı zamanda bir dil âlimi olduğu söylenmektedir. (Yahyâ b. İbrâhim için bk. Efendioğlu, s. 255-256.)
[997] İbnü'l-Faradî, I, s. 188.
[998] Humeydî, I, s. 290.

Huneyn, Ahmed b. Muhammed b. Abdülber, Abdullah b. Osman gibi kendisinin ilminden faydalanan talebeleri mevcuttur. 315/927-928 yılında Kurtuba'da vefat etmiş, fakat mevcut İslam hâkimiyetindeki Endülüs topraklarına değil bilmediğimiz bir nedenden ötürü sınır dışında toprağa verilmiştir.[999]

Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Ensarî el-Kuşubrî : Tuleytula'ya nispet edilir. Isfahanlı Ebu'l-Feth Esʿad b. Mahmud b. Halef el-İclî ve Muhammed b. Zeyd Kerrânî'den hadisler işitmiştir. Mâverâünnehir, Buhara ve Semerkant ile ilgili bilgi sahibi olduğu söylenmekle birlikte mühendislik alanında âlim bir kimsedir. Semerkant'ta vefat etmiştir.[1000]

Ferec b. Abdullah : el-Horasânî olarak da bilinen ilmi seven bir Tuleytulalıdır. 295/907-908 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[1001]

Feth b. Asbağ : Ebû Nasr künyeli olup İbn Sâkile olarak da bilinen Feth b. Asbağ Tuleytulalıdır. Çok yönlü zeki bir âlim ve âbid olduğu söylenmektedir. Cemâziyelevvel 371/Kasım-Aralık 981 yılında vefat etmiştir.[1002]

Feth b. Battâl : Tuleytulalı olup Ebû Nasr künyesine sahip olup ilme önem veren zâhid bir kimse olduğu söylenmektedir.[1003]

Feth b. Muhammed el-Ensârî : Künyesi Ebû Nasr olup İbn Yektılî (يقطيلي) olarak da bilinen Feth b. Muhammed Tuleytulalıdır. Rivayete göre II. Hakem, Ebû Nasr'ın ilminden istifade etmiştir. Şaban 364/Nisan-Mayıs 975'te vefat etmiştir.[1004]

Fethûn b. Muhammed b. Abdülvâris b. Fethûn et-Tücîbî : Ebû Nasr olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Ebû Abdullah b. Ayşûn gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır. Ebû Nasr'dan ise Ebû İshâk ve arkadaşı Ebû Ca'fer hadis almıştır. Kendisi 317/929-930'da doğmuş ve 393 yılı Rebîülevvel ayında (Ocak-Şubat 1003) vefat etmiştir.[1005]

Hammâd b. Şukrân b. Hammâd el-İsticî el-Tuleytılî : Ebû Muhammed olarak bilinen âlim Mekke şehriyle ilgili bilgiler toplamıştır. Kendisi 354/965 yılında Tuleytula'da vefat etmiştir.[1006]

Hişâm b. İbrâhim b. Hişâm el-Temîmî : Ebü'l-Velîd olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Muhammed b. Ömer b. el-Fehhâr'ın ilminden istifade etmiştir. Mesâil hakkında Muhammed b. Muhammed b. Mugîs ve Yaîş b. Muhammed ile aynı görüşlere sahip

[999] İbnü'l-Faradî, I, s. 259-260.
[1000] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 352.
[1001] İbnü'l-Faradî, II, s. 587.
[1002] İbnü'l-Faradî, II, s. 585.
[1003] İbnü'l-Faradî, I, s. 585.
[1004] İbnü'l-Faradî, II, s. 594.
[1005] İbn Beşküval, II, s. 676.
[1006] İbnü'l-Faradî, I, s. 230; Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39.

olduğu söylenmektedir. Atlı bir kahraman olduğu söylenen Ebü'l-Velîd'in 419/1028-1029 yılında şehit olduğu söylenmektedir.[1007]

Hişâm b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî : Ebü'l-Velîd olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Mesâil hakkındaki görüşleri Yûsuf b. Asbağ ile aynıdır. Ömrünün son yıllarında büyük sıkıntılar yaşadığı söylenen Hişâm b. Muhammed 434/1042-1043 yılında bilmediğimiz bir sebepten ötürü öldürülmüştür.[1008]

Hişâm b. Muhammed b. Süleymân b. İshâk b. Hilâl el-Kaysî es-Sâih : Ebü'l-Velîd olarak da bilinen bir Tuleytulalı olup dünyadan irtibatını koparmış olan, malından çokça infak eden, münzevi hayat süren bir zâhid olduğu söylenmektedir. Abdûs b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî, Temmâm b. Abdullah, Muhammed b. Amr b. Ayşûn ve Abdurrahman b. Züneyn gibi kimselerden rivayetleri bulunmaktadır. Abdülvâris b. Süfyân, Muhammed b. Halîfe, İbn Nebât, Halef b. Kâsım, Ebû Bekir et-Tücîbî, İbnü'l-Attâr, İbnü'l-Hindî, İbn Ebû Zemenîn[1009], Kadı Yûnus b. Abdullah gibi birçok âlimden ders almıştır. Hişâm b. Muhammed doğu seyahatinde de bulunmuş ve bu esnada hac vazifesini yerine getirmiştir. Seyahati esnasında Ebû Ya'kub İbnü'd-Dehîl, Ebü'l-Hasen b. Cehzam ve Abdurrahman b. Muhammed er-Rebî' gibi kimselerle karşılaşmıştır. Müstensih[1010] olduğunu düşündüğümüz Hişâm b. Muhammed, 420/1029-1030 yılında vefat etmiştir.[1011]

İbrâhim b. Îsâ b. Berûn : Ebû İshâk künyesine sahiptir. Tuleytula ehlinden olup müftülük görevi de yapmıştır. Tuleytulalı hadis âlimlerinden olan Yahyâ b. İbrâhim b. Müzeyn'den[1012] ders almıştır.[1013]

İbrâhim b. İshâk el-Ümevî : Ebû İshâk nisbesine sahip olup İbn Ebû Zered[1014] olarak da bilinen İbrâhim b. İshâk Tuleytulalıdır. Kendisinin Ramazan 382/Ekim-Kasım 992'de vefat ettiği söylenmektedir.[1015]

[1007] İbn Beşküval, III, s. 931.
[1008] İbn Beşküval, III, s. 936.
[1009] İbn Ebû Zemanîn (ö. 399/1008), Kurtubalı Mâlikî fakihi ve muhaddistir. (bk. Saffet Köse, "İbn Ebû Zemanîn", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, s. 499.)
[1010] Müstensih, yazma bir eseri olduğu gibi kopya edip yazıya geçiren kimseye denmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, Nevzat Kaya, "İstinsah", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, s. 369.)
[1011] İbn Beşküval, III, s. 933-934.
[1012] Yahyâ b. İbrâhim için bk. Efendioğlu, s. 255-256.
[1013] İbnü'l-Faradî, I, s. 45.
[1014] Mezkûr isim eserde "زرد" şeklinde geçmektedir. (bk. İbn Beşküval, I, s. 147.) Arapça'da Zered "örülmüş zırh" manasına gelmektedir. Demir madeninin ve kılıçlarının meşhur olduğu Tuleytula'da Ebû İshâk'ın zırh yapımı ya da zırhla ilgilenen bir kimse olabiledeğini düşünmekteyiz. [Zered için bk. Firûzâbâdî, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît tercümesi*, "زرد", (trc. Mütercim Asım Efendi), İstanbul 2013, II, s. 1444.]
[1015] İbn Beşküval, I, s. 147.

İbrâhim b. İshâk b. Ebû Zevd[1016] : Ebû İshâk künyesine sahiptir. Tuleytula ehlinden olup, âbid bir kimse olduğu söylenmektedir. Tefsir alanında ilim sahibi olup, doğuya seyahatte bulunmuştur. 2 Ramazan 382/1 Kasım 992'de vefat etmiştir.[1017]

İmrân b. Muhammed b. Ma'bed : Muhammed b. Vaddâh, İbn Kazzâz, el-Huşenî gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Ahmed b. Hâlid, Vesim b. Sa'dûn, Kâsım b. Cehder ile birlikte seyahate çıkmıştır. Seyahatleri esnasında Mekkeli, Mısırlı ve Kayrevanlı kimselerin ilminden faydalanmıştır. Tuleytulalı İmrân b. Muhammed 295/907-908 yılında Mısır'da vefat etmiştir.[1018]

İmrân b. Osman b. Yûnus b. Muhammed : Tuleytulalı olup Ebû Muhammed olarak da bilinir. Doğu seyahatlerinde bulunmuş ve Ali b. Abdülazîz, Ebû İshâk eş-Şeybânî el-Mekkî gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Dürüst bir insan olduğu söylenmektedir. Kendisi hakkında hemşehrisi İshâk b. İbrâhim et-Tuleytulî'den bilgi edindiğimiz İmrân b. Osman'ın 307/919-920 yahut 317/929-930 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[1019]

Îsâ b. Ali b. Saîd el-Ümevî : Ebü'l-Asbağ olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Babası, amcası Muhammed b. Îsâ, Ebû Zeyd el-Attâr, el-Huşenî Muhammed b. İbrâhim gibi kimselerden rivayette bulunmuştur. Doğu seyahati de yapan Ebü'l-Asbağ 435/1043-1044'te vefat etmiştir.[1020]

Îsâ b. Dînâr b. Vâkıd el-Gâfikî : Ebû Abdullah olarak da bilinen Îsâ b. Dînâr aslen Tuleytulalı olup Kurtuba'da yaşadığı söylenmektedir. Seyahati sırasında İbn Kâsım gibi kimselerin ilminden yararlanmıştır. Çok yönlü bir âlim ve zâhid bir kimse olduğu söylenmektedir. 212/827-828 yılında Tuleytula'da vefat etmiş ve aynı şehre defnedilmiştir.[1021]

Îsâ b. Haccâc b. Ahmed b. Ferkad el-Ensârî : Ebü'l-Asbağ olarak da bilinen Îsâ b. Haccâc Tuleytula asıllı olup Kurtuba'da yaşamını idame ettirmiştir. 318/930-931 yılında doğan Ebü'l-Asbağ'ın doğu seyahati yaptığı söylenmektedir.[1022]

İsmâil b. Ümeyye et-Tuleytulî : Tuleyulalı olup, 303/915-916 yılında Endülüs'te vefat etmiştir.[1023]

Kâsım b. Ahmed b. Cehder (جحدر) : Tuleytulalı olup künyesi Ebû Muhammed'tir. Vesîm b. Sa'dûn, Muhammed b. Osman, Ahmed b. Hâlid b. Hubâb ile birlikte seyahate

[1016] Zevd'ten (زود) kasıt Zeyd (زيد) olmalıdır. Bu durum, eser tâb edilirken yapılan yanlışlıktan kaynaklanmış olabilir. (bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, (thk. İbrâhim Ebyârî), 2. Basım, Beyrut 1989, I, s. 53.)
[1017] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, (thk. İbrâhim Ebyârî), 2. Basım, Beyrut 1989, I, s. 53.
[1018] İbnü'l-Faradî, II, s. 551.
[1019] İbnü'l-Faradî, II, s. 551.
[1020] İbn Beşküval, II, s. 632.
[1021] İbnü'l-Faradî, II, s. 556-557.
[1022] İbn Beşküval, II, s. 629.
[1023] İbnü'l-Faradî, I, s. 131-132; Humeydî, I, s. 250; Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avame, Beyrut [t.y.], VIII, s. 249.

çıktığı söylenmektedir. Zâhid bir kimse olup hac vazifesi için Mekke'ye gitmiş ve orada 311/923-924 yılında vefat etmiştir.[1024]

Küleyb b. Muhammed b. Abdülkerîm : Künyesi Ebû Ca'fer olup Tuleytulalıdır.[1025] Endülüslü şeyhler hakkında Muhammed b. Osman, Vesîm ve İbn Cahder ile benzer görüşte olduğu söylenmektedir.[1026] Mekke ve Mısır seyahatleri olmuş ve yaklaşık 300/912-913'te vefat edene kadar Mısır'da[1027] öncesinde ise bir süre Mekke'de kaldığı söylenmektedir.[1028]

Muaviye b. Mentîl b. Muaviye : Ebû Abdurrahman olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Doğu seyahatinde bulunmuş ve bu sırada hac vazifesini yerine getirmiştir. Ebû Bekir el-Âcurrî gibi kimselerin ilminden istifade etmiş, es-Sahibân ise ondan hadis almıştır. Cemâziyelâhir 375/Ekim-Kasım 985'te vefat etmiştir.[1029]

Muhammed b. Abdullah b. Sa'dûn b. Muhammed b. İbrâhim el-Ensârî : Ebû Abdullah olarak da bilinen Tuleytulalı bir zâhiddir. Abdus b. Muhammed gibi kimselerden rivayette bulunan Muhammed b. Abdullah'ın güvenilir ve faziletli bir kimse olduğu söylenmektedir.[1030]

Muhammed b. Abdullah b. Temmâm: Tuleytulalı olup Ebû Abdullah nisbesiyle tanınmaktadır. Vehb b. Îsâ ve Vehb b. Meserre'nin ilminden istifade etmiştir. Kardeşi Temmâm ile birlikte doğu seyahatinde bulunmuş, bu sırada Mekkeli Ebû Saîd b. A'râbî gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Ebû Abdullah 341/952-953 yılında Beytülmakdis'te vefat etmiştir.[1031]

Muhammed b. Abdülvâhid : Künyesi Ebû Muhammed olup Tuleytulalıdır. Sahnûn b. Saîd ile karşılaştığı ve 264/877-878 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[1032]

Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Şinzîr : Ebû Abdullah olarak da bilinen çok yönlü ilim ehli bir Tuleytulalıdır. Kendisi hâfız olmakla birlikte rüya tabirine de vâkıf bir kimsedir. Abdûs b. Muhammed, Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî gibi kimselerden rivayette bulunmuş ve Kurtubalı önemli kimselerin de ilminden istifade etmiştir. Rivayete göre 422/1030-1031'de aniden vefat etmiştir.[1033]

[1024] İbnü'l-Faradî, II, s. 604.
[1025] İbnü'l-Faradî, II, s. 623-624. Humeydî, II, s. 532.
[1026] İbnü'l-Faradî, II, s. 623-624.
[1027] İbnü'l-Faradî, II, s. 623-624. Humeydî, II, s. 532.
[1028] Humeydî, II, s. 532.
[1029] İbn Beşküval, III, s. 886.
[1030] İbn Beşküval, II, s. 752.
[1031] İbnü'l-Faradî, II, s. 722-723.
[1032] İbnü'l-Faradî, II, s. 638.
[1033] İbn Beşküval, II, s. 754.

Muhammed b. Atîk b. Ferec b. Ebû Abbas b. İshâk et-Tücîbî el-Megâmî el-Mukarrî[1034] **et-Tuleytulî :** Ebû Abdullah olarak da bilinen ve Endülüs'te bir yerleşim yeri olan Megâm'a nispet edilen âlimler arasındadır.[1035]

Muhammed b. Cümâhir b. Muhammed b. Cümâhir el-Hacrî : Künyesi Ebû Abdullah olup ilim ehli bir Tuleytulalıdır. Muhammed b. İbrâhim el-Huşenî, Abdûs b. Muhammed ve Muhammed b. Yaîş gibi kimselerden rivayeti bulunmaktadır. Ebû Muhammed b. el-Asîlî, Ebû Abdullah b. el-Attâr, Ebû Ömer el-Hindî ve Ebû Ömer el-Mekvî gibi kimselerden ders almıştır. 424/1032-1033'te vefat etmiş ve Tuleytula civarına defnedilmiştir.[1036]

Muhammed b. Hayyûn İmrân el-Ensârî : Tuleytulalı olup nisbesi Ebû Abdullah'tır. İbn A'râbî ve İbn Firâs gibi Mekkeli âlimlerin ilminden istifade etmiştir. Ayrıca Mısırlı Abdullah b. Ca'fer b. el-Verd, İbn es-Seken ve Hamza gibi birçok kimsenin ilminden de istifade ettiği söylenmektedir. 346/957-958 yılında vefat etmiştir.[1037]

Muhammed b. İbrâhim : Tuleytulalı olup İbn Müezzin olarak da bilir. Ömer b. Zeyd, Muhammed b. Zeyd, İbn İyâz gibi hemşehrilerinin ilminden faydalandığı ve seyahatte bulunmadığı söylenmektedir.[1038]

Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Amr el-Meâfirî : Ebû Abdullah olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. İbn Ayşûn'dan rivayeti bulunmaktadır. Doğu gezisi sırasında Ebû Kuteybe, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Yaklaşık 400/1009-1010'da vefat eden Muhammed b. İbrâhim'in de ilminden istifade edildiği söylenmektedir.[1039]

Muhammed b. Îsâ b. Ebû Osman b. Hayyâ b. Ziyad b. Abdullah b. Mütrib[1040] **el-Ümevî el-Cincîlî :** Ebû Abdullah olarak bilinir. Tuleytula'da yaşamıştır. Ebû Meymûn ve İbn Midrâc'tan bazı bilgiler edinmiştir. Dikkatli ve iyi bir insan olduğu söylenen Ebû Abdullah, 334/945-946 yılında bir arefe günü dünyaya gelmiştir.[1041]

Muhammed b. Rabâh b. Sâid: Tuleytulalı olup nisbesi Ebû Abdullah'tır. Vehb b. Îsâ ve Vehb b. Meserre'den rivayetleri bulunmaktadır. Cemâziyelevvel 358/Mart-Nisan 969'da vefat etmiş, cenaze namazını Ebû Nasr Feth b. Asbağ kıldırmıştır.[1042]

[1034] المقري.
[1035] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 161.
[1036] İbn Beşküval, II, s. 754-756.
[1037] İbnü'l-Faradî, II, s. 728.
[1038] İbnü'l-Faradî, II, s. 681.
[1039] İbn Beşküval, II, s.
[1040] Eserde مترب şeklinde geçmektedir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 168.)
[1041] Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 168.
[1042] İbnü'l-Faradî, II, s. 735.

Muhamed b. Osman b. Abbâs : İbn İrfa‘ olarak da bilinen Muhammed b. Osman Tuleytulalıdır. Vaddâh, İbn Kazzâz gibi kimselerin ilminden yararlanmıştır. Seyahatte bulunmadığı söylenmektedir. Zâhid bir kimse olup 302/914-915 yılında vefat etmiştir.[1043]

Muhammed b. Süleyman et-Tuleytulî el-Muallim : Künyesinden de anlaşılacağı üzere Muhammed b. Süleyman Tuleytulalı olmalıdır. Ebû Abdullah nisbesine sahip olup Kurtuba'da yaşadığı söylenmektedir. Kendisinin Kayrevanlı Yahyâ b. Ömerden rivayetleri bulunmaktadır.[1044]

Muhammed b. Zekeriyâ b. Katân : Tuleytulalı olup 275 yahut 276 (888-890) yılında vefat ettiği söylenmektedir.[1045]

Muhsin b. Yûsuf : Ebü'l-Kâsım olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Tuleytula'nın ileri gelen kimselerinden rivayetleri bulunan Muhsin b. Yûsuf, 374/984-985 yılında vefat etmiştir.[1046]

Ni‘me'l-Halef b. Yûsuf : Ebü'l-Kâsım olarak da bilinen bir Tuleytulalıdır. Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc ve Muhammed b. Fethü'l-Hicârî'den hadis almış, kendisinden de Ebû İshâk ve Ebû Ca‘fer hadis almıştır. Ebü'l-Kâsım'ın 393 veya 394 yılında (1002-1004) vefat ettiği söylenmektedir.[1047]

Ömer b. Mugîs b. Ebû Mugîs : Tuleytulalıdır. Ömer b. Zeyd, Saîd b. İyâz gibi Tuleytula'ya nisbet edilen kimselerin ilminden ve Kurtubalı Muhammed b. Veddâh, İbrâhim b. Muhammed b. Bâz gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Hac vazifesini yerine getirmek üzere bir seyahat yapmış ve 285/898-899 yılında vefat etmiştir.[1048]

Ömer b. Sehl b. Mes‘ûd el-Lahmî el-Mukrîi : Ebû Hafs olarak da bilinen bir Tuleytulalı bir hadis hafızıdır. Doğu seyahatleri yapmış ve Ebû Ahmed es-Sâmirî, Ebü't-Tayyib b. Galbûn, Ebü'l-Kâsım b. Ahtal, el-Mehdevî, es-Sâiğ, Ebü'l-Hasen el-Kâbisî, Ebü'l-Hasen Abdurrahman b. Mahled b. Bakî, Ebû Ömer b. el-Hazzâ gibi kimselerden rivayette bulunmuştur. Ebü'l-Mutarrrif ise ondan hadis nakletmiştir. Kendisinin 442/1050-1051 yılından sonra vefat ettiği söylenmektedir.[1049]

Ömer b. Zeyd b. Abdurrahman : Tuleytulalı olup Ebû Hafs olarak da bilinir. Sahnûn b. Saîd, Asbağ b. el-Ferec gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır.[1050]

[1043] İbnü'l-Faradî, II, s. 663-664.
[1044] İbnü'l-Faradî, II, s. 728.
[1045] İbnü'l-Faradî, II, s. 641.
[1046] İbn Beşküval, III, s. 899.
[1047] İbn Beşküval, III, s. 921.
[1048] İbnü'l-Faradî, II, s. 542.
[1049] İbn Beşküval, II, s. 581.
[1050] İbnü'l-Faradî, II, s. 541-542.

Sâfî b. Ebû Ayşûn : Tuleytulalı olup Muhammed b. Vaddâh'tan rivayetleri olduğu söylenmektedir. Sâfî'ye ait olan bazı bilgileri oğlunun rivayet ettiği söylenmektedir.[1051]

Saîd b. Abdûs : Tuleytula halkından olup babası Hişâm b. el-Hakem'in[1052] azatlı kölesidir. Mâlik b. Enes ile karşılaşıp bilgisinden faydalanmıştır. 180/796-797 yılında vefat ettiği[1053] bilindiğine göre bu karşılaşmanın olabileceğii düşünmekteyiz.

Saîd b. Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. el-Hadîdî et-Tücîbî : Ebû Talîb olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Kendisi doğu seyahati sırasında hac vazifesini yerine getirdiği ve seyahati esnasında Mekkeli Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ali el-Mâlikî, Mısırlı Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd gibi önemli âlimlerle karşılaştığı söylenmektedir. Ayrıca Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed'in kendisinden hadis rivayet ettiği söylenmektedir. Ebû Talîb, Rebîülevvel 428/Aralık-Ocak 1036-1037'de vefat etmiştir.[1054]

Saîd b. Îsâ b. Ebû Osman el-Cinciyâlî : Ebû Osman diye bilinir ve Tuleytula'da yaşamıştır. Hafız olan Ebû Osman'ın, Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc'tan rivayetleri mevcuttur.[1055]

Saîd b. Yümn b. Muhammed Adl (عدل) b. Rızâ b. Sâlih b. Abdülcebbâr el-Murâdî : Tuleytula'nın nahiyelerden Mekkâdeli[1056] olup Ebû Osman olarak da bilinir. Vehb b. Meserreve Abdurrahman b. Îsâ gibi kimselerden rivayetleri bulunmaktadır.[1057] İbn Beşküval onun Zilkâde 389'da (Ekim-Kasım 999) vefat ettiğini söylerken,[1058] Yâkût el-Hamevî ise Zilkâde 437'de (Mayıs-Haziran 1046) vefat ettiğini söylemektedir.[1059]

Sehl : Tuleytulalı olup Fehhâr olarak da bilinmektedir. Yaklaşık 300/912-913'te vefat etmiştir.[1060]

Seleme b. Süleymân el-Müktib : Künyesinden de anlaşılacağı üzere bir öğretmen olan Seleme b. Süleymân Tuleytulalı olup Ebü'l-Kâsım olarak bilinir. Salih bir kimse olduğu söylenen Seleme b. Süleymân'ın, Abdûs b. Muhammed gibi kimselerden hadis naklettiği söylenmektedir. Muhammed b. Abdüsselâm el-Hâfız da kendisinden hadis nakletmiştir.[1061]

[1051] İbnü'l-Faradî, I, s. 352.
[1052] İmamiyye kelamında önemli bir isimdir. 179/795 yılında vefat etmiştir. (bk. Mustafa Öz, "Hişâm b. Hakem", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 153-154.) Endülüs Emevî Devleti emîrlerinden olan II. Hişâm da Hişâm b. el-Hakem künyesine sahiptir. Fakat II. Hişâm'ın vefat tarihi 403/1013 (?) olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Hişâm b. el-Hakem'den maksat II. Hişâm olmamalıdır.
[1053] İbnü'l-Faradî, I, s. 289.
[1054] İbn Beşküval, I, s. 342-343.
[1055] Yâkût, *Mu'cem*, II, s. 168.
[1056] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 179.
[1057] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 179; İbn Beşküval, I, s. 327.
[1058] İbn Beşküval, I, s. 327.
[1059] Yâkût, *Mu'cem*, V, s. 179.
[1060] İbnü'l-Faradî, I, s. 335.
[1061] İbn Beşküval, I, s. 351.

Süleyman b. Hârûn er-Ruaynî : Tuleytulalı olup Ebû Yûsuf[1062] veya Ebû Eyyûb olarak da bilinir.[1063] İbn Vaddâh ve İbn Kazzâz gibi kimselerin ilminden faydalanmıştır. Âbid ve zâhid olduğu söylenen[1064] Ebû Yusuf 297/909-910 yılında vefat etmiştir.[1065]

Şâkir b. Muhammed : Kendisi Ebü'l-Velîd olarak bilinen bir Tuleytulalıdır. Muhammed b. Abbâs b. el-Hatîb ve Ebû İshâk b. Şenzîr gibi kimselerden birtakım rivayetler almıştır.[1066]

Temmâm b. Abdullah b. Temmâm Meâfirî : Ebû Galib künyesine sahip olup Tuleytula ehlindendir. Kendisi Vehb b. Îsâ el-Tuleytulî'den ve Vehb b. Meserre'den ders aldığı söylenmektedir. Hac yolculuğu yapmış ve Mekke'de İbnü'l-Arabî, Ebû Muhammed b. Abdurrahman b. Yahyâ ez-Zeherî, İbn Firâs, Ebû Recâ el-Makrî'den ders almıştır. Şam ve Kayrevan şehirlerine seyahat etmiştir. Kendisi, 305/917-918 yılında doğmuş olup, Cemâziyelâhir 377/Eylül-Ekim 987 yılında Tuleytula'da vefat etmiştir.[1067]

Vehb b. Îsâ el-Ensârî : İbn İşbânitaka olarak da bilinen Tuleytulalı Vehb b. Îsâ'nın nisbesi İbn Süleyman'dır. Muhammed b. Vaddâh, Saîd b. Osman el-A'nâkî ve Ahmed b. Hâlid gibi kimselerin ilminden istifade etmiştir. Tuleytulalı Muhammed b. Amr ve Abdullah b. Ma'rûf ise Vehb b. Îsâ'nın ilminden istifade etmiştir. Kendisi salih bir kimse olup 342/953-954 yılında vefat ettiği söylenmektedir.[1068]

Yahyâ b. Haccâc : Tuleytulalı âlim, Yahyâ b. Yahyâ ve Îsâ b. Dînâr'ın ilminden istifade etmiştir. Seyahati esnasında Sahnûn b. Saîd ve Avn b. Yûsuf gibi Kayrevan'ın önemli âlimlerinin ilminden yararlanmıştır. Yahyâ b. Haccâc Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında vuku bulan bir savaşta 263/876-877 yılında şehit olmuştur.[1069]

Yahyâ b. el-Kasîr : Yahyâ b. Haccâc'ın arkadaşı olup ilim ehlinden Tuleytulalı bir kimse olduğu söylenmektedir. Muhtemelen 263/876-877 yılında bir savaşa katılmış ve savaştan sağ olarak çıkabilmiştir. Fakat ertesi yıl iştirak ettiği mücadelede arkadaşı Yahyâ b. Haccâc gibi şehadet mertebesine eriştiği söylenmektedir.[1070]

Yûsuf b. Abdülmelik : Tuleytulalı olup Ebû Ömer nisbesine sahiptir. Vehb b. Meserre'den rivayette bulunduğu söylenmektedir. 387/900 yılında vefat etmiştir.[1071]

[1062] İbnü'l-Faradî, I, s. 326.
[1063] Humeydî, I, s. 352.
[1064] İbnü'l-Faradî, I, s. 326.
[1065] İbnü'l-Faradî, I, s. 326; Humeydî, I, s. 352.
[1066] İbn Beşküval, I, s. 366.
[1067] İbnü'l-Faradî, I, s. 181.
[1068] İbnü'l-Faradî, II, s. 876-877.
[1069] İbnü'l-Faradî, II, s. 902.
[1070] İbnü'l-Faradî, II, s. 902-903.
[1071] İbnü'l-Faradî, II, s. 944.

Yûsuf b. Zekeriyâ b. Katân : Tuleytulalı bir hafız olan Yusûf b. Zekeriyâ; Kurtubalı Bakî b. Mahled, İbn Kazzâz ve Muahmmed b. Veddâh'ın ilminden faydalanmıştır.[1072]

Zekeriyâ b. Îsâ b. Abdülvâhid : Tuleytulalı olup Muhammed b. Veddâh ve el-Huşenî'nin ilminden faydalanıp her iki âlimle de karşılaşmıştır. Birçok seyahat yapmış olan[1073] Zekeriyâ b. Îsâ 294/906-907 yılının başında vefat etmiştir.[1074]

Zekeriyâ b. İsmâil b. Abdurrahman : Tuleytula ehlindendir. 288/900-901 vefat etmiştir.[1075]

Zekeriyâ b. Kutâm : Ebû Yahyâ künyesine sahiptir. Tuleytula ehlinden olduğu söylendiği gibi Tuleytula'ya yakın olan "الرواية" li[1076] de olduğu söylenir.[1077]

Bu isimler dışında kaynaklarda tespit ettiğimiz ancak kendileri hakkında isimlerinden başka bir bilgiye ulaşamadığımız âlimleri sıralayacak olursak bunlar; Ebu Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. Kâsım Et-Tuleytulî[1078] ve Uklîş'e nisbet edilen Ebu Abbas Ahmed b. Maʿrûf b. Îsâ b. Vekîl et-Tücîbî el-Uklîşî el-Endelüsî[1079]dir.

[1072] İbnü'l-Faradî, II, s. 937.
[1073] İbnü'l-Faradî, I, s. 270.
[1074] İbnü'l-Faradî, I, s. 270; Humeydî, I, s. 337.
[1075] İbnü'l-Faradî, I, s. 270.
[1076] "الرواية" adlı yerin telaffuzunu ve yerini tespit edemedik.
[1077] İbnü'l-Faradî, I, s. 271.
[1078] Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avame, Beyrut [t.y.], VIII, s. 249.
[1079] Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", *İSTEM*, yıl 2009, c. VII, sayı 14, s. 92.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYO-EKONOMİK HAYAT

İber Yarımadası, Afrika ile Avrupa'nın birbirine en yakın yer olması sebebiyle bir geçiş noktası görevi üstlenmiştir. Bu sebeple olsa gerek İberya, tarihin ilk çağlarından beri farklı birçok kavme ev sahipliği yapmıştır. Bunları kabaca sıralayacak olursak; Libya menşeli İberler,[1080] Yunan kolonileri,[1081] Keltler,[1082] Fenikeliler'e mensup olan Tyroslu denizciler,[1083] Kartacalılar,[1084] Romalılar, Vandallar, Alanlar ve Süevler, Vizigotlar,[1085] Yahudiler ve nihayet Müslüman Araplar ile Berberîler şeklindedir. Her kavmin bölgeye kültürel ve ekonomik anlamda bir şeyler kattığı gözönünde bulundurulduğunda İberya'nın zengin ve renkli bir geçmişi olduğu görülecektir. Bu durumun Müslümanlar ile zirveye ulaştığı söylenebilir. Müslümanlardan günümüze ulaşan Kurtuba Camii, Elhamra Sarayı ve Medinetü'z-Zehra Sarayı gibi mimarî yapılar bu duruma kanıt olarak gösterilebilir.

Endülüs'ün merkezinde yer alan Tuleytula, gerek bir maden kaynağı üzerinde yer alması ve Tâcu (Tajo) Nehri'nin varlığının beraberinde getirdiği avantajlar gerekse eski bir başkent olmasının getirdiği zenginlik ile farklı unsurların birarada yaşayabilmesinden kaynaklanan kültürel çeşitliliğiyle bölgenin önemli merkezlerinden biri olduğu söylenebilir.

A. Tuleytula (Toledo) ve Çevresinde Yaşayan Halklar

Tuleytula'yı da içine alan Endülüs bölgesinin tarihi ile ilgili menkıbevî tarzda birçok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri de Hz. Nuh'un çocuklarından Yâfes'in oğlu olan Andalus (Endülüs) ile ilgilidir. Andalus'un bölgeyi ilk imar eden kimse olduğu ve muhtemelen bu sebeple bölgeye adı verildiği ve burada yaşayan insanların onun soyundan geldiği söylenmektedir.[1086] IV. yüzyılda yaşamış olan latin şâir Rufo Festo Avieno'nun bir şiirinde Tuleytula bölgesinin kurucusunun Herkül olduğu söylenmektedir.[1087] Hatta Süleyman b. Davud, İsa b. Meryem, Zülkarneyn ve Hızır aleyhisselam'ın da Tuleytula ehlinden olduğu bu rivayetler arasındadır.[1088] Hayatının bir kısmını İber Yarımadası'nda geçiren İbn Haldun

[1080] Atlan, s. 71; Demircioğlu, s. 232.
[1081] *Encyclopaedia Britannica*, "Iberian", Chicago 1972, VI, s. 213-214.
[1082] Atlan, s. 71; Demircioğlu, s. 232.
[1083] Vladimir Diakov, Sergei Kovalev, *İlkçağ tarihi: Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, (trc. Özdemir İnce), Ankara 1987, s. 197-201.
[1084] Atlan, s. 64.
[1085] Matthew, s. 28-29.
[1086] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Halil Me'mûn Şîhâ, Beyrut 2002, IV, s. 209-210.
[1087] Lynch, s. 8.
[1088] Yâkût, *Mu'cem*, s. IV, 40.

(ö. 1406), Endülüs halkından bahsederken şöyle demektedir: *"Endülüs halkında, başkalarında bulunmayan bir zihin açıklığı, zekâ parlaklığı, beden hafifliği, vücut çevikliği, talimi ve eğitimi kabul etme özelliği görülmektedir."*[1089]

Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl adlı müellifi bilinmeyen eserde Tuleytula halkı hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre şehir halkının hükümdarlarına karşı nifak ehli, kavgacı ve muhalefet eden kimseler olduğu söylenmektedir.[1090] Şehirde sürekli isyan çıkması Tuleytulalıların bu şekilde tanımlanmasına neden olmuş olmalıdır.

Endülüs'ün merkez noktasında bulunan Toledo'nun (Tuleytula) efsanevi hikâyelere sahip olmasında belki de büyülü bir atmosferin içinde olması etkilidir. Nitekim şehir bugün dahi zikrettiğimiz özelliğini korumaktadır. Bu sebeple olsa gerek Toledo, 1986'da UNESCO tarafından Dünya Miras Listesi'nde yerini almıştır.[1091] Fakat bu taltiften çok önce Taberî, Tuleytula için "*Endülüs'ün en büyük şehirlerinden biri"*[1092] ifadesini kullanmış, Amerikalı Sanat Tarihi uzmanı E. Rosenthal (ö. 2007) ise şehir için şöyle demiştir; *"Caddeler dar ve doğuya özgü görünümleri var. İç avlular; yani evlerin dâhilindeki üstü açık, etrafı galerilerle çevrili bahçemsi küçük mekânları ve tıpkı Arapların hüküm sürdüğü günlerdeki gibi kadınlara mahsus odaları/haremi bulunan evler bu cümledendir. Açıkçası; tarihle dolu bu şehirde, önceden bu müstahkem mevkiin başından geçen kaotik olaylar/kargaşa ortamı, bir film şeridi gibi zihinde canlanıyor. (Cumbalı) pencerelerin arkasında gizlenen örtülü/peçeli kadınların ve sokaklarda Arap (soylu adam)ların görülmemesi, şaşırtıcı gibi geliyor (insana)."*[1093]

Toledo, farklı milletlere ve farklı dinlere ev sahipliği yapmış bir yerleşim yeridir. Carpetanialılar,[1094] Yahudiler,[1095] Romalılar,[1096] Vizigotlar[1097] ve Müslümanlar[1098] gibi farklı unsurlar burada yaşamıştır. Toledo; Emevî hâkimiyeti boyunca Arap, Berberî, Mevalî,[1099] Müvelled (Müvelledûn),[1100] *Müsta'rib*,[1101] Yahudi[1102] ve yerel Hıristiyan halk gibi birbirinden farklı birçok grubun biraraya toplandığı yerdir.

[1089] İbn Haldun, I, s. 346.
[1090] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 50.
[1091] http://whc.unesco.org/en/list/379 (17.08.2015)
[1092] Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1967, VI, s. 481.
[1093] E. Rosenthal, "İspanya'da Arap Hâkimiyetinin İzleri", (trc. Yusuf Alemdar), *CÜİFD*, c.X/I, yıl 2006, s. 253-254.
[1094] *Britannica*, "Toledo", İstanbul 1990, XI, s. 830.
[1095] Hannah Lynch, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital"*, London 1910, s. 8.
[1096] *Britannica*, "Toledo", İstanbul 1990, XI, s. 830.
[1097] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[1098] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[1099] Ya'kubî, s. 194.
[1100] Thomas F. Glick, "Toledo", *DMA*, New York 1989, XII, s. 67.
[1101] İmamüddin, s. 125; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 36-39.
[1102] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 50.

Emevî yönetimi altında Tuleytula'da yaşayan Müslüman kesimi incelediğimiz zaman bu grubu oluşturanlar arasında; hâlihazırda Müslüman olan Arapların, Berberîlerin ve *Müvelled*lerin olduğunu görmekteyiz. Endülüs'te ikamet eden ve aynı zamanda Endülüs fethinde rol alan Berberî kabilelerden biri olan Hevvâre, Kuzey Afrika'nın köklü ve soylu Berberîleri'ndendir. Mezkûr kabilenin boyları Tuleytula gibi Endülüs şehirlerine yayılmıştır.[1103] *Müvelled* ise; İspanyollar içinde İslamiyeti kabul eden ilk neslin çocuklarını oluşturan kesime denmektedir.[1104] Tuleytula'da sayıları o kadar çoktur ki şehir, *Müvelled*lerin (*Müvelledûn*) kalesi olarak adlandırılmıştır.[1105] Ayrıca Tuleytula'da Fehmiyyîn adlı bir kabile bulunmaktadır.[1106] Kabilenin yaşamını sürdürdüğü bölgenin gelişmiş bir yer olduğu ayrıca burada cami ve güzel bir çarşının da bulunduğu söylenmektedir.[1107] Şehrin yakınlarında *Vega* denen yerde Tuleytulalı Müslümanlara ait mezar taşlarının varlığından bahsedilmektedir.[1108] Bunun dışında Tuleytula ziyareti sırasında E. Rosenthal (ö. 2007), Emevîler döneminden kalma pazar yeri olan Zocodover'in (Sûk ed-Düvvâr) hala önemini koruduğunu söylemektedir.[1109]

Tuleytula'da hayatını idame ettiren diğer bir grup ise *Müsta'rib*lerdir.[1110] *Müsta'rib* (*Mozarab*), kültürel olarak Araplaşmış kimse anlamına gelmektedir. Yani yarımadada yaşayan Hıristiyan yahut Yahudi halkın mevcut dinlerini muhafaza edip Araplar'ın kültürünü benimseyerek bunu, kendi günlük hayatlarına yansıtmalarıdır. Öyle ki Arapça bilip konuşmak hatta Arapça şiir yazmak bir meziyet olarak görülmüş, buna mukabil Latince'ye aynı rağbet gösterilmemiştir.[1111] Rivayete göre *Müsta'rib*ler, İslam mimarisini Kurtuba'dan Tuleytula'ya ulaştırıp buradan da kuzeye, İslam hâkimiyetinin var olmadığı topraklara kadar götürerek *mudejar* üslubun[1112] ortaya çıkarmasını sağlamışlardır.[1113]

Tuleytula'nın fethinden sonra burada Vizigot hanedanlığına bağlı kimseler yaşamaya devam etmiştir. Son Vizigot Kralı Rodrigo'nun selefi Witiza'nın oğlu Achila, babasının

[1103] İbrahim Harekât, Ahmet Kavas, "Hevvâre", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, s. 281-283.
[1104] Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 228.
[1105] Thomas F. Glick, "Toledo", *DMA*, New York 1989, XII, s. 67.
[1106] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 281.
[1107] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 552-553.
[1108] E. Levi Provençal, "Toledo", *İA*, 2. Basım, İstanbul 1979, XII/I, s. 430.
[1109] Rosenthal, s. 253-254.
[1110] İmamüddin, s. 125; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 36-39.
[1111] İmamüddin, s. 125; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 36-39.
[1112] Mudear üslup, Arap ve Gotik etkilerin birlikte sentezlendiği bir İspanyol mimarisidir. bk. Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s. 166.
[1113] Hitti, s. 819.

ölümünden sonra Toledo'ya girişi yasaklanmışken,[1114] Tuleytula'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Achila'nın burada yaşamasına müsaade edilmiştir.[1115]

Yahudiler, Müslüman fethinden önce Tuleytula'da yaşamını sürdüren topluluklar arasında yer almaktadır. Rivayete göre Târık b. Zîyâd şehre ulaştığında burada Yahudilerden başka kimse bulunmamaktaydı.[1116] Fetih sonrasında ise şehirdeki Yahudilerin Tuleytula'da kalmalarına izin verilmiştir.[1117] Sefarad Yahudileri[1118] olarak da bilinen bu kimseler tıpkı Müslümanlar gibi temizliğe önem verirdi. Bugün Santa Maria La Blanca olarak bilinen ve eskiden sinagog olan bu ibadethanenin yakınlarında Yahudilere ait bir mikve (gusülhane) bulunduğu söylenmektedir. Mikve, Tuleytula'daki Yahudi mahallesi olarak tanımlanan Del Angel adı verilen yerde bulunuyordu.[1119] Ayrıca Yahudilerin iyi bir tüccar olduğu herkesçe bilinmektedir. Vizigotlar zamanında Yahudilerin ticaret yapması yasaklanmış ve büyük baskılara maruz kalmış olsalar da Müslüman hâkimiyeti altında bu sınırlandırmalar kaldırılmıştır. Böylece özgürlüklerini kazanan Yahudiler, Tuleytula'da bulunan Büyük Camii civarında ve "Alcana" adı verilen yerde ticaretlerine kaldıkları yerden devam etmişlerdir.[1120]

Endülüs'ün fethiyle birlikte yarımadada üç semavî din mensupları bir arada yaşamaya başlamış, İslami yönetim boyunca bu durum devam etmiştir. Buna İspanyolca'da "*convivencia*" (bir arada yaşama) denilmektedir.[1121] Görülüyor ki Tuleytula, İslam hâkimiyetindeki dönemi boyunca *convivencia*'nın güzel bir örneğini oluşturmaktadır.

İber Yarımadası'nda yaşayan Yahudilere geri dönecek olursak onların kökeni ve varlığı hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu söylenebilir. Rivayete göre Roma İmparatorluğu'nun yarımadaya ulaşmasıyla Yahudi nüfus burada hızla artış göstermiştir. Nitekim M.S. III. yüzyılda Adra'daki[1122] mezar taşları bu duruma bir kanıt olarak gösterilmektedir. Başka bir görüşe göre ise Kutsal Kitap Dönemi'nde İspanya'da hali hazırda yaşayan Yahudilerin olduğu söylenmekte fakat bu hikâyeyi destekleyici bir kanıt

[1114] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 42.
[1115] Philip Khuri Hitti, *İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 2011, s. 677; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (trc. Yusuf Yazar), 1990 Ankara, s. 33.
[1116] İbn İzârî, II, s. 12; İmamüddin, s. 33.
[1117] İbnü'l-Esîr, IV, s. 214.
[1118] Sefarat ya da Sefardim, Yahudilerin İspanya'dan kavulduğu tarih olan 1492'den önce gerek bugünkü İspanya gerekse bugünkü Portekiz sınırlarında yaşamış olan Yahudilere verilen isimdir. (bk. Alan D. Corré, "Sephardim", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XIV, s. 1164.)
[1119] Sinan İlhan, "Fethinden Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006), s. 283.
[1120] İlhan, s. 461-462.
[1121] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 67.
[1122] İspanya'nın Almeria şehrinde bulunan yerleşim yeridir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Almería", Chicago 1972, I, s. 288.)

bulunmamaktadır.[1123] Yahudilerin bölgeye Babil Kralı Buhtunnasr (M.Ö. 605-562) döneminde geldiği de söylenmektedir.[1124]

Tuleytula'daki Yahudi yerleşimi hakkında ise mevcut sağlam bir bilgi bulunmamakta fakat Yahudilerin varlığı Endülüs'ün Müslümanlarca fethinden daha çok öncesine dayandığı analaşılmaktadır. Kitabı mukaddes yorumcusu Isaac Abravanel'in ifade ettiğine göre ilk göçmenler, Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra Hz. Yakup'un oğulları Yehuda ve Bünyamin'in kavimlerinden sürgün edilen ve Kudüs'ün kuşatılmasında yer alan Pirus ve Hispan'a dair anlatılan efsanede geçen kişilerdir. Bu nedenledir ki "Tuleytula/Toledo" lafzı topraklarından kovulan bu kimseler için kullanılmış olan ve İbranice "gezinip durma, boş boş dolaşma" anlamına gelen *Taltela*'dan geldiği söylenmektedir.[1125] Yahudi tarihçi Eliyahu Kapsali ise Tuleytula adının İbranicede "hareket etme, taşınma" anlamındaki "tiltul"dan geldiğini ileri sürmüştür.[1126]

İber yarımadasına yerleşen Yahudiler içerisinde Toledo'da ikamet edecek olanlar şehrin batı kısmına yerleşmişler ve önceden Yahudi Kapısı şeklinde adlandırılıp günümüzde Cambrón Kapısı diye bilinen kapıya kadar yayılmışlardır. Ayrıca eskiden Yahudi Sokağı diye isimlendirilen yer bugün Angel Sokağı olarak anılmaktadır. Sokak muhtemelen Yahudi kesimin merkezi olan geniş bir meydana açılmakta idi. Şehirde Yahudi halkı korumak için bir de kale bulunuyordu. Bir çeşit özerk şehir haline gelen bu yapıda yaşayan Yahudiler, gerektiğinde hükümdara yardım ve destek sağlıyorlardı.[1127] Buradan da anlaşılacağı üzere Yahudiler bir arada farklı bir alanda yaşıyorlardı.

Emevî idaresinin son bulduğu XI. yüzyıl boyunca Yahudilerin İspanya içerisindeki toplam nüfusu yaklaşık olarak dört bindir. İspanya'da bulunan Yahudiler daha çok tekstil, boyacılık, ticaret ve askeri işlerle meşgul oluyorlardı. Hazar kökenli Karâî Yahudileri[1128] Tuleytula'da yaşamaktaydı[1129] ve Tuleytula yakınlarındaki Yahudiler, bağcılık ve ziraat alanlarında ün sahibiydiler. Tüccar ve banker olan Yahudi zengin sınıfı ve Hıristiyan

[1123] Simon R. Schwarzfuchs, "Spain", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 220.
[1124] Hannah Lynch, *Toledo, The Story of an Old Spanish Capital"*, London 1910, s. 8.
[1125] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1198.
[1126] Nuh Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, İstanbul 2013, s 231.
[1127] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1198.
[1128] Karâîlik, İbranice "Kara'îm" kelimesinin okumak anlamına gelen "kara' " kökünden türemiştir. Aynı zamanda davet etmek manasını da taşımaktadır. Mezkûr Yahudi mezhebi miladi VIII. yüzyılda Irak'ta doğmuştur. Mezhep sadece yazılı Yahudi kutsal kitap literatürünü (Tanah) kabul edip, Yahudi din âlimlerinin oluşturduğu sözlü yorum geleneğini (Talmud) reddederler. (bk. Mustafa Sinanoğlu, "Karâîlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 424-426.)
[1129] Bugün İspanya'da Karâî cemaatinin kalmadığı söylenmektedir. (bk. Sinanoğlu, s. 425.)

kurallarına göre yabancı kimseler de Tuleytula'da yaşamaktaydı. Tuleytula; ilim, tercüme ve bilim alanlarında Yahudilerin merkezi halindeydi.[1130]

Görüldüğü üzere yarımadadaki Yahudi varlığı Müslümanların bu toprakları fethetmesinden çok daha önceye dayanmaktadır. İber Yarımadası'nın ve aynı zamanda Toledo'nun bir parçası haline gelen Yahudiler İslam hâkimiyeti altında da yaşamlarını idame ettirmişlerdir.

B. Dini Hayat

İslam fethi öncesinde Endülüs bölgesinde dini hoşgörünün olmadığı söylenmektedir. Hatta Vizigot Kralı Reccared'in, Hıristiyanlıktaki Aryüs mezhebine mensup iken 587 yılında Katolikliği benimsemesiyle de bu durum son bulmamıştır.[1131] Bunun yanında ilk kez Toledo'da İspanyol Kiliseleri'nin varlık bulduğu söylenmektedir.[1132] Baskılardan belki de en çok bölgede yaşayan ve zengin kesimi oluşturan Yahudiler etkilenmişlerdir. Yahudilerin ticaretlerini engellenmek, onları vaftize zorlamak veya mallarına el koyulup sürülmelerini sağlamak bu zulümler arasında yer almaktadır.[1133] Bununla da kalmayıp Yahudilerin tamamının köle statüsünde yer aldığı ilan edilmiştir.[1134] Tüm bunlar Müslümanların yarımadadaki Yahudilerin desteğini kazanmalarına neden olmuş ve buranın Müslümanlar tarafından fethedilmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

Yarımadada Hıristiyanlığın resmi din ilan edilmesi özetle şu şekildedir; bir zamanlar İber Yarımadası'na hükmeden ve pagan olan Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan bir tebası da bulunmaktaydı. Bu kimseler dinlerini yaşayabilmek için büyük sıkıntılar çekmiş, Romalılarca zulme uğramışlardır. İmparator Diokletianus devrinde (M.S. 284-305) birçok Hıristiyan İspanyol öldürülmüş ve öldürülen bu kimselerden bazıları daha sonra aziz yahut azize ilan edilmiştir. İşte bu kimseler içerisinde Leocadia (Santa Leocadia) adında Toledolu bir azize bulunmaktadır. M.S. 311 yılına gelindiğinde İmparator Galerus, kiliseyi meşru bir cemiyet olarak kabul etmiş, ertesi yıl ise İmparator Constantin, paganların sahip olduğu bütün hakları Hıristiyanlara da vermiş ve daha önce halkın elinden alınan malları kendilerine iade etmiştir. Bunu müteakiben Hıristiyanlar yarımadada evvelâ üç adet konsil yapmışlardır. Bunlardan biri olan ve M.S. 400 yılında Toledo'da toplanan konsil ile birlikte Roma hâkimiyetindeki İspanya

[1130] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1200; Sinan İlhan, "Fethinden Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006), s. 421.
[1131] İmamüddin, s. 21-22.
[1132] Glick, s. 68.
[1133] İmamüddin, s. 21-23.
[1134] Hitti, s. 677; İmamüddin, s. 21-23; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 39-43.

Katolikleşmiştir.[1135] Böylece Toledo, Hıristiyanlığın yarımadada söz sahibi olmasında önemli bir yere sahip olmuş ve ilk kez 400 yılı itibariyle Toledo'da on dokuz piskoposlu meclis toplanmıştır.[1136]

Toledo 418 yılında Vizigotlar tarafından ele geçirilmiş, Vizigot Kralı Athanagild[1137] 567 yılında[1138] Toledo'yu başkent yapmıştır.[1139] Toledo, Vizigotların başkenti olduğu sıralarda[1140] Vizigot Kral Reccared, 587 yılında Hıristiyanlığı[1141] benimsedikten[1142] sonra Toledo tekrar yarımadadaki Katoliklerin önemli bir dini merkezi haline gelmiş, böylece oluşan ruhban sınıfı bölgedeki siyasete etkin olarak dini alanda kendini göstermeye başlamıştır.[1143] Toledo, Cartagena Diyokozluğuna bağlı Yunanlıların elindeki bir piskoposluk iken bölgede Katolikliğin yayılmasıyla birlikte 610 yılına gelindiğinde İspanya Kilisesini yönetme görevini üstlenmiştir.[1144]

Vizigot Kral I. Reccared, Aryüs mezhebine mensup iken 587'de Katolikliği benimsemiş ve 589 yılında gerçekleşen III. Toledo Konsili'nde[1145] Yahudi-Hıristiyan evliliğinden doğan çocukların zorla vaftiz edilmeleriyle ilgili karara destek vermiştir. Kral Sisebut devrinde (612-621) ise İspanya'daki son Bizans kaleleri yıkıldıktan sonra Toledo Konsili toplanmış ve alınan kararda Yahudiler, Katolik olmaya zorlanmıştır. Böylece Kral Sisebut, topraklarındaki tüm Yahudileri zorla dinlerini değiştirmeleri siyasetini gütmüş, 613'te ise vaftiz olmazlarsa ülkeyi terk etmelerini emretmiştir. Halefi Swintila[1146] (621-631)

[1135] Louis Bertrand, *İspanya Tarihi*, (trc. Galip Kemali Söylemezoğlu, Nurullah Ataç), İstanbul 1940, s. 27-28.

[1136] Provençal, "Tulaytula", s. 604.

[1137] Athanagild, 554-568 yılları arasında hüküm sürmüştür.

[1138] Toledo'nun Vizigotlar tarafından başkent ilan edilmesiyle ilgili yaptığımız araştırmalarda şehrin hangi yılda başkent ilan edildiği hakkında net bir görüşe ulaşamadık. Belittiğimiz üzere 567 yılı verilmekle birlikte, şehrin başkent ilan edildiği tarih olarak 554 yılı da verilmektedir. (Şehrin 554 yılında başkent ilan edilmesi hakkındaki bilgi için bk. William C. Atkinson, *A History of Spain and Portugal*, Middlesex 1960, s. 37.)

[1139] Provençal, "Tulaytula", s. 604.

[1140] Toledo'nun hangi tarihte başkent ilan edildiği hakkında kesin bir bilgiye ulaşamamakla birlikte bu tarihin M.S. 507 yılı olduğu hakkında bir bilgi elde ettik. Fakat bu tarih Vizigot Kral II. Alarik (484-507) veya Gesalik (507-511) devrine rastlamaktadır. Oysa biz Kral Leovigild döneminde (567-586) başkentlerini Cartagena Diyakozluğuna bağlı bir taşra şehri olan Toledo'ya taşıdıkları bilgisine ulaşmıştık. (bk. Donald Matthew, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1988, VI, s. 38; Toledo'nun 507 yılında başkent ilan edilmesi hakkında bk. Carl Waldman, Catherine Mason, *Encyclopedia of European Peoples*, Amerika Birleşik Devletleri 2006, s. 308) İbnü'l-Esîr, ilk kez Leovigild'in (Levild) (567-586) Toledo'yu hükümdarlık merkezi yaptığını söylemektedir. (bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Halil Me'mûn Şîhâ, Beyrut 2002, IV, s. 211.)

[1141] Rekkared'in III. Toledo konsilinde Hıristiyan olduğu söylenir. (bk. *Encyclopaedia Britannica*, "Toledo", İstanbul 1990, XI, s. 830.)

[1142] İmamüddin, s. 21-22; Provençal, "Tulaytula", s. 604.

[1143] Provençal, "Tulaytula", s. 604.

[1144] Matthew, s. 39.

[1145] Toledo Konsillerinde sadece ruhban sınıfı bulunmaz, asiller de konsillere katılırdı. Fakat vesikalarda 8. Konsile kadar asillerin imzasına rastlanmamaktadır. Ayrıca Vizigot krallarının tamamen konsil kararlarına uygun hareket etmediği zaman zaman kararların karşısında olduğu söylenmektedir. (bk. Bertrand, s. 37.)

[1146] Suinthila şeklinde de yazılmaktadır. [Vizigot Krallarının listesi için bk. Olivia Remie Constable (Ed.), *Medieval Iberia*, Pennsylvania 1997, s. 387.]

ise ülkeyi terk eden Yahudilerin geri dönmelerine imkân sağlamış ve ardından 633 yılında toplanan IV. Toledo Konsili'nde kilise *"Yahudiler, dinlerini değiştirmek zorunda kalmayacaklar."* kararını kabul etmiştir.[1147]

Vizigot Kral Chintila[1148] zamanında (636-639) VI. Toledo Konsili (638 yılı) tekrar toplanır ve İspanya Krallığı'nın sadece Katoliklere ait olduğu kararı benimsenerek Yahudilere karşı olan ılımlı tutum yerini tekrar baskıcı tutuma bırakır. Sürgünde olan Yahudilerin geri gelmesi ve Hıristiyan olmuşların da tekrar eski dinlerine geçmesi sebebiyle Kral Recceswinth zamanında (649-672) VIII. Toledo Konsili (653 yılı) toplanır. XVI. Toledo Konsili (693) sonrasında zulüm gören Yahudilerin Vizigotlar hâkimiyetinde yaşamaktansa çok daha hoşgörülü olan Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamayı istediklerine dair bir söylenti yayılır. Ertesi yıl Vizigot Kralı Egica (687-702) XVII. Toledo Konsili'ni toplar, konsilde Yahudiler hainlikle suçlanır. Aynı zamanda Yahudilere karşı en ağır tedbirlerin alınması gerektiği söylenir. Bunun üzerine yarımadadan ayrılmayı başaramayan Yahudiler köle haline getirilir, böylece Hıristiyan efendilere sahip olan Yahudiler günlük ibadetlerini yapamaz hale gelirler. Hatta Yahudilerin çocukları sekiz yaşından sonra Hıristiyan mürebbiyelerce büyütülür ve yine bir Hıristiyan ile evlendirilir.[1149] Ayrıca Yahudilerden kız alıp onlara kız verme de yasaklanır. Kral Egica (687-702), Yahudilerin İspanya'yı Yahudi krallığına çevirmek maksadıyla kendisine suikast girişiminde bulunduğunu söyler. Fakat bu girişimin gerçek dışı olduğu ifade edilmektedir.[1150] Yahudilerin bu sebeple hainlikle suçlandığı sonucuna varılabilir.

Vizigotlar devrinde Yahudilerin ibadet etmeleri ve çocuklarını sünnet ettirmeleri de yasaklanmış, karşı gelenler ise diri diri yakılmış yahut taşlanmıştır. Ayrıca onların Hıristiyanlar aleyhinde şahitlik etmeleri geçerli sayılmamıştır. Bunun yanında efendisinin zulmüne dayanamayıp kaçan esirler yakalandıkları yerde iki yüz kırbaç ile cezalandırılmışlardır.[1151]

Yarımadanın Müslümanlarca fethedilmesinden sonraki genel duruma bakacak olursak; yerel Tuleytula halkı mensubu olduğu din olan Hıristiyanlığa (Katolik mezhebi) bağlılıklarını İslam dininin hoşgörüsü sayesinde devam ettirebilmiş, aynı zamanda geleneksel inançlarını ve

[1147] Simon R. Schwarzfuchs, "Spain", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 220. [M.S. 600 yıllarında Yahudi Dünyası için bk. Harita 4. Nicholas de Lange, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Sevil Atauz, Akın Atauz), İstanbul 1987, IV, s. 30.]
[1148] Khintila şeklinde de yazılmaktadır. (bk. Constable, s. 387.)
[1149] Simon R. Schwarzfuchs, "Spain", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 220-222.
[1150] Lynch, s. 50.
[1151] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 24.

Vizigotlardan kalma hukuklarını sürdürmüşlerdir.[1152] Müslümanların gerek müsamahası gerekse örnek hayatları ile yarımadada sadece yerel Hristiyan halkın değil, rahiplerin de din değiştirerek Müslüman olduğu söylenmektedir. Tuleytula'da da bu tür vakalar görülmüştür. Nitekim IX. yüzyılda ihtiyacı karşılamak üzere Tuleytula da dâhil yarımadadaki birçok şehre büyük câmiler inşa edilmiştir.[1153]

92/711 yılında yarımadanın fethiyle birlikte Endülüs'te Müslümanlar arasında evvelâ Evzâiyye mezhebi şöhret bulur. Şam (Suriye) menşeli Evzâiyye mezhebinin kurucusu Ebû Amr Abdurrahman el-Evzâî (ö. 157/774) olup, Ebû Amr'ın arkadaşı olan Endülüs müftüsü ve Kurtuba hatibi Saʿsaa b. Selâm el-Endelüsî'nin çabalarıyla mezkûr mezhep yarımadaya giriş yapmış fakat Evzâiyye Endülüs'te ancak 230/844 yılına kadar varlığını sürdürebilmiştir.[1154]

Evzâîlik'ten sonra I. Hişâm'ın desteğiyle onun döneminde (138-180/788-796) yarımadada Mâlikî mezhebi yayılış göstermiştir. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Tuleytulalı Îsâ b. Dînâr gibi âlimler hac vazifesini yerine getirmek için kutsal topraklara gidince burada İmam Mâlik'in derslerine katılıp onun görüşlerinden etkilenmişlerdir. Hatta Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin Kurtuba'da İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*sını okuttuğu söylenmektedir.[1155]

Endülüs'te varlık bulan mezheplerden bir diğeri de Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî'nin (ö. 270/884) kurucusu olduğu Zâhiriyye mezhebidir. Özellikle İbn Hazm'ın zamanında (ö. 465/1064) yükselişe geçen mezhebin yarımadaya girişi Dâvûd b. Ali'nin öğrencisi Abdullah b. Muhammed b. Kasım b. Hilâl'e (ö. 272/885) ve Münzir b. Saîd el-Bellûtî'ye (ö. 355/966) dayandırılır. Fakat Zâhirilik yarımadada giderek zayıflar ve İbn Haldun'un (ö. 808/1406) zamanına gelindiğinde mensubu kalmaz.[1156]

C. İktisadî Hayat

Müslüman hâkimiyetiyle tanışmadan evvel Toledo, Vizigot Krallığı'nın dolayısıyla yarımadanın merkezi konumundaydı. Şehir, 93/712 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte yeni bir döneme başlamıştır. Çünkü Müslümanlar Kurtuba'yı kendilerine merkez edinince Tuleytula'nın eski ihtişamlı günlerine gölge düşmüştür. Tuleytula''nın fethinde elde edilen ganimetlere bakıldığında eski başkentin ne denli zengin olduğu görülecektir. Rivayete göre elde edilen ganimetler arasında Vizigot krallarından kalan

[1152] Provençal, "Tulaytula", s. 604.
[1153] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 33.
[1154] Salim Öğüt, "Evzâî", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 546.
[1155] İmamüddin, s. 92-93; Mehmet Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 146.
[1156] H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, s. 93-98.

altın, inci[1157] ve kıymetli birtakım taşlarla süslenmiş[1158] 170 adet taç, 1000 adet de kıymetli kılıç,[1159] inci ve yakuttan keyller (tahıl ölçekleri), türlü türlü altın ve gümüş kaplar,[1160] Hz. Süleyman'a ait olduğu söylenen[1161] zümrüt (زمرذة) masa[1162] bulunmaktadır. Tuleytula kökenli olduğu söylenen Abdülmelik b. Habîb'ten (ö. 238/853)[1163] gelen rivayette Hz. Süleyman'a ait olan bu mirasta altın dokumalar, kıymetli taşlarla süslenmiş taçlar, inci ve yakutla süslenmiş taçların olduğu ve tüm bunların paha biçilemez değerde olduğu;[1164] ayrıca hükümdarlar şehri olarak anılan Tuleytula'da iki tuhaf görünümlü ev bulunduğu ve bunlardan birinin ise hükümdarın evi olduğu söylenmektedir. Burada 24[1165] veya 25 adet birbirinden kıymetli ve üzerinde sahibinin adı,[1166] hangi hükümdar ne kadar kullandığının yazılı olduğu taçlar bulunmakta idi.[1167] Rivayete göre bu taçlar inci ve yakutla süslü idi.[1168] Tacın üzerinde sahibinin adı, kimin oğlu olduğu ve ölünceye kadar geçirdiği zamanın yazılı olması İspanya'nın eski hükümdarlarına ait bir gelenektir.[1169]

Her ne kadar Müslümanların Kurtuba'yı kendilerine başkent yapması ile Tuleytula eski ihtişamlı günlerini kaybetse de dört asırdan fazla süren İslam hâkimiyetinde Kurtuba'dan sonra gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan bölgenin yine en önemli şehri olma özelliğini korumuştur.

Müslüman fethi öncesinde yarımadadaki tarım ve hayvancılığa göz attığımızda edindiğimiz rivayete göre İberya'da Vizigotlar, Romalılar'dan miras kalanlar haricinde genel manada pek bir gelişme göstermemişken ziraat ve çiftçilik alanlarında aşama kaydetmişlerdir. Hatta bu konuda bazı hukuki düzenlemelerde bulundukları görülmektedir. Buna göre meyve veren bir ağacı kesmenin yahut herhangi bir mezraya zarar vermenin cezası ve ziraatte kullanılan hayvanlara karşı yapılan eziyetin cezası veya yük hayvanının kuyruğunun ya da saçlarının kesilmenin bir cezası bulunmaktadır. Bununla da kalmayıp bir hayvanı otlamaktan

[1157] İdrisî, *Nüzhet,* II, s. 551-552.
[1158] İbn Hurdazbih, s. 156; İdrisî, *Nüzhet,* II, s. 551-552; İbn İzârî, II, s. 17.
[1159] İdrisî, *Nüzhet,* II, s. 551-552.
[1160] İdrisî, II, s. 552.
[1161] İbn Hurdazbih, s. 156.
[1162] İdrisî, *Nüzhet,* II, s. 552. İdrisî (ö. 560/1165) masanın Romalılara ait bir şehirde olduğunu söyler. (bk. İdrisî, *Nüzhet,* II, s. 552.)
[1163] Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, s. 510-511.
[1164] Abdülmelik b. Habîb, s. 141.
[1165] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Ed. Michael Jan de Goeje), 2. Basım, Leiden 1967, s. 156.
[1166] Abdülmelik b. Habîb, s. 140; İbn Hurdazbih, s. 156.
[1167] İbn Hurdazbih, s. 156.
[1168] Abdülmelik b. Habîb, s. 140.
[1169] İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'n Fethi ve* Mûsâ *b. Nusayr,* Ankara 2002, s 77-78.

meneden, köstekten[1170] çıkaran veya gereksiz yere koşturan kimseye de para cezası verilirdiği bilinmektedir.[1171]

İslam idaresi altındaki Endülüs'e baktığımızda ise rivayete göre Endülüs halkı geçimini daha çok darı ve zeytinden elde etmekte,[1172] Tuleytula'da ise daha ziyade ziraat ve hayvancılık yapılmaktadır.[1173] Endülüslüler tarla ve ekim konusunda çok maharetlidirler. Hemen hemen herkesin bahçesi yahut tarlası bulunmaktadır.[1174] Bu sebeple olmalı ki Endülüs için Tuleytula'nın ayrı bir önemi bulunur. Ayrıca şehirde tarımın gelişmesinde Tâcu (Tajo) Nehri'nin önemli bir yere sahip olduğu âşikârdır. Zira şehrin hemen içerisinden geçen nehir sayesinde sulu tarımın geliştiğini düşünmekteyiz.

Endülüs'te Tuleytula'yı önemli kılan bir diğer husus da şehrin yarımada için tahıl ambarı özelliği taşımasıdır. Zira yeraltında bulunan tahıl deposundaki ürünlerin 70[1175] yahut 80 yıl hatta 100 yıldan daha uzun süre kaldığı halde bozulmadığı söylemektedir.[1176] Yaklaşık 100 yıl kadar bozulmadan saklanabilen buğdayların bu süre boyunca renginin, kokusunun ve tadının değişmediği söylenmektedir.[1177] Ebû Ubeyd el-Bekrî bu bilgiyi desteklercesine üzerinden yıllar geçse de buğdaylarda bozulma ve kurtlanma emaresi göstermediğini ifade etmektedir.[1178]

Tuleytula'nın safranının[1179] da son derece mükemmel olduğu,[1180] Tuleytula'ya has olduğu[1181] ve şehre güzel bir görüntü kattığı söylenmektedir.[1182] İslam âlimleri eserlerinde Tuleytula'yı kuşatan bahçelerin varlığından söz eder. Bahçede gürül gürül akan nehirler ve su dolapları, olgun meyveler,[1183] meyve bahçelerinin varlığından bahsetmişlerdir.[1184] Tuleytula'daki Yahudilerin bağcılık ve ziraatte ün sahibi oldukları söylenmektedir.[1185]

[1170] Köstek, kaçmasını önlemek için hayvanın iki veya üç ayağına vurulan bağ anlamına gelmektedir.
[1171] Hüseyin Nâzım Paşa, s. 24-25.
[1172] İbn Haldun, I, s. 347.
[1173] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 48; Zührî, *Kitâbü'l-cografiyye*, thk. Muhammed Hac Sadık, Kahire [t.y.], s. 83.
[1174] İbn Haldun, II, s. 850.
[1175] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[1176] Zührî, *Kitâbü'l-cografiyye*, thk. Muhammed Hac Sadık, Kahire [t.y.], s. 83.
[1177] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 48.
[1178] Bekrî, II, s. 907.
[1179] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 48.
[1180] Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 39-40.
[1181] Lütfi Abdülbedi, "Nassu Endelüsiyyu Cedîd: Kıtatü min Kitabü Ferhatü'l-Enfüs li İbn Gâlib", *MMMA*, I, 2. Basım, Kahire 1993, s. 288-289.
[1182] Bekrî, II, s. 907.
[1183] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 552; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 188.
[1184] Ebü'l-Fidâ, s. 177.
[1185] Haim Beinart, "Toledo", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XV, s. 1200; Sinan İlhan, "Fethinden Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006), s. 421.

Daha önce de zikrettiğimiz gibi Tuleytula'da hayvancılık da yapılmaktadır.[1186] Bazı kaynaklarda şehrin kuzeyinde büyük bir dağ olduğu, bu dağ Sâlim'den[1187] Kulümriye[1188] yakınlarına kadar uzandığı, dağda, besili olduğu söylenen sığır ve koyun yetiştirildiği ayrıca bunların ithalatı da yapıldığı bilinmektedir.[1189] Yine Tuleytula'nın batısında yer alan Rabâh'ta[1190] ise tarım yapılmakla birlikte meralarında büyük baş hayvan yetiştirilmekteydi.[1191] Ayrıca İbn Havkal, Tuleytula'da çok sayıda samur adlı hayvanın bulunduğunu,[1192] Antik Yunanlı coğrafyacı olan Strabon ise Tajo (Tâcu) Nehri'nde bolca balık ve istiridye bulunduğunu söylemektedir.[1193]

Tarımın önemli olduğu bu şehirde Tâcu Nehri'nin üzerinde bulunan Alkantara Köprüsü'nün sonunda su dolabı bulunduğu ve havada 90 zirâ' (arşın)[1194] yükselen suyun zaman zaman bu köprünün üzerine kadar çıktığı söylenmektedir.[1195] Su dolabı sayesinde şehrin su ihtiyacı karşılanıyor olmalıdır. Ayrıca İspanyol sanat tarihçilerinden Basilio Pavón Maldonado Tuleytula'da birden çok su dolabı bulunduğunu, İdrisî'den naklettiğimiz mezkûr su dolabının ise bunlardan sadece bir tanesi olduğunu söylemektedir.[1196]

Tarım ve hayvancılığın önemli bir yere sahip olduğu Tuleytula bölgesinde yer altı kaynaklarının da azımsanmayacak derecede önemli bir yere sahip olduğunu bilinmektedir. Bölgedeki dağlarda demir ve bakır madeninin,[1197] buna ilaveten kil madenin bulunduğu söylenmektedir.[1198] Böylece Tuleytula, Endülüs bölgesinde kılıç yapımıyla ünlü bir yer haline gelmiştir. Ayrıca şehirde maden üzerine altın ve gümüş ile çiçek ve bitki motifleri kakılıyordu.[1199] Tuleytula'da sadece kılıç gibi kesici aletler değil usturlab gibi madeni işçilik gerektiren astronomik aletler de imal ediliyordu.[1200]

[1186] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 48; Zührî, *Kitâbü'l-cografiyye*, thk. Muhammed Hac Sadık, Kahire [t.y.], s. 83.
[1187] Sâlim, Endülüs'te bulunan büyük şehirlerden bir tanesidir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, III, s. 172.)
[1188] Kulümriye, Endülüs'te bulunan bir yerleşim yeridir. (bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, s. 391.)
[1189] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 552.
[1190] Rabâh'ın bugünkü karşılığı Calatrava'dır. Aynı isimle bir de kale bulunmaktadır. bk. Benî Yasin, s. 312; Özdemir, "Tuleytula", s. 364.
[1191] Lütfi Abdülbedi, s. 289.
[1192] İbn Havkal, *The Oriental Geography*, s. 27.
[1193] Strabo, *The Geography of Strabo*, (trc. Hans Claude Hamilton, William Falconer), London 1854, I, s. 228.
[1194] 1 arşın, 50.692 cm'ye tekabül etmekte ise; 90 arşın = 4562.28 cm = 45.6228 m'dir. (Endülüs ve Mağrib'te kullanılan ez-Zirâu'r-reşşâşiyye baz alınmıştır.) (Arşın için bk. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 411.)
[1195] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 551.
[1196] Basilio Pavón Maldonado, "En Torno al Acueducto y la Rueda Hidraúlica Árabe de Toledo Según Idrisi", *AMEÁI*, yıl 1997, sayı 5, s. 274.
[1197] İdrisî, *Nüzhet*, II, s. 552; İdrisî, *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs*, s. 188.
[1198] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, thk. Luis Molina, Madrid 1983, I, s. 15.
[1199] Philip Khuri Hitti, *İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 2011, s. 720.
[1200] Hitti, s. 812.

Muhtemelen Tuleytula bölgesinden çıkarılan kil sayesinde XI. yüzyılda "Tuleytula'nın altın çömlekleri" diye ünlenen kaplar üretilmiştir.[1201] Şehirde kilin (balçık) varlığı[1202] göz önünde bulundurulduğunda Tuleytula'da muhtemelen çömlek yapıldığını hatta çömlek yapımının geliştiğini söyleyebiliriz. Ayrıca tüm dünyada tıbbî konularda çeşitli hastalıkların tedavisi için kilden yararlanıldığı da unutulmamalıdır. Muhtemelen Tuleytulalılar da bunun bilincindeydiler.

[1201] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2012, s. 326; A. Engin Beksaç, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 231.
[1202] *Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl*, I, s. 15.

SONUÇ

711 yılı itibariyle Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs'te 756 yılına kadar Valiler Dönemi yaşanmış, bu tarih itibariyle Abdurrahman b. Muaviye tarafından Endülüs Emevî Devleti kurulmuştur. 929 yılına kadar Emirlik Dönemi devam etmiş ve bu tarih itibariyle III. Abdurrahman hilâfetini ilan edince Endülüs'te Halifelik Dönemi başlamıştır. Endülüs Emevî Devleti giderek zayıflayarak nihayetinde yıkılmış ve Mülûkü't-Tavâif adı altında yeni bir oluşum bölgeye hâkim olmuştur. Bu dönem içerisinde Endülüs'te Arap olmayan unsurlar giderek etkili hale gelmeye başlamıştır. Fakat bu da son bulmuş ve Kuzey Afrikalı Murâbıtlar yarımadaya ayak basıp, giderek küçülen Endülüs topraklarına hâkim olmuştur. Ardından onlar gibi Kuzey Afrikalı olan Muvahhidler yarımadaya davet edilmiş ve gün geçtikçe küçülen İslam toprakları Kastilya-Léon Kraliçesi İzabella ile Aragon Kralı II. Fernando'nun evliliğiyle daha da zor durumda kalmıştır. 1492'ye gelindiğinde ise Gırnata Benî Ahmer Emirliği'nin bu birlikteliğe teslim olmak zorunda kalmasıyla yarımadada İslam hâkimiyeti son bulmuştur. Böylece Müslümanlar tarafından oluşturulan ve birlikte yaşamı ifade eden *Convivencia* son bulmuş, buna karşılık Hıristiyanların İberya'ya yeniden hâkim olma planı olan *Reconquista* ise başarıyla sonuçlanmıştır.

Toledo (Tuleytula) bir şehir olarak kuruluşundan beri birçok farklı ırka ve dine ev sahipliği yapmıştır. Toledo'nun ilk kurucuları hakkında net ve yeterli bilgiye sahip olamamakla birlikte, çeşitli rivayetlere göre şehir; Herkül ya da Epirus Kralı Pirus veya Kral Rocas adlı kimsenin oğulları tarafından kurulmuştur. Ayrıca bölgede daha önce Carpetanialıların yaşadığını ve bir rivayete göre de Yahudilerin bölgeye Babil Kralı Buhtunnasr (M.Ö. 605-562) döneminde geldiğini söylemekte yarar vardır. Toledo, M.Ö. 193 yılında Romalı bir general olan Marcus Fulvius Nobilior tarafından ele geçirilerek Roma kolonisi haline getirilmiştir. M.S. 418 yılına gelindiğinde şehir, Vizigotlar tarafından ele geçirilmiş ve Vizigot Kralı Athanagild (554-568) tarafından 567 yılında başkent ilan edilmiştir.

93/712 yılında fethedilen Tuleytula, 477/1085 yılına dek Endülüs Emevî Devleti tarafından yönetilmiş ve her ne kadar Müslümanların bölgeyi fethetmesi ile başşehirlik konumunu Kurtuba'ya kaptırsa da önemini korumaya devam etmiştir. Şehir, Endülüs Emevîleri'nin yıkılmasından sonra ise Zünnûnî hükümdar Yahyâ el-Kâdir tarafından Avrupalılara teslim edilmiştir. Böylece 712'de Müslümanlara kapıları açılan şehir, benzer şekilde İspanyol Kral VI. Alfonso'ya teslim edilmiştir. Tuleytula'yı İspanyoların geri alması onlar için yeniden fetih anlamına gelen *Reconquista*'nın önemli bir adımı olmuş, böylece

Hıristiyanlar Endülüs bölgesinin geleceğini değiştirme ve yarımadaya bütünüyle tekrar hâkim olma inancını kuvvetlendirmiştir.

Endülüs Emevî Devleti nihayete erdiğinde yarımadada, Mülûkü't-tavâif dönemi (1031-1090) başlamıştır. Berberî kabilesi Hevvâre'ye mensup olan Zünnûnîler, Endülüs'te bu dönem içerisinde varlık bulmuş hanedanlıklardan sadece biri olup Emevî Devleti'nin yıkılmasından 1085'te Tuleytula'nın İslam hâkimiyetinden çıkmasına kadar şehrin idaresinde söz sahibi olmuştur. Yalnızca Tuleytula değil çevresinde de etkili olan Zünnûnîler 1036-1090 yılları arasında yarımadada hâkimiyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Fakat onların Tuleytula'da bulunması veya şehrin yönetimini ele geçirmesi 1036'dan öncesine rastlamaktadır.

Tuleytula (Toledo) kuruluşundan beri yarımada için önemli bir merkez olmuştur. Vizigotlar dönemine başkentlik yapan şehir, gerek tüm İberya'ya hükmedecek şekilde yarımadanın orta noktasında bulunması, gerekse şehrin müdafaası için doğal bir set oluşturan Tâcu (Tajo) Nehri'nin varlığı ile jeopolitik olarak önemli bir konumda bulunmaktadır. Emevî hâkimiyeti döneminde bu durumu fırsat bilen halk defalarca yönetime karşı isyan çıkarmıştır. Halkın yönetime karşı bu kadar cesur olmasının sebeplerinden bir diğeri de geçmişten gelen mevcut aristokrat nüfusu, zenginliği ve yarımadanın buğday ambarı olma özelliğinin getirdiği cesarettir.

İlmî ve kültürel bakımdan ise Tuleytula'nın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Zira şehirde üç semavî dinin inananları bulunmakta ve bu durum beraberinde kültürel bir zenginliği getirmektedir. Böylece Tuleytula üç dinin âlimine ev sahipliği yaparak farkını ortaya koymuştur. Endülüs Emevîleri döneminde İslam âlimlerinin daha ziyade dini ilimlerle ilgilendiği görülmüştür. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki Tuleytula fakihleri arasında Fâtıma bint Yahyâ b. Yûsuf el-Megâmî gibi kadın âlimler ve İbn Âmine el-Hicârî gibi Şâfiî âlimler bulunmaktadır. Bu durum, Tuleytula'da ilme verilen değerin bir kanıtıdır.

Görüldüğü üzere Tuleytula'nın karma halk yapısı yönetime karşı zaman zaman sorunlar çıkarmış olsa da bu kimselerin şehirleri için aynı safta yer alması ve şehrin ilme verdiği değer göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışmada, Müslümanların fethinden Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasına kadar süre gelen (93-422/712-1031) Tuleytula hakkında bilgi sunulmuştur. Oysa şehir 477/1085 yılına kadar Müslüman hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu sebeple Mülûkü't-tavâif dönemi (1031-1090) içerisinde Zünnûnîler tarafından yönetilen Tuleytula'nın da incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca yine bu çalışmada, konuyla ilgili mevcut Arapça kaynaklar taranmış

fakat mevcut İspanyol kaynak eserlerine inilmemiştir. Dolayısıla bu eserler de taranarak şehir hakkında daha doyurucu bilgiler elde edilebilir.

BİBLİYOĞRAFYA

Abdülbedi, Lütfi, "Nassu Endelüsiyyu Cedîd: Kıtatü min Kitabü Ferhatü'l-Enfüs li İbn Galib", *MMMA, I*, 2. Basım, Kahire 1993, s. 272-310.

Abdülmelik b. Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, thk. Jorge Aguade, Madrid 1991.

Adıgüzel, Cumhur Ersin "Zünnûnîler", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, 576-577.

Ağırakça, Ahmet, "Ahbâr Mecmûa", *DİA*, İstanbul 1988, I, 489-490.

Ahbâr mecmûa fî fethi'l-Endelüs ve zikri ümerâihâ rahimehumullâh ve'l-hurûbi'l-vâkıati bihâ beynehüm, (thk. İbrâhim Ebyârî), 2. Basım, Kahire 1989.

Ak, Mahmut, "İklim", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 28-30.

Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*, İstanbul 1976.

Albayrak, Kadir, "Keldânîler", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 207-210.

Apaydın, H. Yunus, "Zâhiriyye", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, 93-100.

Arslan, Fazlı, Fatih Erkoçoğlu, "Ziryâb", İstanbul 2013, XXXXIV, 464-465.

Arslantaş, Nuh, *Yahudiler ve Türkler*, İstanbul 2013.

…….., *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, İstanbul 2015.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'n Fethi ve* Mûsâ *b. Nusayr*, Ankara 2002.

…….., "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar, *SÜİFD*, yıl 2003, sayı 16, s. 27-49.

…….., "Tarık b. Ziyad", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 24-25.

…….., "Tarîf b. Malik", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 29.

Atkinson, William C., *A History of Spain and Portugal*, Middlesex 1960.

Atlan, Sabahat, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları Cumhuriyet Devri*, İstanbul 1970.

Baloğlu, Adnan Bülent, "Mesâil", *DİA*, Ankara 2004, XXIV, 264-265.

Bardakoğlu, Ali, "Ferâiz", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 362-363.

Başaran, Selman, "Ebû Bekir eş-Şâfiî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 112-113.

Bayındır, Abdülaziz, "Âdâb", *DİA*, İstanbul 1988, I, 334.

Beinart, Haim, "Toledo", *EJd*, Jerusalem 1978, XV, 1198.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz el-Endelüsî (ö. 487/1094), *Kitabü'l-mesâlik ve'-memâlik*, (thk. A. P. Van Leeuwen), I-II, A. Ferre. Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.

Beksaç, A. Engin, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 225-232.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-983), *Fütûhu'l-büldân*, Leiden 1866 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).

Benî Yasin, Yusuf Ahmed, *Büldanü'l-Endelüs*, el-Ayn 2004.

Bertrand, Louis, *İspanya Tarihi*, (trc. Galip Kemali Söylemezoğlu, Nurullah Ataç), İstanbul 1940.

Bozkurt, Nebi, Nevzat Kaya, "İstinsah", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 369-371.

Burke, Ulick Ralph, *A History of Spain*, Londra 1895, I-II.

Cañada Juste, Alberto, "Un Milenario Navarro: Ramiro Garces, Rey de Viguera", *Príncipe de Viana*, sy. 162 (1981), s. 21-38.

Cornell, Tim, John Matthews, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Şadan Karadeniz), İstanbul 1988.

Constable, Olivia Remie (ed.), *Medieval Iberia*, Pennsylvania 1997.

Corré, Alan D., "Sephardim", *EJd*, Jerusalem [t.y.], XIV, 1164-1171.

Çağrıcı, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, İstanbul 1991, III, 453-455.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Sahnûn", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 534-538.

……., "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *DİA,* İstanbul 2013, XXXII, 267-269.

Dağlı, Yücel, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V, Ankara 1997.

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi: Cumhuriyet: I. Kısım: Menşe'lerden Akdeniz Hâkimiyeti Kurulmasına Kadar*, 2. Basım, Ankara 1987.

Diakov, Vladimir, Sergei Kovalev, *İlkçağ tarihi: Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, (trc. Özdemir İnce), Ankara 1987.

Diccionario General Etimologico de la Lengua Española, "Andalucía", 2. Basım, Madrid 1887, I, 314.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-büldân*, Paris 1840 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).

Efendioğlu, Mehmet, "Yahyâ b. İbrahim", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 255-256.

Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 2009, I-III.

Encyclopaedia Britannica, "Alfonso X", Chicago 1972, I, 258.

Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, İstanbul 1991, III, 411-413.

Firûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kût b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît: Kâmûsu'l-muhît tercümesi*, (trc. Mütercim Asım Efendi), İstanbul 2013-2014, I-VI.

Gamero, Antonio Martin, *Historia de la Ciudad de Toledo*, Toledo 1862.

Glick, Thomas F., "Toledo", *DMA*, New York 1989, XII, 67-68.

Görgün, Tahsin, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, 510-513.

Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 412.

Harekât, İbrahim, Ahmet Kavas, "Hevvâre", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 281-284.

Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 380-381.

……., "Kudüs", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 323-327.

Hitti, Philip Khuri, *İslam Tarihi: Siyasi ve Kültürel*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2011.

Hourani, George F., "Endülüste Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", (trc. Mehmet Özdemir), *DA*, yıl 2000, cilt II, sayı 6, s. 199-211.

Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-Magrib (trc. V. F. Minorsky), London 1937 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1993] içinde).

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Nasr Futûh (Fettûh) b. Abdullah (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*, (thk. İbrâhim Ebyârî), 2. Basım, Kahire 1989, I-II.

Hüseyin Nazım Paşa, *İspanya ve Portugal Tarihi,*[y.y] [t.y.]

İbn Beşküval, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ud b. Mûsâ (ö 578/1183), *es-Sıla*, (thk. İbrâhim Ebyârî), Kahire 1989, I-III.

İbn Habîb, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî (ö. 238/853), *Kitâbü't-Târîh* (thk. Jorge Aguade), Madrid 1991.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî el-Tûnisî (ö. 808/1406) *Mukaddime*, I-II, (hzl. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed (IV./X. yüzyıl), *Suretü'l-arz* (nşr. Johannes Hendrik Kramers), Leiden 1939 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).

……., *The Oriental Geography of Ebn Haukal* (trc. William Ouseley), Londra 1800.

İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (ed. Michael Jan de Goeje), 2. Basım, Leiden 1967.

İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 712/1312'den sonra), *el-Beyânü'l-mugrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, (thk. Georges Colin, E. Lévi-Provençal), Beyrut 1983, I-IV.

İbnü'l-Esîr, Ebü'-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Halil Me'mûn Şîhâ, Beyrut 2002, I-IX.

İbnü'l-Fakih, Ebû Abdullah b. Muhammed b. İshak b. İbrahim el-Hamedânî (ö. III-IV/IX-X. yüzyıl), *Muhtasaru kitabi'l-büldan* (ed. Micheal Jan de Goeje), 2. Basım, Leiden 1967.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf (ö. 403/1013), *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I-III, (thk. İbrâhim el-Ebyârî), 2. Basım, Beyrut 1989.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn (ö. 776/1374-1375), *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye: A'mâlü'l-a'lâm*, (thk. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956.

İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah eş-Şerîf (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afâk*, I-II, Beyrut 1989.

……., *Vasfu İfrikiya ve'l-Endelüs li'l-İdrisî* (thk. R. Dozy, Michael Jan de Goeje), Leiden 1866 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).

İlhan, Sinan, "Fethinden Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006.

İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (trc. Yusuf Yazar), Ankara 1990.

Irving, Thomas B., "İbnü'l-Faradî", *DİA*, İstanbul 2000, XX, 39-40.

……., "Kurtuba", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 451-453.

İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).

Kallek, Cengiz, "Kulaç", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 353-354.

……., "Mil", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 53-54.

Kandemir, M. Yaşar "İbn Vaddâh", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 435-436.

Kaplan, Melike, Seda Karaöz Arıhan, "Antik Çağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı", *AÜDTCFD*, cilt 52, sayı 2 (2012), s. 1-15.

Karaçay, Nesip (v.dğr.) "Buğday", *ZA*, İstanbul 1958, I, 146.

Kaya, Mehmet Ali, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, İzmir 2000.

Kennedy, Hugh, *An Historical Atlas of Islam*, Leiden 2002.

Kinder, Hermann, Werner Hilgemann, *Dünya Tarihi Atlası*, (trc. Leyla Uslu), Ankara 2006.

Köse, Saffet, "İbn Ebû Zemanîn", *DİA*, İstanbul 1999, XIV, 499.

Koyuncu, Mevlüt, "Velid I", *DİA,* İstanbul 2013, XXXIIL, 30-31.

Kurtuluş, Rıza, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 304.

Kut, İnci, Güngör Kut, *Büyük İspanyolca-Türkçe Türkçe-İspanyolca Sözlük*, İstanbul 2007.

Levi, Peter, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Neşe Erdilek), İstanbul 1987.

Levi Provençal, E., "Tulaytula", *EI*^{2}, 2. Basım, Leiden Brill 2000, X, 604-607.

Makdisî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967 (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1992] içinde).

Massignon, Louis, *Opera Minora*, Beirut: Dârü'l-Maârif, 1963, I-III.

Matthew, Donald, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1988.

Menocal, Maria Rosa, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, (trc. İhsan Durdu), İstanbul 2006.

McEvedy, Colin, *İlkçağ Tarih Atlası*, (trc. Ayşen Anadol), İstanbul 2010.

Müneccim, İshâk b. Hüseyin, (ö. IV/X. yüzyıl) *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâini'l-meşhûrati fî külli mekân*, thk. Fehmi Sa'd, Beyrut 1998.

O'Callaghan, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, New York 1975.

Öğüt, Salim, "Evzâî", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 546-548.

Öz, Mustafa, "Hişâm b. Hakem", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 153-154.

Özaydın, Abdülkerim, "Abdurrahman V", *DİA*, İstanbul 1988, I, 155-156.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2012.

……, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Ankara, 2013.

……, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I)", *İSTEM*, yıl 2009, sayı. 14, s. 11-40.

……, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", *İSTEM*, yıl 2009, cilt VII, sayı 14, s. 79-100.

……., "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *AÜİFD*, yıl 1993, c. XXXIV, s. 175-208.

……., "Hakem I", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 173-174.

……., "Hişâm I", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 145-146.

……., "Hişâm II", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 146-147.

……., "Hişâm III", *DİA*, İstanbul 1998, 147-148.

……., "İbn İzârî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 98-99.

……., "Mehdî-Billâh el-Ümevî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 379-380.

……., "Müvelledûn", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 228-229.

……., "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 478-479.

……., "Tuleytula", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 363-368.

Özel, Ahmet, "Ahkâm", *DİA*, Ankara 1988, I, 550-551.

…….,"Huşenî, Muhammed b. Hâris", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 421-422.

……., "Mâlik b. Enes", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 506-513.

Özkuyumcu, Nadir, "Tanca", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIV, 560-562.

Öztoprak, Mustafa, *Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği*, [y.y., t.y.].

Pavón Maldonado, Basilio, "En Torno al Acueducto y la Rueda Hidraúlica Árabe de Toledo Según Idrisi", *AMEÁI*, yıl 1997, sayı 5, s. 273-293.

Rosenthal, E., "İspanya'da Arap Hâkimiyetinin İzleri", (trc. Yusuf Alemdar), *CÜİFD*, yıl 2006, cilt X/I, s. 251-271.

Schwarzfuchs, Simon R., "Spain", *EJd*, Jerusalem 1978, XV, 220.

Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-XIII, (thk. Muhammed Avame), Beyrut [t.y.].

Seybold, C. F., "Endülüs", *İA*, İstanbul 1988, IV, 270-273.

Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I-V, 2. Basım, İstanbul 2008.

Sinanoğlu, Mustafa, "Karâîlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 424-426.

Southey, Robert, *Roderick, the Last of the Goths*, 4. Basım, Londra 1816, I-II.

Sönmez, Mehmet Ali, "Asbağ b. Ferec", *DİA*, İstanbul 1991, III, 463.

Sözen, Metin, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s. 150.

Strabo, Strabo, *The Geography of Strabo* (trc. Hans Claude Hamilton, William Falconer), I-III, London 1854.

es-Sufî, Halid, "Endülüs'ün Fethi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, IV, s. 1-307.

Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 34-35.

……., "Şerif İdrisî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 493-495.

Şeyban, Lütfi, "İspanya'da Endülüs-İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-IX: Kuzey İspanya", *IJSSS*, yıl 2015, sayı. 32, s. 25-32.

……., "İspanya'da Endülüs İslam Medeniyetinden Kalan İzler ve Eserler-VII: Madrid, Toledo ve Guadalajara", *JASSS*, yıl 2014, sayı 30, s. 57-68.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/923), *Târîhü't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1967, I-XI.

Tekin, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul 2008.

Tekineş, Ayhan, "İlelü'l-Hadîs", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 84-86.

Topaloğlu, Nuri, "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 420-421.

el-Ubûdî, Câsim, "Mûsâ b. Nusayr", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 224-225.

el-Ubûdî, Câsim, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 74-76.

Urbina Martinez, Dionisio, "La Carpetania Romana y Los Carpetanos Indígenas: Tribu, Etnia, Nación o El Pais de Los Escarpes", *GRHA*, c. 16, yıl 1998, s. 183-208.

Watt, W. Montogomery, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, (trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), İstanbul 2011.

Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Yakub İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh (ö. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*, (thk. Muhammed Emin Dannavi), Beyrut 2002.

Yâkût, Ebû Abdullah Şehabeddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (ö. 629/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru's-Sâdır, Beyrût 1977.

……., *Kitâbü'l-müşterik vad'an ve'l-müfterik sak'an*, (Islamic Geography, Ed. Fuat Sezgin [Frankfurt 1994] içinde).

Yaşaroğlu, M. Kamil, "İbn Lübâbe", *DİA*, İstanbul 1999, 160-161.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdurrahman II", *DİA*, İstanbul 1988, I, 150-152.

……., "Abdurrahman III", *DİA*, İstanbul 1988, I, 152-155.

Yıldız, Şevket, "Kurtuba VIII-XII. Yüzyıllar", Yayınlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi SBE, 2008.

Zikru bilâdi'l-Endelüs limüellifi mechûl, thk. Luis Molina, Madrid 1983, I-II.

Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 2. Basım, İstanbul 1304.

Zührî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr (ö. XII. yüzyıl), *Kitâbü'l-cografiyye* (thk. Muhammed Hac Sadık), Kahire [t.y.].

Zvi Avneri (Hans Lichtenstein), "Isaac Ben Judah Abrabanel", *EJd*, Jerusalem 1978, II, 103-105.

Tezde Faydalanılan İnternet Web Siteleri:

http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/pyrrhic-victory (27.12.2014 Cumartesi)

http://www.beastcoins.com/RomanImperial/II/Hadrian/Hadrian-RICII-305.jpg (29.01.2015 Perşembe)

http://www.carriondecalatrava.es/historia/historia-local/ (22.08.2014 Pazartesi)

http://www.man.es/man/coleccion/catalogo-cronologico/edad-media/guarrazar.html#accesocatalogo (20.02.2015 Cuma)

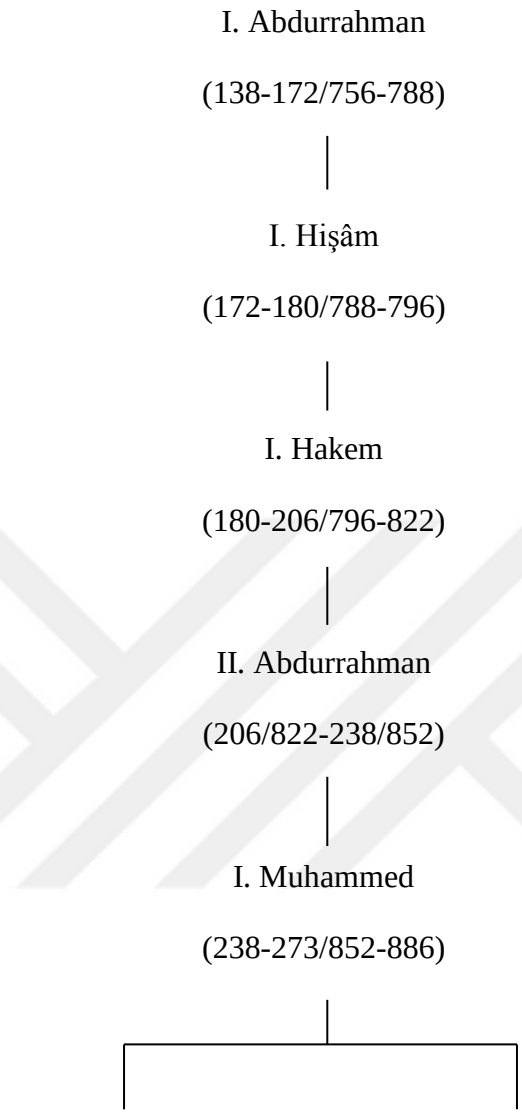
http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25195504 (30.01.2015 Cuma)

http://www.saavedrafajardo.org/Archivos/LIBROS/Libro0183.pdf (27.12.2014 Cumartesi)

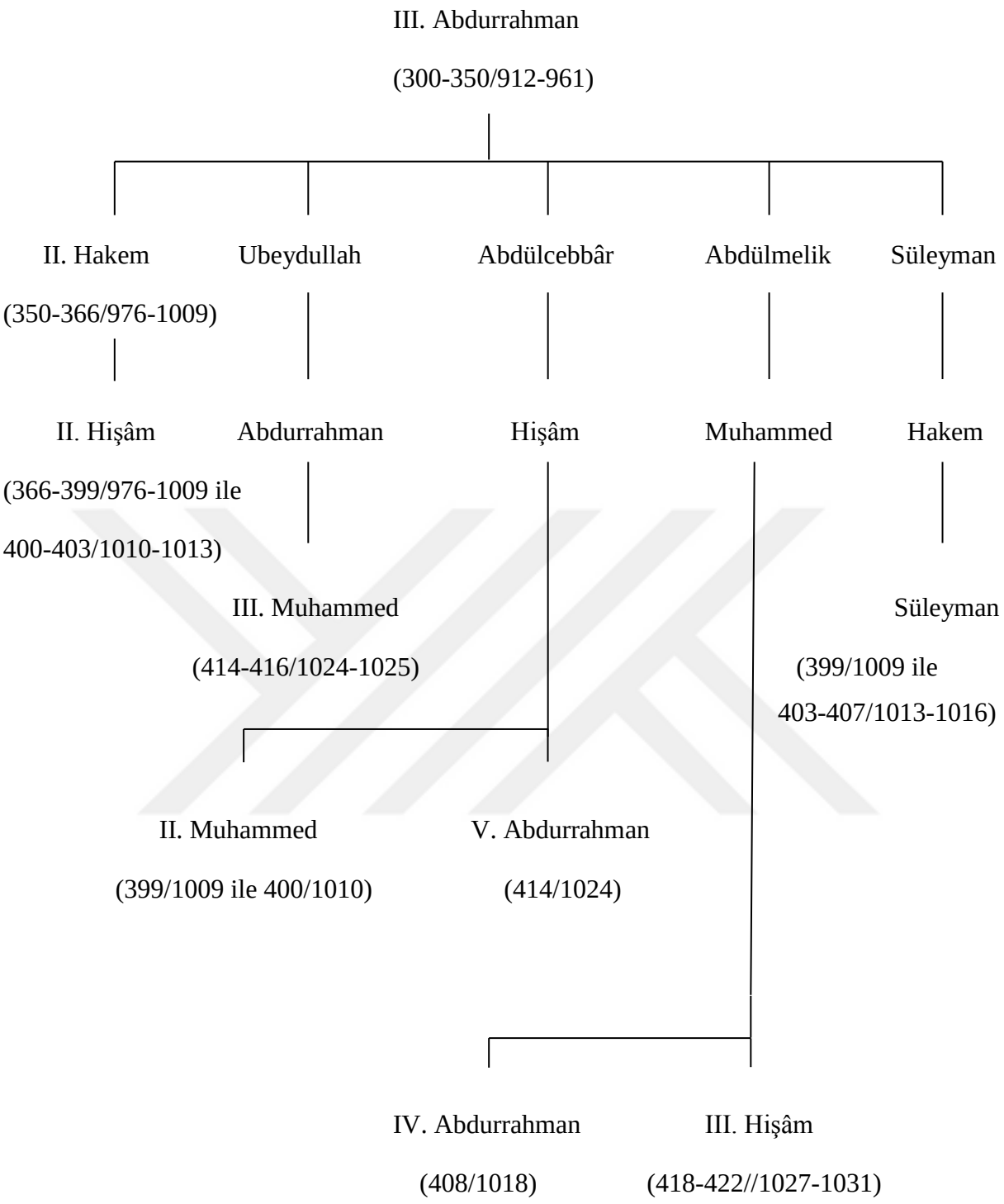
http://www.toledo-turismo.com/en/cuevas-de-hercules_1157 (29.12.2014 Pazartesi)

http://whc.unesco.org/en/list/379 (17.08.2015 Pazartesi)

EKLER

[Endülüs Emevî Emîrleri Listesi (138-316/756-929)]

[Endülüs Emevî Halifeleri Listesi (316-422/929-1031)]

Halife el-Meᵓmūn (dönemi: 198-218/813-833)'un Dünya Haritası

Harita 1

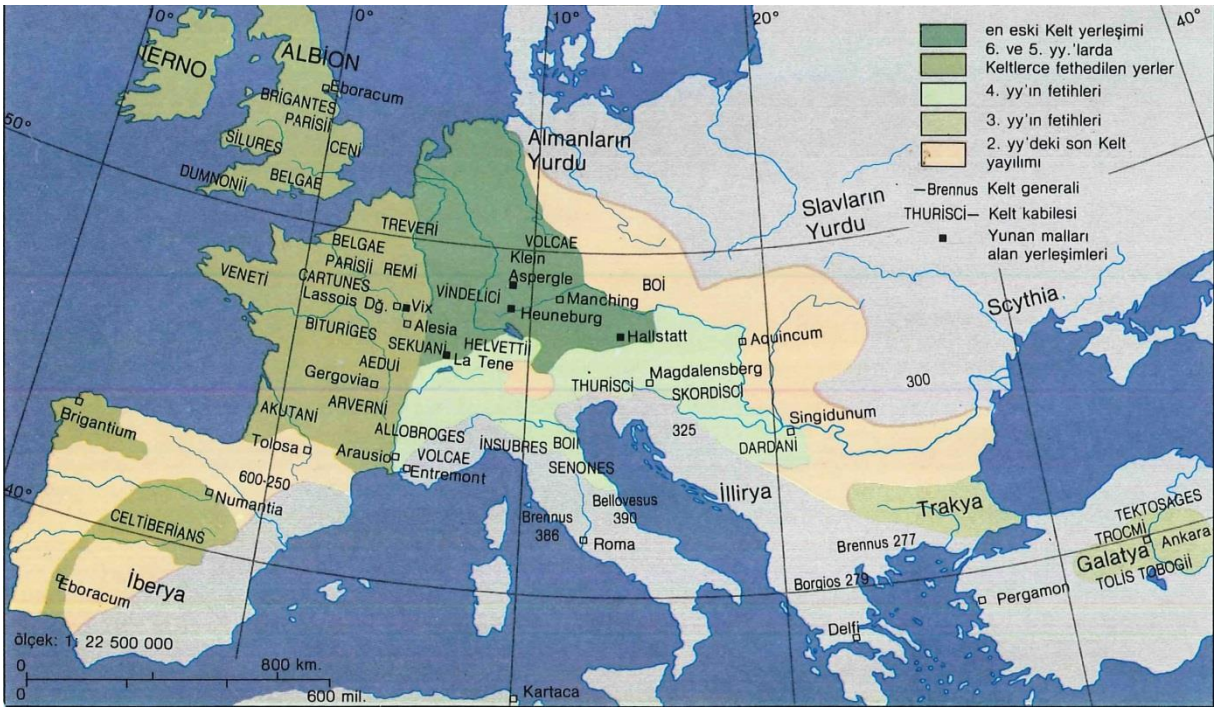
(Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, III, İstanbul 2008, s. 24.)

el-İdrīsī'nin yuvarlak dünya haritası rekonstrüksiyonu.

Harita 2

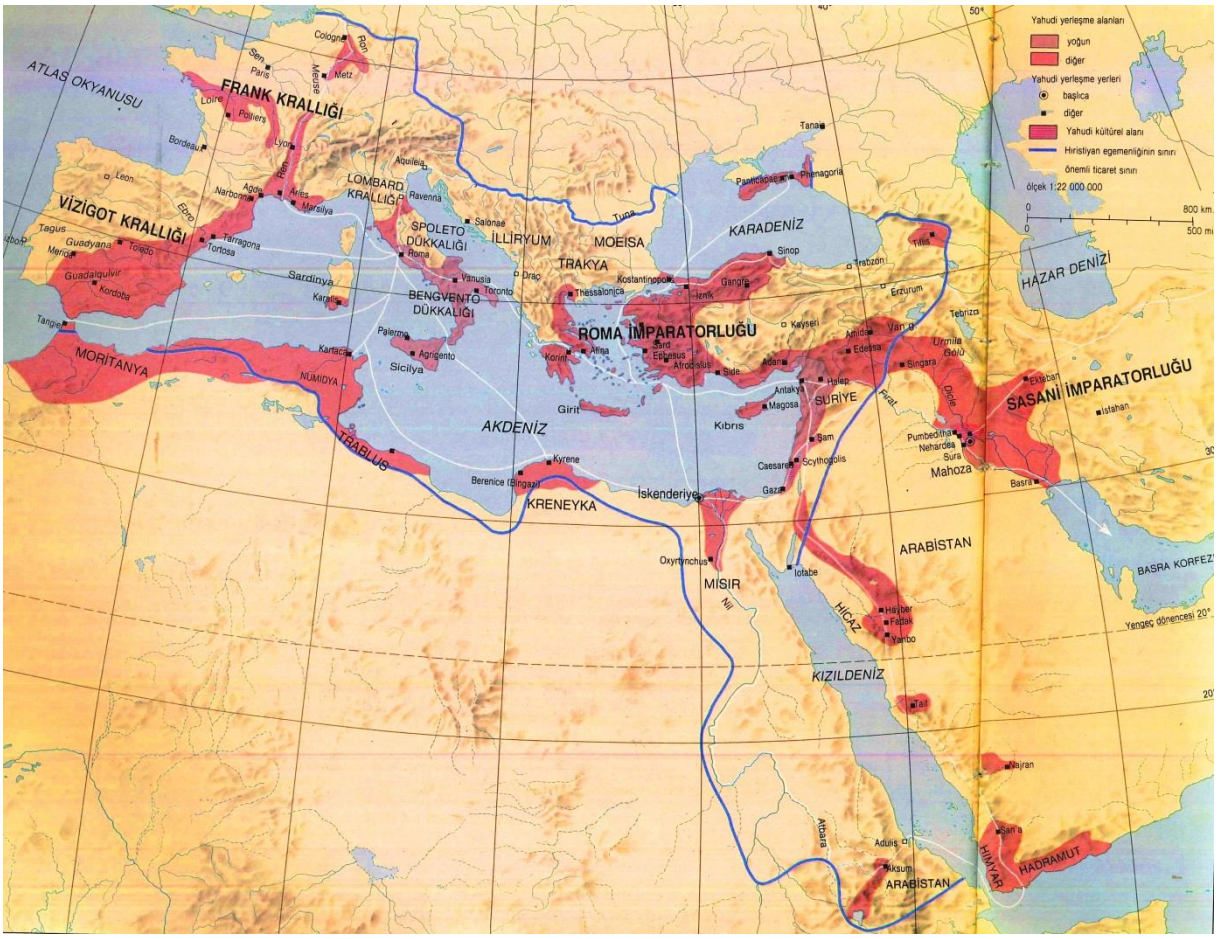
(Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I-V, İstanbul 2008, s. 27.)

Avrupa'da Kelt Akınları

Harita 3

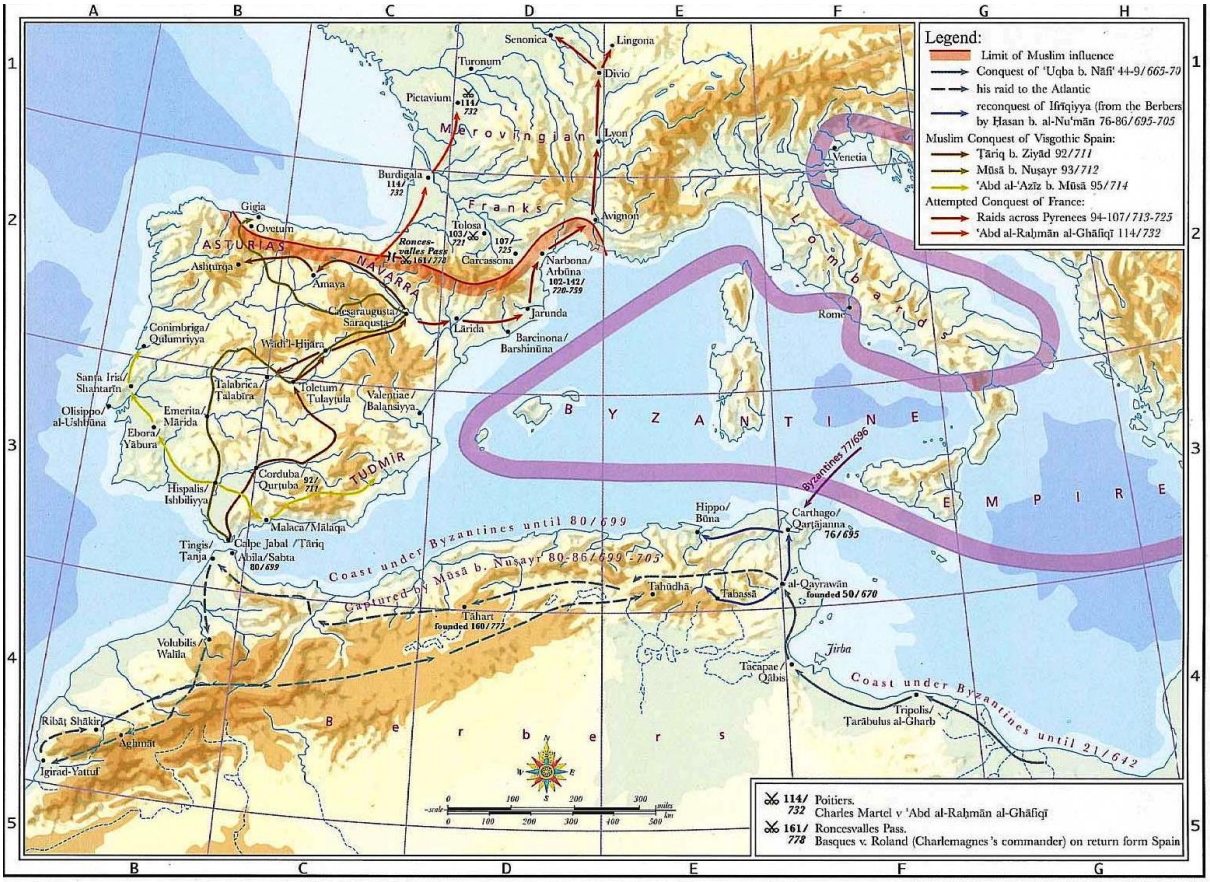
(Peter Levi, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Neşe Erdilek), İstanbul 1987, III, s. 170.)

M.S. 600'lerde Yahudi Dünyası

Harita 4

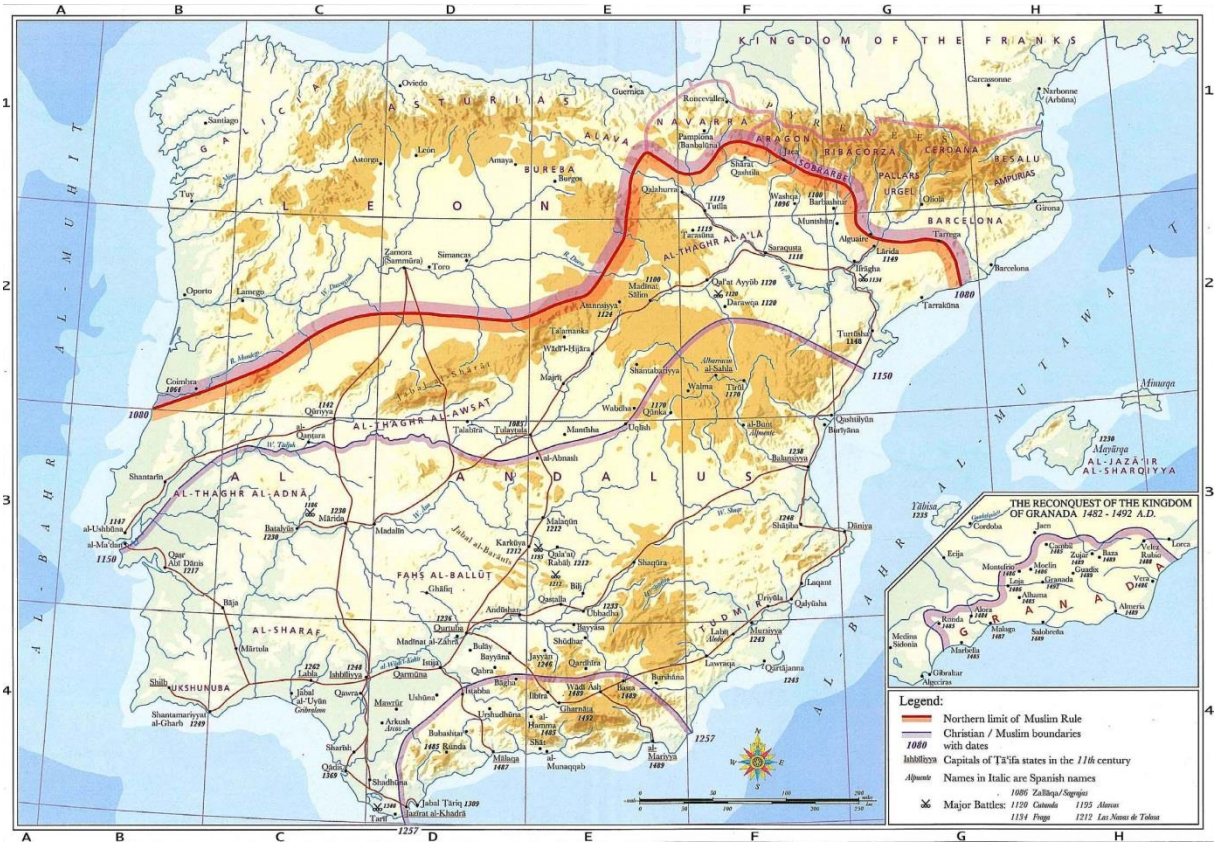
(Nicholas de Lange, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, (trc. Sevil Atauz, Akın Atauz), İstanbul 1987, IV, s. 30.)

Müslümanların Mağrib ve Endülüs Fethi

Harita 5

(Hugh Kennedy, *An Historical Atlas of Islam*, Leiden 2002, s. 53.)

Reconquista Hareketi 1035-1492

Harita 6

(Hugh Kennedy, *An Historical Atlas of Islam*, Leiden 2002, s. 55.)